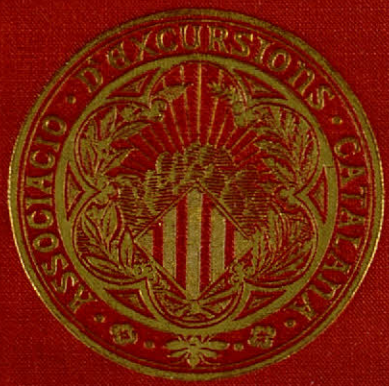

ASSOCIACIÓ · D'EXCURSIONS · CATALANA

BULLETÍ

DE LA

ASSOCIACIÓ D' EXCURSIONS CATALANA

1890

CENTRE EXCURSIONISTA DE CATALUNYA
BIBLIOTECA

TOMO XII

BARCELONA.—1890

TIPOLITOGRAFÍA D' HENRICH Y C.ª, EN COMANDITA

SUCCESSORS DE N. RAMÍREZ Y C.ª

Passatje d' Escudellers, núm. 4.

ÍNDICE

Secció Oficial

Anuncis oficials; pág. 236, 346.
Certámens; pág. 238.
Documents rebuts; pág. 238, 346.
Donatius pera la Biblioteca; pág. 238, 347.
Invitacions; pág. 237, 347.
Observatori de Santa Fé de Montseny; temperaturas observadas en los anys 1883 á 1889; pág. 343-5.
Periódichs nous; pág. 238.

Secció d' Excursions

De San Francisco de California al alt Mississipi, ab una Excursió al «Yellowstone National Park» (Estats-Units), per *D. Pere Vives y Vich;* pág. 263.
De Tortosa á Cardó, per *D. Cels Gomis;* pág. 220.
Dotze dias en Aragó (Juny de 1889), per *Mr. Maurici Gourdon* (trad. per C. B. de la T.); pág. 93.
Excursió botánica al Priorat y Montsant, per *D. Isidro Martí y Turró;* pág. 49.
Excursió particular á Juneda, Cervià, Ulldemolins, Borjas d' Urgell y Castelldásens, Tárrega y Verdú, per *D. Joan Segura, Pbre.;* pág. 251.
Excursions per lo Panadés, per *D. Joseph Castellanos;* páginas 165, 242.
Lo Páramo (prov. de Burgos, Valladolid y Palencia), per *D. Cels Gomis;* pág. 163.
Lo riu subterrani de Bramabiau, descubriment y primera travessia, per *Mr. E.-A. Martel* (trad. per R. A. S.); pág. 35.
Memoria histórich-artístich-topográfich-científica del poble de Vallfogona de Riucorp y son terme, per *D. Francisco Corbella y Puigbonet;* pág. 128.
Mosáich romá descobert en lo terme de Sant Just Desvern (provincia de Barcelona), per *D. Ramon Arabia y Solanas;* pág. 337.
Serra de Cardó (Tortosa), moluscos recullits en aquesta localitat en Agost de 1882, per *D. Arthur Bofill;* pág. 188.

Una ascensió al Canigó, per *D. Francisco de S. Maspons y Labrós;* pág. 2.

Una excursió sense sortir de casa, per *D. Miquel Cuni y Martorell;* pág. 67, 82.

SECCIÓ DE FOLK-LORE

Alguns noms usats per nostres montanyesos ab llur explicació, per *D. Carles Bosch de la Trinxería;* pág. 226.

Costúms populars del Vallès.—Id. que s' han perdut, per *D. Vicens Plantada y Fonolleda;* pág. 235.

Diminutius d' alguns noms de Sants en la provincia de Gerona y en lo Rosselló, per *D. Carles Bosch de la Trinxería;* pág. 235.

Tradicions de Cardó, per *D. Cels Gomis;* pág. 220.

SECCIÓ DE NOTICIAS

Advertencias y avisos; pág. 1, 81, 241.

Observacions meteorológicas; pág. 240, 343-5.

Premi en los Jochs Florals; pág. 240.

Visitas; pág. 240.

GRABATS

Aragó.—Molí, pont de Beranuy y vilatje de Mores sobre l'Isábena; pág. 116.

Bramabiau y lo ras de Camprieu (dep. del Gard, França); pág. 36.

Id.—Entrada del túnel superior; pág. 40.

Id.—L' arcoba y la sortida; pág. 47.

Cardó.—Arch natural ó Roca foradada; pág. 216.

Id.—Barranch de Sant Joseph; pág. 214.

Id.—Circo en lo fons de la Creu de Santos; pág. 218.

Estats-Units de Nort-América.—Mapa; pág. 269.

Id.—Cascata en la Vall del Columbia; pág. 275.

Id.—Parch del Yellowstone.—Geyser *Old Faithful* (Vell Puntual); pág. 308.

Id.—Id.—Id. *The Giantess* (La Gegantesa); pág. 313.

Id.—Id.—*Mammoth Hot Springs* (Fonts calentas de Mammoth); pág. 290.

Id.—Id.—Vista prop del Marshall's Hotel; pág. 303.

Id.—*Sitting-Bull* (Toro Assegut), capdill Sioux que extermina la columna del general Custer; pág. 326.

Id.—Viaducte de Marent Gulch, en lo ferro-carril *Northern Pacific;* pág. 283.

Priorat.—Panorama circular pres desde l' ermita de la Consolació; pág. 52. (Fora text).

Sant Just Desvern.—Mosáich romá descobert en son terme; pág. 338.

Id.—Id.—Detall; pág. 340.

BULLETÍ

DE LA

ASSOCIACIÓ D' EXCURSIONS CATALANA

ANY XIII — JANER-MARS 1890 — N.os 136-138

CONDICIONS DE LA PUBLICACIÓ

PREUS DE SUSCRIPCIÓ: 4 rals trimestre anticipat pera los socis; 6 rals pera los qui no ho son.—Totas las suscripcions comensan á primer d' any: las foranas sols s' admèten per anyadas anticipadas.—Fora de suscripció: cada quadern trimestral 10 rals: semestral, 20 rals.—Los tomos d'anys passats ab aument de preu.

REDACCIÓ Y ADMINISTRACIÓ: Barcelona, carrer de la Portaferrissa, 13, tercer pis, dreta.

ADVERTENCIAS

Desde 1.er de Janer d' aquest any lo domicili oficial de la Associació s' ha trasladat á la Plassa de S.ta Ana, n.o 4, 2.on

Se prega á tots los Srs. Suscriptors forans que s' servéixin renovar á la major brevetat llurs suscripcions pera 1890, si no vólen sufrir retrás en la recepció dels números.

Quedan ja enquadernats los tomos del BULLETÍ que á dit efecte s' deixáren en la llibrería de Verdaguer, d' hont deurán retirarse lo més prompte possible.

Barcelona 20 de Febrer de 1890.

SECCIO D' EXCURSIONS

UNA ASCENSIO AL CANIGÓ

Al Sr. D. Carles Bosch de la Trinxeria.

I

L' any passat, ab motiu de l' Exposició vingué á Barcelona lo conciençut escriptor y ferm catalanista D. Carles Bosch de la Trinxería.

Lo Sr. Osona ab qui, per motiu de sas comunas aficions excursionistas, lo lligavan llassos d' amistat verdadera, y jo, com á President de la Associació d' excursions Catalana á que dit Sr. Bosch perteneix, encara que no 'l coneixía, nos creguérem en lo deber d' obsequiarlo, y á n' aquest fí lo vam invitar á un passeig y esmorzar per la montanya del Tibidabo y Vallvidrera.

Oberta y franca fou la passejada: al concloure l' esmorzar, al trincar de las copas, lo Sr. Bosch nos digué:

—Los invito per l' any vinent á una excursió al Canigó. Brindém per ell.

—Acceptat.—Vam dir á una lo Sr. Osona y jo.

Las copas se tocáren y quedá segellada nostra promesa.

¡Cóm no acceptar ab gust tractantse del gran excursionista de las pyrenaycas montanyas, del fecundo y elegant escriptor de las meteixas!

Passáren hivern y primavera: ni més nos vejérem ni 'ns escriguérem pas tampoch, mes al arribar l' estiu comparegué una carta agradosa, expressiva, recordantnos nostra promesa.

No hi havía més que cumplir. Cada any ab lo Sr. Osona fem una llarga excursió. Si l' any passat recorreguérem á peu desde l' Vallés á la Seu d' Urgell, Andorra y Cerdanya, bé podíam aquest anar á la montanya del Canigó tant atrayenta pèra tot bon excursionista, tant sublimada per M. Jacinto Verdaguer, tant ben descrita y coneguda pe 'l qui havía de ser nostre guia, lo Sr. Bosch de la Trinxería.

Combinárem día, missatjáren cartas y fou acordat lo sortir de *Barcelona* lo dissapte, 17 del últim mes d' Agost. Lo Sr. Osona d' aqueixa ciutat, jo de Bigas: anavan ab mí, com sempre, mos tres companys excursionistas, mos tres fills majors, Francisco, Ramon y Anton.

En lo tren del matí de St. Joan, Estació de *La Garriga*, nos trobárem; reconeixement d' equipatjes, cadascú son maletí ó motxilla, bons xafagueros, mantas y bastó ferrat.

Al ésser á *St. Joan de las Abadessas* dinárem, y encaixonats després en un cotxe-diligencia, per un camí pitjor que un calvari, sempre sobre l' precipici, plé de sotrachs y ab exposició continua de la vida, arribárem á entrada de fosch á *Camprodon*.

Hermosa vila posada en mitj d' una gemada y fresca vall plena de prats y arbres; en ella hi estiuheja una nombrosa y escullida colonia barcelonina; los hermosos *Chalets*, alguns ben suntuosos, que hi han construhit, y lo moviment y vida de sos carrers y passeigs, tots plens de gent coneguda, hi fan agradosa sa estada.

Era potser mitja nit, quan anárem al llit, hi regna animació y alegría; n' hi acaban de donar son teatro y cassino.

L' endemá al matí, á las 5ʰ, éram ja de peus á terra; totas las portas barradas, alguna pajesa que baixava llet de la montanya s' afanyava en va á trucarhi; los carrers sols, tothom dormía. Solsament dos fadrins forners ab llurs blanquinosas robas, aparesquéren pausadament ab una portadora á buscar aygua pera la última cuyta.

—¿Donchs que no hi ha missa en eixa vila?

—¡Uy, senyor! Es massa dejorn encara. Fins á las sis.

No tinguérem més recurs qu' esperarnos.

A tres quarts se comensá á sentir lo pany d' alguna que altra porta y una dona derrera l' altra, tot senyantse, ab la mantellina negra al cap, dirigirse carrer amunt, ab la soletat de sos passos, cap á l' Iglesia, desde qual campanar monótonament se deixá comensar á sentir lo toch de campana.

Donchs anémhi.

Al cap de munt, al peu del presbiteri hi havia un llit de morts ab una caixeta blanca: algun tendre infant que havía anat á gosar de la santa gloria; quatre ciris grochs illuminávan lo túmbul.

Aixís que haguérem pres cadira y fórem assentats, un home vestit de negre, ab un feix de cerillas á la má, se 'ns va acostar y 'ns en dongué una á cada un.

—Es que no som pas del dol.

—No hi fá res, tothom va á oferir pe 'l difunt.

Las acceptárem. Aixís que anavan entrant la gent, l'home del vestit negre los hi anava donant cerillas.

La missa no 's comensá pas á las sis, era ja un quart de set quan va eixirne. Tot va ab calma.

L' iglesia era ben poch plena; donas de la població y minyonas dels senyors que hi estiuhejan; d' hómens ben escassa. Tot d' un plegat, al sentir lo drinch d' avís de la campana de la sagristía, un tropell d' hómens ab confusa munió se n' entrá cap á dintre; feyan l'aguayt á la plassa. Y una columna d' honor, sempre de peu, quedá formada entre las capellas y los banchs del centre.

L' home de negre passá á encendre las cerillas y la Iglesia quedá resplandent d' una inmensitat de llumanetas. Y quan vingué l' hora d' oferir, fou feta llarga professó que aná á afavoréixer devant de Deu la criatureta aquella per qui la missa s' deya. Escena d' amor y caritat que cativava l' ánima.

Al eixir de missa carregárem nostras maletas en un matxo, y ab lo traginer per guía la emprenguérem cap á Prats de Molló. Nostra ruta per Coll d' Ares.

Camprodon á 900 metres d' altitut sobre l' nivell del mar; Coll d' Ares á 1,550; Prats de Molló á 740. Una forta pujada donchs y una gran baixada. De la vall de Camprodon al alt Vallespir, d' Espanya á França.

II

Camprodon forma dúas valls, pe 'l fondo de cada una de las quals passa estret y encaixonat lo riu que respectivament la rega. En la confluencia dels dos rius s' aixeca la vila.

Lo de l' esquerra, anant cap amunt, es lo Ter, que caudalós, en una sola branca principal baixa del famós Ull de Ter arrambat dalt de la serra pyrenayca, entre mitj d' un cataclisme de pedra y clapissa que aturdeix y espanta. Es la serra de Bassibés. Passa per la joliua vall de Moren, tant hermosa y poéticament descrita per lo senyor Bosch en sas «Montanyas regaladas» de son llibre *Plá y montanya*, pág. 255; per lo granitich Gra de fajol, lo cingle dels isarts, de bon recort en las «Excursions y casseras» del propi senyor, en son altre llibre *Records d' un excursionista*, pág 125, per Setcasas, Descatllar, per sota Tragurá camí de Nuria, per Vinyallonga y per Llanás.

Lo de la dreta es lo Ritort, de caminada més curta que aquell y que s' forma de dos principals afluents, torts ó corvos cap amunt; lo de l' esquerra que baixa de Molló, lo de la dreta de Rocapruna.

Nosaltres emprenguérem pe'l *Ritort*, tot planejant, vorera esquerra amunt. L' alegre drincar del aygua y la hermosura de las dúas fresquivolas vessants, feyan agradosa nostra anada. Aixis passárem per sobre lo *Molí de Moy*, á uns trenta minuts de la vila; deixárem, á uns deu minuts més, á má esquerra, lo pont de *Solans*, per hont passa lo camí de Molló, y ab altre tant fórem al punt hont se reunéixen las dúas brancas ó rieras, la de Molló y la de Rocapruna, en la *palanca* dita també de *Solans*.

De Camprodon á Molló una hora; á Rocapruna, per l' altre rieral, tres horas; y á Baget que l' segueix, tres.

Per entre mitj de las dúas rieras pujárem la costa ó serra que las divideix. Deixávam lo fresch riberal pera embestir un rost soptat y fadigós.

Á una bona altura lo camí s' feu un xich més planer; ja era necessari. Seguírem per ell, tot voltant quasi la carena; un jas de falguera s' extenía cap avall, fins á ésser

al fondo del torrent, espessa y atapahida. ¡Tant que costa d' avivar en los jardins de Barcelona, y allí creix, embestintho tot sense poguer may desarrelarla, fent improductius grans trossos de sembrada!

Los pagesos la atacan fortament y procuran reduhirla. Prou feyna hi ténen. Per aixó seguint camí enllá, trobárem una arrancada y en ella un andá.

¿Voléu saber lo que es?

Donchs héusho aquí. Quan se vol afemar y fer productiu un tros de terra, se posa en un cap d' ella una cleda en la que s' hi tanca lo bestiar. S' hi deixa estar una porció de dias, los que fan menester pera que tot lo clos estigui ben rublert de fems, llavors se fa córrer la cleda ó tanca cap al tros del costat y del un al altre fins que tota la terra está ben afemada; després s' hi sembra.

A un cap de la cleda hi ha la barraca del pastor. Llarga de la mida d' un home, estreta, alsada del terrer per quatre peus de branca, pera preservar lo jas de la mullena de la terra, la cubreix una teuladeta de dúas vessants, feta de palla, un xich més llarga de la part de dintre en que hi falta la tanca del costat, pera poder vigilar lo pastor desde son jas lo remat, y al meteix temps lliurarse de las tempestats y plujas.

Desde l'andá passárem per sota l' única casa que s' troba á aquellas alturas, á can *Bacaina* ó corral d' En Costa, del poble de Molló; y desde ella seguint per la coma amunt, anárem á parar al *Coll d' En Costa* hont nos aturárem. Y be n' valía la pena.

Havíam estat tres quarts d' hora desde l' Ritort. Altitut 1,150 metres.

A má dreta, extenent la vista cap enllá, se 'ns apareixían las montanyas de Bolós, y més al lluny la mar esplendent y blava. A má esquerra la vall de Molló, abaix al fondo, ab sos prats verdejants y frescos, y al damunt lo poble ab sa iglesia románica, sempre bonich y alegre. Y tot al vol alsant la vista un espayós cercle de montanyas, grandiós y altívol que per tot sobresurtia.

Cap al Nort *Puig de Fontlletera*, *Puig de la Fossa del Gegant*, *Coma de vaca*, *Puig de Bastiments*, *Grá de fajol*,

Costabona, *Rojá* y esquerdas d' eix nom, y més endintre la *Serra de Pardinas* que per *Capsacosta* se lliga ab la de la *Magdalena*. Per Ponent tota eixa serra, de cap á cap, això es, desde *Ter* fins al *Fluviá*, desde *Torelló* á *Olot*; *Pardinas* sobre *Camprodon*, l' *Ermita de Sta. Magdalena* sobre *Sant Privat* y la *Mare de Deu de las Olletas*, l' altívol *Puigsecalm*, *Coll de Manté*, *Coll de St. Bartomeu*, *Ermita de Sta. Magdalena de Cabrils*, *Castell de Milany y Ermita de la Mare de Deu de Bellmunt*. Al Sud la *Mare de Deu del munt*, las *cingleras de Talaixá*, més aprop la *Serra de Matracá d' Oix* y *cingles de Masmitjá de Mones*, sota 'ls quals hi ha *Baget*. Y al Est la *Baga del Pubill* y *Coll Bernadell*.

Lo camí trenca á má dreta, anárem seguint pujant costa amunt y aviat fórem al *Pla jugador*, altitut 1,325 metres.

L' esquellerinch dels remats extesos per aquellas vessants de montanya, trencava la quietut solemnial que hi regnava, si no hagués estat que devegadas l' esquerdívol *croach* de las corbellas, tot fendent l' espay, no hagués vingut també á soptar tanta calma y poesía.

Es lo Pla jujador un ras de mitja hora de llargada; obert á tots costats hi feya un ventet que ben cert nos enfredurava; era la tramontana canigonenca, ¡no 'us dich pas res! Tinguérem de fer ús de nostres abrigalls y moltas gracias.

En lo seu mitj hi ha un gran roch que n' diuhen lo *Roch del gall*, perque guaytis d' allí d' hont se vulla sempre forma la figura d' un gall. Si d' ell n' hi ha alguna llegenda, com es fácil, no ho sé pas; lo guía que dúyam, bé que no era fill d' aquella encontrada, no sapigué donárnosen compte. Mes aixís com lo Sr. Bosch sapigué trobar la del *Roch del frare*, que no es altra que un roch com aquest, posat també á dalt d' una montanya, y que tant be descriu en sa relació del meteix títol de son llibre *Records d' un excursionista*, pág. 355, y la de la *Roca del corb*, de son *Plá y montanya*, pág. 163, aixís meteix no tinch cap dubte que s' trobaría, buscant, la llegenda del *Roch del gall*.

A sota nostre, á má dreta, s' hi obría la vall de *Rocapruna*, hermosa, verdejant y fresca com la de Molló. Camps de fajol penjats de dalt de la montanya al riberal, prats, arbres frondosos, lo soroll de l'aygua y l' poble mitj ama-

gat entre tota aquella hermosura contrastavan fortament ab lo sech, espadat y alterós de la montanya. Es lley de aquells indrets lo sorpendre sempre ab la varietat de sos paisatjes.

Acabat lo plá trobárem una baixada fins á esser al *Coll de Rocapruna*, per hont passa lo camí que d' aqueix poble va á Molló. L' atravessárem y va comensar la pujada de *Coll d' Ares*.

A má esquerra, un xich enllá, ja bastant amunt, s' hi veya lo poble d' *Espinavell*. Per Molló, Espinavell y Coll pregon hi passa lo camí per' anar d' Espanya als banys de la Preste.

La pujada era ja bon xich pedregosa, s' hi troba l' esmenussall de rocas que l' gel y l' fret van obrint y en desfeta munió en dias de tempesta, rebat costas avall. De tant en tant una pedra dreta marcava l' camí pera que s' conegui en los dias de nevada y ningú s' estimbi ó s' perdi. També servéixen ditas pedras pera marcar la carrerada que ha de fer lo bestiar de llana quan entra ó surt d' Espanya.

Dúas diadas té al any pera ferho; una á la primavera quan entra d' Espanya á França, cap á las grans montanyas, á buscar pasturatges: l'altra á la tardor quan retorna á nostras terras. En aquellas alturas de Pyrineus, quan això té lloch, destacantse al cim de la carena, ab lo fret que hi bufa, hi aparéixen carrabiners de l' una y l' altra banda; los pastors ab esclops ferrats y reforsada capa hi van passant ab los mil caps de bestiar que menan; aixuts, sechs, sens dir una paraula; los carrabiners monótonament van contant, un, dos, tres, fins á mil, fins á dos mil, fins qu' han acabat; allavoras ve un altre remat; quan tots son finits, los carrabiners se despedéixen, un adeu fins á l'altra temporada, y se n' van cada hu cap al seu costat, uns cap al alt Vallespir, França, 'ls altres cap á Camprodon, Espanya. Y la montanya torna á quedar erta, nua, ab las rocas espedadas y la soletat per companya.

La pujada era dreta, los voltants eran rostos; la blavenca flor del espenical punxós y la venenosa baladra, sols ho adornavan. D' eixa última la vessant del torrent que naix á Coll d' Ares n' era plena, y quan en dias de pluja ó tem-

pestat l' aygua hi passa, traydorament hi deixa lliscar sa baba, que l' endemá deixa extesas per las voreras del Ritort las pobres truytas envenenadas.

Per fi fórem á dalt, á la ratlla, á *Coll d' Ares*, altitut 1,550 metres apr.: hi havíam estat desde Camprodon dúas horas y mitja; havíam fet contats ab lo podómetro, 8,059 passos.

Deixávam Espanya y entrávam en terra de França. A nostres ulls se 'ns presentava de través tot lo Vallespir y al fondo, al meteix indret nostre, una població estreta, atapahida, encara enmurallada, ab una alta catedral, que tal sembla sa iglesiá, y un castell que tota la domina. Era Prats de Molló.

Es més baixa que Camprodon, pero més aprop de la frontera, per aixó es que lo camí pera anarhi es molt més dret, curt y sobtat. Sa vall, ab lo Tech al mitj, es més oberta, més regadiua, més arbrada, y sobre tot, plena de bagas y castanyedas per sos vessants, que la fan frondosíssima, y potser més alegre que la de Camprodon.

Comensárem á baixar' á má dreta, en lo fondo d' un torrent hi ha la *Vall del Coral* y en un turonet l' ermita del meteix nom. Eixa té bonas habitacions y la particularitat de guardar un Sant Cristo, vestit y ab corona, com lo de la Magestat de Caldas de Montbuy; també n' hi ha un altre á Baget y un altre á la iglesia de Sant Joan las fonts, prop d' Olot. A má dreta, al cim d' un puig se mostrava la *torre del Mir*, que forma part d' una serie de torres ó fortificacions que guardavan la vall del Tech en l' edat mitjana.

Trobárem l' iglesia bisantina, avuy en ruinas, de Santa Margarida, antich convent de benedictins, dependent un día, segons se creu, de l' abadía d' Arles, y una font d' aygua fresquíssima al peu meteix, hont nos aturárem. Desde allí vejérem ja al Sr. Bosch tot pujant, cap amunt, ab lo seu fill Carles que venían á rébrens.

¡Qué d' abrassadas quan nos vam topar! Baixárem tots plegats cap á vall, passárem per la *Font dels capellans*, d' aygua com pocas per lo bona y fresca, quasi ja arran de la població; per devant d' un hermós *Calvari*, tant comuns

en França; atravessárem lo grandiós pont sobre l' Tech y l' pont llevadis de la fortalesa y fórem dins de Prats. Havíam fet una hora y mitja de baixada.

III

Prats de Molló es una antigua vila catalana de 3,000 ánimas, que encara reca á tot catalá de cor. Está formada de dúas parts; la vila antigua y la vila nova; á abdúas las separa un torrent.

La primera, posada sobre un turonet, té dos carrers costaruts y estrets y sas casas rónegas y negras que li donan un ayre sumament antich y característich; en conjunt té un aspecte verament pobre. En una cantonada, en la part més visible y alta, encara hi ha una casa gran, empero mitj cremada, hont s' hi hostajá nostre rey Martí una volta que aná á Prats á visitarla. Era la casa dels antichs Cónsuls de la vila.

La part nova es plana, compta ab dos bons carrers que la atravessan per lo llarch y dúas espayosas plassas que 'ls trencan.

Sobre d' ella y ja en la costa, al ran de la vila vella, hi ha l' Iglesia y al costat meteix y més baix l' Hospital.

L' Iglesia es gótica, d' una sola nau, alta y espayosa, y ab un típich campanar románich. Com que está ja en la vessant de la montanya, per' anarhi hi ha que pujar una forta esgrahonada. Los altars son bonichs, y está dedicada á las patronas de la vila, Santas Justa y Rufina. En lo sol d' una de las portas laterals del presbiteri, la de l'esquerra, al enfront de la de la sagristía, hi ha una inscripció, anagrama segons sembla de cementiri, que té desxifrat per haverne fet un estudi complert, lo sabi coronel y distingit escriptor de Perpinyá Sr. Puiggari. Deu fassi, dat lo retraiment d'est senyor en dar sos travalls á l'estampa, que lo dit estudi un dia s' publiqui.

Sobre de la vila en un turó més elevat hi ha lo Castell. Un camí subterrani lo comunica ab lo quartel posat damunt lo pont del Tech y portal d' entrada de la vila. Qui hagi llegit l' *Histoire d'une forteresse*, de Viollet-le Duch,

al veure Prats, no podrá menos de recordar y venírseli á la memoria tota aquella descripció tant bonica, plena d' animació y vida, de la ciutat que al entrar á l' edat mitjana naix al peu del Castell, al abrich d' aquest, ab qui s' comunica per una vía subterránea, ab sas murallas, sos ponts sobre l' riu y sos carrers y plassas y que á mesura que avansa l' temps s'engrandeix y prospera, fins que á la edat moderna se sobreposa á aquell y forma la vila industriosa, abrigada no obstant encara, com á recort solament, per la antigua fortalesa.

A la primera plassa, que es en la que s' hi fan las ballas, hi ha l' Hôtel Maillart, de bon servey y bon confort; en la segona la casa de la vila y al enfront d' eixa, la casa del Sr. Bosch de la Trinxería.

Aqueix no volgué pas deixarnos anar al Hôtel, nos volgué á la sua casa. No poguérem menos que accedir.

Cóm nos rebéren, jo no puch pas dirho. Permétessim que ab tot respecte, saludi desde aquí y dongui las gracias en nom meu y de tots los expedicionaris al Sr. Bosch y á sa tant distingida com respectable familia.

Casa antigua d' ample portal rodó, sostres de fusta, cambras y salas grans y espayosas, respirant tot un ayre d' antigor y vellura; tal es la casa payral del Sr. Bosch de la Trinxería.

En tota ella s' hi véuhen quadros al oli, pintats per lo meteix senyor, de paisatjes hermosos y bonichs de las valls pyrenaycas. Y es que aixís maneja lo pinzell com fa córrer la ploma.

Hont hi té sos quadros més predilectes es en sa cambra d' estudi. Una sala ab arcoba, un balcó á la part de Ponent, ab hermosas vistas á la montanya y una finestra envers mitjdia banyada tot lo día per esplendorós sol, héus' aquí sa cambra més ben volguda. Al peu de la finestra hi ha una taula plena sempre de papers y llibres, li mitiga lo sol y dona fresca una frondosíssima magnolia de perfumada essencia y allí, damunt meteix del jardí de la casa, entre mitj d' olors, de llum y ayre, á la vista de sa sempre aymada montanya, entre l' remoreig y trinch del Tech, saltant per aquellas cascatas, hi vessa lo Sr. Bosch

tota la seva inspiració pera descriure tant poética com galanament, tots sos preuhats quadros, tant plens d' animació y vida, que l' fan un dels primers escriptors de la terra catalana.

Aquella tarde, després d' haver dinat, nos doná, si aixís ho podém dir, una sessió literaria. A nostres prechs se tragué papers de la cartera y 'ns llegí un quadro sumament viu, animat, plé d' interés y gracia, titolat «Sentenciat á mort» y una noveleta sentida, agradosa, rebosant de delicadesa, encara no batejada. D' abdúas cosas nos en doná las primicias.

De vastos coneixements lo Sr. Bosch, fácil en lo diálech, castís en lo llenguatje, d' estil clar, bon observador, instintivament amant de la bellesa, coneixedor de l' acció dramática, nou é interessant, gráfich en la descripció, elegant y correcte, héus' aqui los grans atractius de sas obras. Y de segur que qui l' llegeix, sense conéixel', al saborejar aquellas escenas plenas de foch, rebosants d' acció, de sentiment y vida, no hi endevinaría en son autor aquell senyor respectable, plé ja de canas, conciençut y formal que viu ab sos cultius y terras sempre en plena montanya.

Aixó si, sa casa sembla un Ateneo, está suscrit á més revistas y periódichs que de segur no hi ha en molts cassinos, y sobre tot al vespre y fins ben entrada la nit, no fa més que llegir y llegir sempre buscant modo d' instruirse. Aixó li dona una conversa agradosa, animada, variada, y sempre interessant y vasta.

No cal dir donchs si estiguérem á tot pler en aquella casa, més á més tenint una senyora y familia plenas de distinció y galantería.

Nostra coneixensa, á lo menos ab mí, era verament poca, mes nostra rebuda y acullíment coral y de verdader afecte: tota la distinció de las antiguas famílias nobles catalanas, á la qual perteneix lo Sr. Bosch y tota l' hospitalitat de la pagesía catalana. No podíam demanar més.

L' endemá bé havíam projectat nosaltres empendre la ascensió al Canigó; mes, qué es cas de ferho! Volguéren obsequiarnos, y per altra part era precis fer los preparatius per cert ben necessaris, y tinguérem de quedarnos.

Al dematí recorreguérem la vila y algun de sos voltans. A la tarde anárem á la Preste. ¡Quina magnífica carretera y quinas voras més agradables! Vora del riu, va sempre ombrejada y fresca.

L' Establiment es quasi á dalt de tot de la montanya; está á 1,200 metres d' altitut, s' apoya per detrás en lo cingle y está enrevoltat per abdúas bandas per los contraforts de las montanyas que s' hi entrellassan al enfront, ficantlo dins una alta vall sens quasi gens d' espay, ni punt de vista.

Son edifici es grandiós; amplas cambras, café, salons, un menjador espayosíssim, banys, dutxas y tot quan necessita un establiment de banys pera estar montat á l' altura de la ciencia. No m' atreviré pas á descriure 'l ni á pintar la bellesa de la carretera pera anarhi; lo Sr. Bosch ho ha fet millor que jo podría ferho en son article «De Barcelona als banys termals de la Preste» de sa obra *Records d' un excursionista*, pág. 387, y á ell me refereixo.

Era ja cap al tart quan tornávam á casa.

Mentres tant las senyoras havían cuydat de preparar lo necessari pera la marxa. Devíam ser de deu á dotze de comitiva y en lo Canigó res s' hi troba, y encara que volíam fer l' ascensió en dos días, era precís portar vianda per quatre ó cinch al menos, no fos cas que alguna nevada ó tempestat, tant comunas en aquella altura, nos hi sitiés per forsa; devían durse abrigalls pera tothom y una porció de cosas, fins la més insignificant, com eynas pera cuynar, que tot plegat dona feyna. Nosaltres meteixos tinguérem de provehirnos d' espardenyas rebladas de claus pera no lliscar per aquellas glevas, y d' una boteta ó gat de vi pera estar previnguts per la *fringala*.

La puresa del ayre fa que tot d' un plegat se senti un defalliment grandissim, la febre de montanya com ne díuhen, donchs que verdaderament se n' té' ó sia la fringala, que si no s' hi acorre de moment, prenent alguna cosa, pot donarne un mal resultat. Es precís prepararse bé, y aixís ho férem.

Tot arreglat, al sopar, la conversa recaygué, com era natural, sobre la gran montanya que anávam á recórrer;

lo Sr. Bosch fou l' héroe de la festa. ¡Cóm nos parlá d' ella y nos contá sas excursions y casseras! Son parlar era com son escriure, clar, detallat, de tant en tant jocós, animat sempre, interessant y agradable.

No sé quan hauriam acabat, mes l' endemá hi havía matinas; may nos en cansávam.

—Bona nit, fou lo crit que 'ns donáren las senyoras.

Y tothom ple de goig y entussiasme se n' aná al llit á esperar la vinenta diada.

IV

Lo Canigó es una branca del Pyrineu que, neguitosa de seguir la ratlla de la gegantina serra, s' es llansada prepotent y forta envers la plana del Conflent, pera aixecarhi sa testa blanca, altiva, magestuosa, superba sempre, dominant montanyas, ciutats, plans y fins la mar brunzenta.

Desde allí aguayta tot lo Vallespir, lo Conflent, Rosselló y tota aquella part baixa del Mitjdía de França, aixís com la Cerdanya, lo Gironés y l' Empurdá, terras catalanas, dolentse com á bona mare de no tenir encara á uns y altres units y agermanats com á lley de naturalesa pertoca, y de veure com ja no pas tots van seguint una meteixa parla tant filla de sas entranyas, nascuda en lo cor d' unas meteixas vessants, d' un meteix cel, d' un meteix ayre y d' un meteix modo de ser y viure.

Un tractat artificiós va separarnos dels primers, mes no per aixó hem deixat de ser germans; un s' ho coneix quan s' hi troba. Encara que trepitjant terra avuy estrangera, un s' hi sent com si fós en la sua.

Per aixó se rubléixen cada any de catalans d' aqueixa banda, ó sía espanyols, totas aquellas encontradas y per aixó tot bon catalá com tot bon rossellonés, s' anima veyent lo Canigó, lo desitja, l' anyora y sent renáixer son esperit quan s' hi troba.

Eran las 4^{h} del matí quan nos tocáren diana. Tothom, podeu contar, si fou amatent de peus á terra. Ab l' ayre fresquet de matinada, agradós y placévol, ab la bona

companyía en que anávam y ab la perspectiva d' una ascensió á la gran montanya pyrenayca tothom estava joyós, animat y alegre.

Éram onze de comitiva. Cal contarlos. A devant de tots hi anava lo traginer, home sapat, ab la boyna blanca que de lluny se veya, moliner de Prats, gran guía del Canigó. Era l' encarregat de la minestra, son matxo valent y fort, ab la gran balumba de viandas y abrigalls que duya, semblava una catedral que caminava.

Seguían dos cassadors d' isarts, no heu vist pas may gent de planta més lleugera; eran En Borrat, l' intrépit soldat de Bourbaky, conegut ja de nostres llegidors, per lo celebrat article del Sr. Bosch «Cop triple», publicat en lo diari *La Renaixensa*, l' últim diumenge de Juliol del present any, y Mr. Jules Noell, no pas gens desdidor de son bon company.

Detrás seguía, bellugadissa y viva, la jovensana intrépida, lo fill del Sr. Bosch y 'ls tres fills meus; seguían y resseguían lo camí y lo doblavan.

Y per fí anava lo cos pesat d' exército, los tres senyors majors, si aixís pot dirse, lo Sr. Bosch, lo Sr. Osona y jo.

N' hi falta un. ¡Ah! lo Sr. Dó. Mr. Dó, senyor de vuytanta anys, que may tenía lloch fixo, tant aviat amunt com avall, lleuger com una dayna. Havía sigut també cassador d' isarts y era l' qui en aquella anada estava encarregat de la cuyna. No cal dir si l' cuydávam.

L' emprenguérem *carretera* amunt *de la Preste* fins que fórem á *St. Salvador*, petit poblet ab una antigua capella. A dalt se destacava la celebrada *Roca del Frare*. Allí trencárem cap á má dreta, direcció NE. per lo riveral de la *Persigola*.

Res més fresch, més gemat, més frondós que aquest camí; tot es una arbreda, un prat, una cascata.

Lo riu es un continuo saltant; las grossas rocas hi jáuhen atravessadas d' un costat al altre y per entre mitj d' ellas l' aygua, transparent, clara, hermosa, hi joguineja, s' hi atura, hi salta, ara murmuradora, ara escumejanta, ara redossantse en gorchs ombrívols, ara precipitantse en richs mantells de plata, ara fugintne pera amagarse entre

l' herbám florit de las pradas, ara tornanthi en victoriosa cascata. Es un camí de verdadera poesía.

Las arbredas béuhen á tot pler entre mitj de tanta aygua y s' hi fan grossas y superbas, las bagas espessas que ni gayre bé la llum pot entrarhi, y l' ayre passant entre unas y altras, sempre fresch y agradable, tot arreu va llensant perfums y aromas.

En tant delitosa anada y passant y repassant lo riu per las palancas de *Can Calet* y *Can Guisató* respectivament, arribárem al embrancament dels dos rius de *Can Cabús* y la *Molina*, que son los que forman la *Persigola*.

Allí tombárem cap á má dreta, amunt, per la vall de la Molina, fins que fórem á *Can Pitot*; alt. 1,050 metres.

Lo Sr. Bosch ha donat ja á conéixer lo que es una Masía del Alt Vallespir al parlarne d' ellas en «Un casament en lo Alt Vallespir» de son llibre *Recorts d' un excursionista*, pág. 97 y en «Montanyas regaladas» publicat en lo Butlletí de nostra Associació, vol. IX, pág. 203.

No seré jo, donchs, qui intenti descriurer la en que en aquell moment entrávam á reposar; mes aquell espayós menjador ab lo rellotje antich, ó péndula, que com diu lo referit senyor en son últim citat article; arriba fins á amohinar al pagés, ab la tocadissa de quarts y horas; la capelleta empotrada en la paret ab la Verge al mitj com presidint la taula, adornada sempre de flors y cintas; la cuyna ampla y grandiosa d' ampla xemeneya y alt escon, en que s' hi redossa en hivern tota la nombrosa familia; l' ampla extesa d' arám, relluhent per la paret, com una plata, honra y gloria de la mestressa de casa, y las confortables y ben arregladas cambras, tot passá per davant de nostres ulls embadalits, mostra de las antiguas costums patriarcals que allí encara hi regnan, de l' hospitalitat y bon afecte que pera tothom guardan.

Lo Mas Pitot, com totas las demés masías, está enrevoltat d' alts y seculars arbres que l' ombrejan en la estiuhada y de frescos y verdejants herbeys que li donan bellesa. L' entrada no es pas á baix al peu pla; en est sols hi ha las corts y establas, aixís se guardan sos habitants de humitats y mullenas; es damunt lo primer sostre,

sobre meteix d'aquellas, pera que li donguin calor á l' hivernada. Una escala ampla, no llarga, forana, hi dona accés. Al ser á dalt hi ha un replá, tot al enfront de la casa; lo resguarda de sol y pluja l'ample cayent de teulada: una barana de fusta hi fá de balconada y en ella y en lo repeu de las finestras que hi donan, las jovenetas de la casa hi havían vessat tot llur amor y poesía en rústechs testos de gayas flors y plantas.

Entrárem al menjador; una llarga taula ab sos banchs de fusta sens respatller ocupava tota sa ala dreta, al fondo la cuyna; al altre costat las cambras. Al moment d' aparéix'hi, com per encant unas blancas estoballas omplíren tota la post de la taula y al damunt d' ella hi aparesquéren ampollas de ví, plats y vasos, y gerros d' aygua, glassats, de la font de sota la casa, com si fóssen de brunyida plata.

Nostre guia, lo moliner, pujá feixuch, carregat ab dúas grans rodas de pá. Dos pans quiscun de sis lliuras que s' obrían pel' mitj ab ampla boca y dels que aparesquéren dúas truytas d' ous, dauradas, grossas, rodonas, olorosas que per sí solas deyan menjéume.

Un hurra general alsá tota la casa. Si n' quedá gens no cal pas dirho; dúyam las dents esmoladas, y l' aygua que arribava á gelar los vasos, quan més la boca, acabava d' obrir la gana.

Acabat l' ápat y pres comiat de la gent de la casa, emprenguérem la penosa pujada.

No es que lo Canigó sigui de las montanyas més altas, altres pichs hi ha molt més alterosos. Mes eixos son á continuació d' ondulacions de montanya que paulatinament los van fent assequibles, mentres que lo Canigó, després de sas germanas, ert, sol, altívol, endinzat dins la terra baixa, fá humiliar la testa, y besarli los peus al qui vol pujarhi.

No 'us diré sino com á mostra, sentant sols quatre punts cardinals que Prats de Molló está á 740 metres de alt. sobre 'l nivell del mar; Plá Guillem, fins ahont s' ha de pujar, á 2,300; que d' ell s' ha de baixar fins á sota 'ls cingles de *Marialles* en lo jas de la *Llipotera*, ó sia, á

uns 1,200 metres; y d' ells pujar á la barraca de *Cadi* á 2,100 metres, ó á la del Club Alpí francés á 2,300 ó al pich de *Balaig*, lo cim del Canigó á 2,785 metres. Végis si tot aixó es fácil ferho en un sol día.

No obstant nosaltres ho arriscárem, empero sols fins á la dita barraca de Cadi.

Al sortir de can *Pitot* devíam seguir riveral amunt de la Molina, pera voltar lo turó que dú l' nom d' aquesta casa y anar á sortir á la *Coma dels Estables*, sota la vessant oriental del Canigó, pera pujar á *Plá Guillem*.

Mes los guías volguéren guanyar temps y nos féren empendre amunt, de dret á dret, per lo torrent y casa de la *Galdrica* per una pujada dreta, pedregosa, cansada, sempre de pit, inaguantable. ¡Quín contrast ab lo riveral de la Persigola! Tot lo que en est era fresch y gerdós, era allí rost, sech y de crua nuesa.

Aixó sí, anávam guanyant més que depressa l' alta costa. A una hora llarga fórem á dalt del *Coll de la Regina;* altitut 1,700 metres. D' ell per la vessant de la *Coma dels Estables* pujárem ab una hora més al *Coll de la Descarga*, altitut 2,000 m. y seguint per la carena cantelluda amunt, á la mitja hora arribávam al *Roch del mall*, 2,150 m.

Al detrás, á má esquerra, se 'ns mostrava lo Vallespir, cada volta més petit, embolcallat gayre bé tot en la boyra.

Y á má dreta se 'ns hi obría lo *Sot de Bocacers*, repeu del alt Canigó, tallat est á dret fil, plé de clapissas y congestas, coronat ab sos dos turons de *Sethomens* y *Tretzevents* é impossible de pujarhi.

Anávam á ell, lo teníam al enfront, al altre costat de la vall, y no obstant nos lo teníam de mirar, y lo que es pitjor, pensar que pera anarhi havíam de pujar y baixar y ferho per la part oposada de montanya.

Lo *Roch del mall* consisteix en dúas grans rocas posadas l' una damunt l' altra. Abdúas planeras, la de baix es molt més groixuda, y enfonzada dins la terra; l' altra es prima y jau en tota sa extensió damunt de la primera, empero sostenints'hi no més que per dos ó tres punts, per manera que á qualsevol petit cop que se hi dongui, des-

seguida se belluga. Sembla ben bé una pedra *bambolejant*, ó siga un monument megalitich.

Posada en aquell erm de vessant quasi fá feresa.

Los viatjers pujan á dalt de la roca y gronxants'hi, lo retop de la de dalt ab la de baix produheix un ressó sech, fondo, fort, estrident, que en mitj d' aquella soletat de montanya arriba quasi á espahordirne. Sentit de lluny sembla lo só acompassat y monótono del mall damunt la enclusa, y per això se n' diu lo *Roch del mall*.

Ab deu minuts més pujárem á la *Font de la perdiu*, 2,200 metres. Allí férem un esmorzar fret.

Desde que havíam guanyat la pujada de *Can Galdrica* havíam perdut ja tota mena de vegetació, solsament per aquellas grans vessants hi naix ran de terra, enrevoltada pe'l rocam, la petita herba, modesta, pero que serveix pera'ls pasturatges. Tot es una pendent glevada y las fonts que de tant en tant hi náixen, com la de la Perdiu y la que havíam trobat sota meteix del *Coll de la regina*, brollan de ran de terra, sense que gayre bé, si no es per lo regueró que forman, un las conegui.

De la font ab deu ó dotze minuts més guanyárem *Plá Guillem*, 2,300 metres.

Es un gran planer. Es lo bras que uneix lo Pyrineu, per Costabona ab lo Canigó; es la carena que separa lo Vallespir del Conflent, lo Tech de la Tet. Regularment, donada sa gran altitut, es sempre plé de boyra; quan no, desde l'cayent de l' estiu, d' espessa y forta neu. Pera poderlo atravessar y conéixer bé lo camí, los pastors á cada deu ó dotze passos hi han posat un munt de pedras en forma de pilar, de tant en tant algun més alt que 'ls altres ab una pedra dreta al bell cim, y aixís se guían.

Quan nosaltres hi vam entrar la boyra n' era tota apoderada. No 'ns véyam pas gayre bé l' un al altre á cinch ó sis passos de distancia. Tinguérem d' apretar filas, no fós cas que algú s' hagués perdut, que bon disgust hauría pogut causarnos. Sort tinguérem de ditas pedras.

D' entre mitj d' ellas se 'ns aparegué, si aixís pot dirse, un pastor. Anava embolcallat ab sa capa de panyo roig y sa caputxa, mentres que ab una eyna de ferro á la má

anava traballant, d' una soca de pi, un esclop de fusta. Son remat debía ésser escampat per aquells voltants; ni l' véyam.

Tots aquells pastors quan sénten passar alguna comitiva, guiats per la veu y trepitj s' hi acostan. Sénten necessitat de parlar, de viure encara que sía per poch temps entre hómens, y miran també si póden arreplegar algun trago de vi ó algun cigarro.

Nos fou grat parlarhi, y seguint plá enllá, ben endins, nos topárem ab una grossa vacada. Anava sola, lliberta, enterament feréstega per aquellas alturas.

Va alsar, quasi tota ella, altivola la testa, nos va mirar una llarga estona, se sentíren quatre ó cinch forts bruels que anáren á pérdres per aquella inmensitat inconmensurable, y torná á baixá' l' cap, á la pastura, com si gens de cas degués fer de nosaltres.

Aviat acabárem la plana y fórem á la vessant del Conflent. Eix se banyava en un mar de sol.

Si l' Canigó fós una altra montanya, no tant dreta é inaccessible per tots costats com es, desde *Plá Guillem* fácilment s' hi aniría atravessant lo *Coll de Bocacers*, partioner del Sot d' eix nom y del de la *Llipotera*, remontant lo *Coll de la Portella* entre los alts turons de *Sethomens* y *Tretzevents*, y arribant aixís á la vall de Cadí y pich de Balaig, que es lo qui constituheix lo punt més culminant de la montanya. Mes ara pla bé que ningú volgués intentarho, com no fós un cassador d' isarts, que la *Clapissa del ós* li 'n privaría.

No hi ha més, donchs, que baixar montanya avall, com qui desfá la pujada pera tornarla á empendre després. Ja es prou pesat.

Agafárem donchs per las *Roquetas*, munt de rocas infernal entre las quals un ni sab gayre bé ahont posar la planta, fins que després d' un quart llarch, y en ample zig-zag, baixárem á *Plá Rossell*.

Feya un sol, ruhent, fort, que cremava la cara; un sol de montanya.

En dit pla hi ha una creu. Es la *Creu de Plá Rossell;* altitut 2,100. Recorda la mort d' un pobre mercader qui

tornant de fira fou sorprés per lladres y hagué mort violenta. Dos companys que anavan ab ell poguéren escaparse. Deu l' hagi perdonat.

Desde Coll de Regina anávam fent un gran arch tot voltant la montanya; Plá Guillem era son punt céntrich. Plá Rossell ab la baixada de la *Llipotera* lo clohía.

Seguírem dita baixada fins á ésser al fondo del riu: á frech d' aygua hi havia una barraca de pastors. Se n' servéixen los de la barraca del *Cadí* quan cambian de pasturas; altitut 1,500 metres.

¡Quín fondo més grandiós! ¡Quinas altas montanyas tot al voltant! ¡Quina soletat aquella!

Lo riu Llipotera baixa de *Coll de Bocacers* y va á desembocar prop del *Vernet* al riu *Tet*.

Nosaltres seguírem, guirant á má esquerra, Llipotera avall, baixant sempre. Acabávam de deixar la direcció de Solixent que clohía lo dit arch y agafávam la de Nort, al igual que haviam fet al remontar lo Persigola, pera comensarlo.

Lo riu encaixonat per las vessants de montanya salta bullidor entre las rocas. De prompte se comensan á trobar abets tronxats, esmenussats, que s'entrebancan tot arreu, que forman passeras y resclosas, que s' ajéuhen dins l' aygua, que sobre-ixen drets y pelats sense que ningú vagi á buscarlos ni 'ls toqui y que omplen d' açí d' allá tot l' ample del riu.

Un se pregunta d' hónt pot venir tant devassall y s' troba en la vertent dreta, en la vessant del Canigó, una ratlla oberta de dalt á baix, que mitj parteix lo bosch, ampla, espayosa, plena d' esmenussall y roca, esferehidora, pelada, com si la má de Deu hagués volgut castigar l' altivesa d' aquella montanya.

Quan l' hivern es crú y tot está ben nevat, lo vent ó la configuració del terreno arraseran la neu cap á un recó de montanya. Lo feix se va fent gros, gros, fins que la terra no pot sostenirlo.

Llavoras, tot d' un plegat, la feixuga mole s' deixa anar cap avall; se forma una allau (*alud*) y tot quan es á son pas, cedint al gros pés, s'esmicola y trinxa y ab espantosa

furia, en horrible terratrémol, engronxintse cada vegada més, se deixa anar cap avall, com si tot se n' entrés dins los pregons abims de la terra.

Los abets esmicolats, á trossos, barrejats ab runa y pedras, van al fons del riu; hi rebotan, pujan á l' altra banda y tornan á caure aplomats dintre de l' aygua.

La montanya com á recort queda pelada; lo bosch y herbey perduts pera sempre. L' aygua ho engulleix tot, y per llarch temps, per segles, ne queda recordansa.

Aixís degué succehir per allí hont passávam.

Riu avall arribárem al peu dels cingles de *Mirialles* formats per rocas punxagudas, acingladas que tancan la dreta de la vall de *Cadí*.

Si haguéssem seguit cap avall hauriam anat al Vernet, mes al arribar á ells, girárem á má dreta y remontárem lo riu *Cadí* per sa vorera esquerra.

Ja comensávam altra volta l' ascensió y pera que no fós dit, altra volta la pujada era fatigosa y pesada.

Passárem per lo *Collet Vert* y per lo torrent que baixa del pich de *Sethomens*, atravessárem lo Cadí per una palanca ben rónega y perillosa de fusta y emprenent la vorera dreta del riu, després de dúas horas de pujar, desde Mirialles, arribávam á la *Jassa de Cadí*, hont devíam fer vespre. Altitut 2,100 metres.

Desde baix del riu la Jassa no s' veu; es precís embestir de dret á dret la costa de la montanya, endizarse per un bosch de pins y quan sembla que s' arriba á la carena, un se troba ab un hermós plá, una coma verdejant y fresca, enrevoltada per ample cercle de frondosa serra y regarada per dos sochs d' aygua, al fons de la qual, ombrejadas pe 'l bosch, hi aparéixen dúas barracas. Es una cosa bellíssima; es un descans rialler en mitj d' aquella grandiositat y asperesa de montanya.

Es precís reconéixer que hi arribávam bastant fatigats; potser la tropa lleugera no, que tot ho resisteix, mes nosaltres, lo cos d' exercit me sembla que bastant, qui més qui menos, pero no n' hi havía per' altra cosa.

Mr. Dó era potser qui se n' reya més, crech que lo cansament no l' ha arribat may á conéixer. Al ésser allí dalt,

entrá en lo plé de sas funcions; vinga lo traginer á descarregar lo matxo, á agafar ell dúas marmitas, á encéndrer un bon foch y omplint aquellas de patatas, cebas y col, ab sagí per caldo, ferne la célebre *ollada*.

Es eixa la menja del país, y per cert ben bona, sustanciosa y agradable.

Tothom s' hi assentá al voltant, fent rodona, las caras comensáren á animarse, las botellas de vi al costat de cada hú primparadas: l' olla bullía, la fumarola ab gust nos acariciava y tots éram á punt esperant l' última pujada.

Per fi arribá l' hora ¡quína olor tant temptadora! Tothom s' armá de son plat de llauna y sa cullera.

Malaguanyadament s' hi trobá á faltar una escudella; llavoras lo Sr. Bosch esculli d' entre ellas la més grossa, l' omplí de doble racció é invitantme á menjar junts, segellá nostra amistat, partintnos pá y vianda.

¡Si n' sobrá pas gens, pódeu contarho! Eran dúas marmitassas sahonadas també ab bons talls de pernil, y de plat en plat, tot més que depressa aná acabantse.

Mentres tant la fosca se 'ns vingué á sobre y nos entrárem dins de la barraca, la més gran de las dúas. Era tota de pedra, de forma gayre bé quadrada, ab un sostre, també de pedra seca, fet ab molt habilidosa volta.

Al fons de la meteixa d' ample á ample s' hi extenía un jas de palla. Tot lo demés era la pedra ennegrida: hi entrárem un bon feix de llenya, tapárem lo forat de la porta ab un ramás de pi é hi encenguérem una bona fogarada, pera escalfarla.

Nostras sombras se projectavan fantásticas, estranyas, en mil contorsions per parets y sostre. Quan s' hagué acabat lo foch y 'ns trobárem, en bona temperatura, cadascú buscá lo seu puesto pera jaure y dormirne.

No hi cabiam pas tots, aquí eran los apuros; férem primer un llarch rench d' ajeguts sobre l' jas de palla, y després, los que sobráren, quitxalla y mossos, tinguéren que encabirse entre la porta y llar de foch, á nostres peus, mitj arronsats, mitj estirats, com poguéren. Empero tothom era content.

A mí m' tocá al costat meteix del Sr. Bosch, al cap de munt. Mentres jéyam va contarme que una vegada eran tants á dormirhi que no tinguéren altre recurs que ajeure' tots de costat, l' un donant l' esquena al altre, y que quan algú era cansat d' estar d' un cantó y volía girarse cap al altre, alsava un crit de:

—*A main gauche..... A main gauche.—A main droite... . A main droite.*—Y tothom se girava cap á l' altra banda.

Aixís, en broma, van passar la nit, com en broma també s' pot dir la vam passar nosaltres.

A lo mellor, quan l' atmósfera era ja ben confortable, un exército de pussas, petitas, rojencas, famélicas, se tirá damunt nostre. ¡Pódeu contar ab quin dalit! Crech qu' eixían de sota terra. Mes encara no fou aixó lo pitjor, era ja la nit un xich avansada, que ja 'ns havíam acostumat ab aquellas, quan se 'ns entrá per escletxas y forats, presumint sens dubte lo grandiós festí que sels preparava, un estol de ratas blancas. Eran petitas, y corrían vivas y alegres d' un cantó al altre, y, cosa estranya, cantavan com uns rossinyolets, que may paravan. Podéu contar si allavoras aumentá més la broma. La sort es que tot alló desapareix tant bon punt un ix al defora de la barraca; ó l' fret las mata ó se n' tornan cap á llurs caus no poguent resistir aquella atmósfera tant pura.

Per fí la son, coneguts ja 'ls enemichs ab qui tractávam, aná apoderantse del un y l' altre y tothom qui més qui menos arribá á dormirse.

V

L' endemá al matí, á las tres en punt, tothom estava ja á punt de marxa. Era precís pujar fins al punt més alt de la montanya, lo pich de *Balaig*.

May heu vist un cel més pur y hermós com feya quan eixírem de la barraca, may una volta tant clara y encesa, los estels brillavan ab una llum resplandent y viva que essent fosch y tot, tot ho aclarían; l' ayre era transparent, embaumat, pur, suáu, donava goig l' aspirarlo: era una cosa may vista.

Mr. Dó era ja al defora ab las mans á la fogayna; la marmita grossa s' gronxava als besos de l' ardorosa flama que per tots costats comensava á acariciarla; una fumarola blanca pujava com en espiral cap amunt y l' aroma del café tot d' un plegat se deixá sentir temptador y apetitós, que tothom va córrer á cullir més que depressa son plat y cullera. Fou una delicia. Crech que n' repetírem tres ó quatre vegadas.

Llestos, s' emprengué la marxa, baixárem cap al jas del riu fins á mitja vessant de costa y d' allí, vall amunt.

A la poca estona entrárem per dintre un bosch cremat. ¡Quín espectacle més grandiós! Las emocions se succehian allí l' una darrera l' altra.

Lo bosch era de pins abets, agafava desde l' fondo de la vall fins á dalt de la serra, era extés, inmens; sos arbres eran seculars y grossos. Un día s' comensá á encendre. ¿Fou casual que s' hi posá l' foch ó fou una má criminal qui va arborarlo? Ningú ho sab. Degué comensar per baix y aná pujant, pujant, ardent, furiós, costa amunt fins á tramuntar la carena. ¡ Quína encesa tant horrorosa! ¡Quíns cruiximents, quíns espetechs, quínas terrabastadas, tot arreu devían sentirse! Tot lo Mitjdía de França degué il-luminarse ab son resplandor sinistre y días y nits la flamarada esferehidora aná retorcentse per aquellas alturas. Per fí va apayvagarse, restá l' caliu, mes de tot aquell munt de runas ne restáren los tronchs, alts, sechs, calcinats, nusos de tota vegetació y fulla, ab sos brassos extesos com si volguéssen demanar misericordia.

Ab la creixent claror que hi passávam produhía un efecte sumament fantástich.

Al eixirne ja s' pert tota vegetació arborescent, lo riu rebull entre mitj de las rocas fent forts saltants y cascatas y la vall s'obre alterosa y més planera, coberta sols de gleva, fins á cloures' sota los tres pichs meteixos del Canigó: *Sethomens*, *Tretzevents* y *Balaig*.

En ella hi trobárem la barraca del Club Alpí francés. Es més gran que la de Cadí y més ben acabada. Está provista d' un empostissat més alt de cap que de peus ab un bon jas de palla pera dormirhi; té també en un extrem

una ampla y espayosa llar. Abans se tancava ab porte y tenía una finestra ab sos corresponents vidres. Per manera que era un bon alberch.

Mes com la tenían sempre tancada y era precís anar á provehirse de la clau res menys que en lo Vernet, succehí que 'ls cassadors ó excursionistas, ó qui fós, que s' va trobar un día en aquellas alturas sens lloch hont abrigarse, exposat á morirse de fret ó de desgracia per algun torb, esbotzá la teulada, obrí la porta y desde aquell día ha quedat oberta la barraca pera tothom.

A la base meteixa dels turons dalt dits, la vall s' aplana, sembla que vulgui descansar de sa pujada y en aquella extesa hi ressurten los estanyols de Cadí tant poéticament descrits per M. Jacinto Verdaguer en son poema.

Sobre tot son al peu de *Tretzevents* y *Sethomens*. Lo pich de Balaig com si s' desdenyés d' eixos, per ser més alterós é inaccessible, está arrambat á un costat que quasi no s' veu fins que un es á sos meteixos peus. Es un cos avansat, atrevit, que s' en entra dins terras de França.

Desde los estanys s' agafa cap á má esquerra pera anarhi. Lo camí es una inmensa clapissa. Pujant costa amunt s' arriba al peu de la corona de roca que l' forma. Eixa tindrá aproximadament uns doscents metres d' alsaria.

Pera guanyarla s' ha aprofitat una escletxa y en ella s'hi han tallat á pich uns quants esglahons. Es lo que n' diuhen la *Xemeneya*. La ascensió per ella dura una mitja hora y es sumament perillosa y difícil.

Lo pas es estretíssim, l' esglahonada alta y dreta y la pendent que forma d' un desnivell sols de uns 70 á 75 per cent. Es precís anarhi ab calma y sobre tot ab molt cuydado; una pedra que fassi moure lo qui va á dalt y s' estimbi, per precisió ha de caure y fer estimbar á tots los qui van seu al dessota. No dich res de la baixada, perque, com es de suposar, sempre es més perillosa. S' hi corre verdader risch de la vida.

Lo cim del pich consisteix en un *ras* d' un rectángul de quatre metres per tres, vorejat de precipicis; sa altitut 2,785 metres.

Los pichs de las altres montanyas oferéixen sempre la vertent, que será més ó menos sobtada, pero que constituheix sempre un llas d' unió entre l' cim y la vessant ó costa de la montanya; mes en lo pich de Balaig un s' hi troba sol y aislat sense terra á son voltant, sense res que l' lligui á la montanya, com si un estés llensat entre cel y terra. Aixó es lo que dona celebritat á la ascensió al cim de Canigó, ó pich de *Balaig*. No tothom pot pujarhi; ben pochs son los que ho fan.

En lo peu pla del *ras*, lo Club Alpí francés hi ha fet construhir una petita barraca de pedra que n' ocupa quasi la mitat. Hi es feta pera resguardar al que hi puji del fort torb de vent que sempre hi fá, impetuós, huracanat, que sería capas de llensar á qualsevol per aquells espays.

Sols una persona se sab que s' hagi arriscat á passar una nit allí dalt: lo Rector del poble de la Tech. La descripció de lo que li va passar, ho diu ab sa gráfica ploma lo Sr. Bosch en son article «Una ascensió atrevida al pich de Balaig», publicat en lo BULLETÍ de nostra ASSOCIACIÓ, tomo IX, pág. 183. Aquella sombra negra, fantástica, de colossal estatura, vagant en mitj del ayre, es de lo més sorprenent que hi hagi.

Desde allí dalt se gosa magnífica y esplendent vista: aislada la montanya per la part de França, extén la mirada per vast espay, y camps, pobles, ciutats y comarcas, tot s' extén al fondo, petit, confós en ample y desigual esplanada. Lo Rosselló, lo Conflent, las valls del Tech, lo Mitjdía de França fins á Narbona, tot l' Empurdá y part de la costa catalana, los golfos de Lió y de Rosas, tot desde allí dalt se domina.

Sota meteix, en primer lloch, no s' véuhen més que congestas, rocas espadadas, precipicis y una naturalesa selvatje y feréstega; al bell peu en la timba hi ha un redós pregon, altíssim, ahont no hi ha entrat may lo sol y que forma una nevera grandiosa, tot l' any congelada.

Mirant cap á la part de Ponent, per allí hont haviam pujat, un s' encanta ab la vall de Cadí verdaderament encisadora y los estanys que s' hi amagan. Es un conjunt ple de poesía. Se concibeix que M. Cinto Verdaguer s' hi inspirés.

Forman ab los tres turons del Canigó com una gran petxina relluhenta d' or y plata, ab una aygua pura, clara, transparent, en que un diria que fins al mitj del día s' hi reflectan las estrellas. A redós de tot soroll, amagats dins l' alta montanya, son ben bé lloch de Gojas, de Donas d' aygua ó d' Encantadas. Un las hi veu sortir, las hi troba, las hi sent, las hi veu envoltas en mitj d' aquella transparencia y vaguetat del ayre.

No es estrany que allí s' hi perdés *Gentil*, lo tany ardit de la reconquista; bé s' pot recordar de Guifre y sos guerrers, Flordeneu l' encisa y ja may més podrá lliurarse d' ella fins á trobar mort fatídica.

Es lo Canigó la montanya de la poesía. Montserrat es la montanya santa pera tot bon catalá, sempre lo cor s' hi tira, mes lo Canigó, per més que als catalans d' ensá 'ns l' hagin presa, es la montanya de la somniadora fantasía.

La nubolada espessa que s' concría al cim de Balaig, las tempestats que s' hi forman, lo terratrémol de sas rocas estimbantse pe'ls cingles, las gegantinas clapissas, las perpetuas congestas, tot sobrecull á l' ánima y l' espahordeix, si no fós per l' altra banda sos estanys, sas valls hermosas, sas transparentas boyras que n' forman tot un mon de fadas y somriuhen á l' espantada pensa.

Verdaderament quan un hi es se sent atret á aquella montanya; no se n' sab pas anársen. ¡S' hi viu tant bé en aquells deliciosos somnis, terrorífichs ó placenters, pero sempre poétichs y grandiosos, que un s' hi sent atret pera no móuresen!

Malaguanyadament lo temps corre y no tinguérem altre recurs que empendre altra volta lo camí de tornada.

Baixárem cap avall y á las 10^{h} del matí fórem á la barraca de Cadí. Prenguérem una bona *ollada*. S' arreglá lo resto de provisions y los abrichs á dalt del matxo y ab lo meteix ordre que haviam vingut la emprenguérem camí avall fins á ésser als cingles de Mirialles. Remontárem lo riu de la Llipotera y al ésser á la barraca del pastor girárem en amples zig-zags cap á dalt de *Plá Rossell*.

En la barraca hi havía lo pastor; era sapat, ferreny, calmós y de pocas paraulas; lo Sr. Bosch ha descrit ben bé

l' seu tipo en sos «Recorts de montanya», publicats en nostre BULLETÍ, tomo IX, pág. 203. Nos oferí en una llosa ó vas de fusta de pi grosserament traballat, llet de vaca riquíssima; era tot lo seu dinar.

Mentres tant Mr. Dó, lleuger ni 'ns esperava, se n'anava costa amunt cap á *Plá Rossell;* pero que es cas de ferho per lo camí, l' emprengué rostos amunt, de dret á dret, com si tot fós terra plana. ¡Vaya un pulmó y un dalit!

Quan nosaltres fórem á dalt lo trobárem passejantse, rialler, esperantnos, estranyat de lo que ell deya nostra calma.

En *Plá Rossell* nos topárem ab una forta vacada que anava seguint en llarga y atapahida columna: anava ab lo cap cot, venía de la soleya y anava á buscar una ubaga frescosa.

Al véurela lo Sr. Bosch nos explicá cóm se defensa una vacada quan l' atacan los llops, cosa molt freqüent abans en los Pyrineus. Avuy ja no n' es tant, perque los pastors s' avinguéren y al hivern quan tots los remats son abaix al plá, omplíren la montanya de bolas enmatzinadas, fentlos gayre bé desaparéixer.

Donchs quan la vacada se veu embestida pe 'ls llops se apilota formant quadro ó cercle, fica los badells al mitj y ab lo cap cot embesteix á aquells fents'hi á cops de banyas fins que ha fet allunyarlos. En cambi, nos digué, las eugassadas ho fan d' altra manera. Forman lo quadro de cap á dintre y ancas en fora, fican los petits al mitj y s' defensan á cops de cossas.

Aixó 'ns recordá haver llegit una cosa semblant en Fray Lluis de Granada. Efectivament, en son cap. VII del llibre I de sa *Introducción á la fé*, vegis com quasi ho diu de la meteixa manera:

«Las vacas, cuando sienten peligro de alguna fiera, hácense todas una muela y encierran dentro de ella los becerrillos, y ellas vueltas las ancas á los hijos y los cuernos hacia fuera... están á punto de guerra para defenderlos. Lo mismo hacen las yeguas en semejante peligro para defender sus potritos; pero éstas ponen las ancas hacia fuera, porque tienen las armas en los pies.»

De *Plá Rossell* pujárem per las *Roquetas* á *Plá Guillem*, atravessárem aquell llarch plá, en lo quin se 'ns va alsar un remat de perdius blancas, alguna de las quals passá als sarrons de nostres cassadors y comensárem la baixada per la *Font de la perdiu*, *Roca del mall*, *Coll de la descarga* y *Coll de la Regina*, essent quasi ja fosch quan arribárem al ombrejat riu de la Persigola; per ell anárem á parar á la carretera de la Preste y á las 9 h de la nit arribávam á Prats de Molló. Fou també jornada llarga.

VI

Altra volta éram á casa l' Sr. Bosch á rebre sos obsequis. Bé 'ns en volíam anar l' endemá al matí á seguir nostra ruta. No 'ns ho volguéren deixar fer.

Per altra part bé ho endevinárem. Cap al mitj día vingué una tempestat, rebenta, furiosa, precisament de la montanya que havia sigut objecte de nostra visita. Quan torná á ésser seré lo Canigó, s' havía ja vestit sa blanca caputxa.

Nostre intent era entrar á Espanya per la vall del *Coral*, *Baget*, la *vall d' Oix* y *Besalú*, mes la neu y dificultats de frontera nos féren cambiar d' itinerari.

Resolguérem seguir per lo Vallespir avall, cap al Rosselló fins á trobar la vía férrea de Barcelona á França.

Eran las 7 h del matí quan sortíam de casa l' Sr. Bosch: etern recort pera ell y pera sa respetable familia.

Seguint la magnífica carretera, passant cada volta per més variats y hermosíssims trossos, arribárem al poble de *Tech*.

Sobre d' ell se destaca lo Sant Cristo que cada any dona abundosa mel de dintre son cor. De ferro, per un petit forat que s' hi ha fet, las abellas, agradosas, hi crían. Lo senyor Bosch n' ha fet una bonica y poética llegenda en son article «Lo Sant Cristo del Tech», publicat en son llibre *Plá y montanya*, pág. 283.

Després arribárem á *Arles sur Tech*, hont vam dinar. Várem visitar lo Monastir fundat en l' any 728, l' iglesia de tres naus, lo claustre y lo sepulcre dels patrons St. Ab-

don y St. Senen, que cada any en sa diada fan un gloriós miracle.

Visitárem també los *Abismes de la Fou*. Pera ferho s' té de retrocedir com un kilómetre la carretera de Prats, agafar la de Corsavi y pujar al *Mas de la Balma*. Detrás d' ell se troban los abims.

Consistéixen aquestos en «una gran esquerda oberta dins la montanya, de uns 300 metres de fondo, entre dúas murallas separadas no més per un espay de quinze ó vint metres y de una llargaria de tres kilómetres; al fondo s' estreny de tal manera que la separació es no més d' un metre». Son las meteixas paraulas ab que 'ls descriu lo Sr. Bosch en son article *Los abismes de la Fou* publicat en lo BULLETÍ de nostra ASSOCIACIÓ D' EXCURSIONS CATALANA, tomo VIII, pág. 14. Dificilment ho podría dir jo més exactament y en menos paraulas.

D' *Arles* anárem á *Amélie-les-Bains*, hont visitárem l' Hôtel Pujadas ab sa magnífica cascata de Aníbal, y las Termas romanas en las que s' hi conservan encara restos del *lavacrum* y del *sudatorium* dels romans.

Després seguírem fins á *Ceret*, hont nos vam quedar á dormir. Té de notable son pont romá sobre l' Tech de 45 metres d' obertura per 29 d' alsada. La companyía del ferrocarril de Ceret á Amélie, n' hi ha construhit un altre que per grandiositat bé pot competirhi.

L' endemá al matí ab lo dit tren, atravessant l' hermosa plana del Rosselló y passant per *Boló*, la *Stabulum* romana, anárem á *Elna*.

No cal dir si es digna de ser visitada l' antigua y célebre *Il·liberis* ab sa magnífica catedral del sigle XI, sos preciosos claustres y antiguas murallas.

D' allí agafárem lo ferrocarril y baixárem á *Figueras*, De Figueras á *Besalú*, á *Olot*, al *Grau*, al *Far*, á *Manlleu*, y á nostras casas.

Mes tota aqueixa anada, això será objecte potser d' un altre día. Avuy lo Canigó deu omplirho tot y ab ell son ben volgut escriptor lo Sr. Bosch de la Trinxería.

Es una gran sort pera Catalunya lo moviment regionalista que va operantshi. Benehit sía sempre. Mes es lo cert

que quan no altra cosa, ha produhit una serie d' escriptors, cadascú de la seva terra ó encontrada, que ha reflexat lo modo propi, peculiar, especial de cada una d' ellas, sa vida íntima y son modo de ser y viure. Lo Sr. Pin y Soler, de las platxas de Tarragona; lo Sr. Oller, de la comarca de Valls; D. Cayetá Vidal y Valenciano, del Panadés; lo Sr. Pella, del Empurdá, etc., etc. Tots escriptors de ben diferent gust y estil; donch apesar d' aixó, al llegirlos s' hi sent com una cosa superior á la major ó menor bellesa de dicció, á la major ó menor galanura de llenguatje, siguin los que s' vulguin los gustos y aficions del lector, que 'ls fan sumament interessants y atractívols, y es l' ayre de la terra de sa respectiva comarca que s' hi troba y s' hi respira y es la vida íntima de la meteixa que hi retratan.

Lo Sr. Bosch es l'escriptor dels Pyrineus, es l' escriptor de montanya que 'ns porta y devalla açí á baix als plans costúms ja quasi desconegudas, primors de llenguatje no esperats, paraulas castissas y puras de catalanesch veritable. Heus aquí 'ls grans atractius de sas obras.

En dúas grans divisions póden distribuhirse aqueixas, unas que vólen, si aixi podem dirho, ciutadanejar y altras que son veritablement montanyesas. Crech que ningú m' deixará mentir, ¡mes quina diferencia hi ha entre unas y altras!

No es que aquellas no valguin molt, perque dada la talla del escriptor, res pot oposárselashi; pero ¿quánta més frescura, més sentiment, més veritat no hi hi en las de montanya? En éllas está en son element lo Sr. Bosch, un no pot menos que embadalirse ab sas descripcions, un no pot menos que viure ab sos pastors, ab sas masías, que seguirlo en sas casseras, que barrejarse ab lo poble que descriu, que respirar l' ayre de montanya, que sentir lo flayre de sas creencias, de sas tradicions, de sas costúms, de sa vida íntima, que gosarse ab sos espectacles grandiosos que á cada pas nos presenta. ¿Quí no se sent, per exemple, encantat, sorprés de bellesa, al llegir aquell naixement d' aubada, brillant, esplendent, desde la vall de Morens en Ull de Ter, de son dalt referit artícle «Recorts dels Pyrineus»?

Son impressions las que deixan que no s' olvidan y no olvidantlas se gosan doblement, si un després té la sort, com la tinguérem nosaltres, mercés á la galanteria del senyor Bosch, de sentirlas y gosarlas sobre l' meteix terreno.

Per aixó dech confessar que fou nostra estada en sa casa d' un plaher inexplicable y l' excursió per tot aquell país, de recorts é impressions com pocas de bonicas.

Lo Canigó bellament descrit per ell en son article del meteix titol publicat en lo BULLETÍ de nostra ASSOCIACIÓ, any 1888, pl. 147 y 162; tota la serra pyrenayca tant minuciosa y eruditament detallada en son article de «Puigmal á Cap de Creus» de son llibre *Recorts d' un excursionista*, pág. 179; «La Roca del Corb» de son *Plá y montanya*, pág. 163, y lo «Castell de Cabrenys» ab sas tres torres, de sos articles sobre l' meteix Castell, l' un publicat en l' esmentat llibre *Recorts d' un excursionista*, pág. 347, y l' altre llegit en nostra ASSOCIACIÓ, próxim á publicarse [1]; tot torr á á reviure y á passar per nostra vista.

Y tot atravessant los Pyrineus fins dintre d' Espanya, se 'ns venian també á la memoria totas aquellas descripcions y llegendas de *Perals*, *L' aplech de Santa Llucia*, *Los cingles de Talaixá*, *Recorts de la tardor*, *La cassera del porch senglar*, *Rosas*, *La pesca de la truyta*, *Una excursió forsosa*, *La professó del Dijous Sant á Rupiá*, *Recorts d' un cassador*, *Dos suros célebres*, *Culera*, *La mort trágica y sorprenent de Mossen Pere Roquer*, *Rector del poble de Cabrera*, *Lo derrer cornamusayre*, *La copla dels Jaumets:* las escenas y llochs de la bonica novela *L' hereu Noradell* y del sentit quadro *Lo maquinista del T. B. F.*, y tants y tants altres traballs que li han donat merescut renom en la literatura catalana.

De tots aquells recorts y de totas aquellas impressions, avuy que n' som lluny y la distancia y temps nos en separan, se n' es format un sol, un de dols, agradable, estimat sempre, lo de l' anyoransa. Anyoransa pera l' Sr. Bosch y

[1] Ha sigut ja publicat en lo BULLETÍ darrer, fascicle números 133-35 il·lustrat ab nombrosos grabats.—*Nota de la* DIRECCIÓ.

sa apreciable familia, anyoransa verdadera pera totas aquellas hermosas montanyas de las quals bé puch exclamar com lo propi Sr. Bosch en son repetit article «Montanyas regaladas»:

«¡Quán vos podré tornar á veure! ja may més vos podré olvidar, viuréu sempre en la mia ánima.»

FRANCISCO DE S. MASPONS Y LABRÓS.

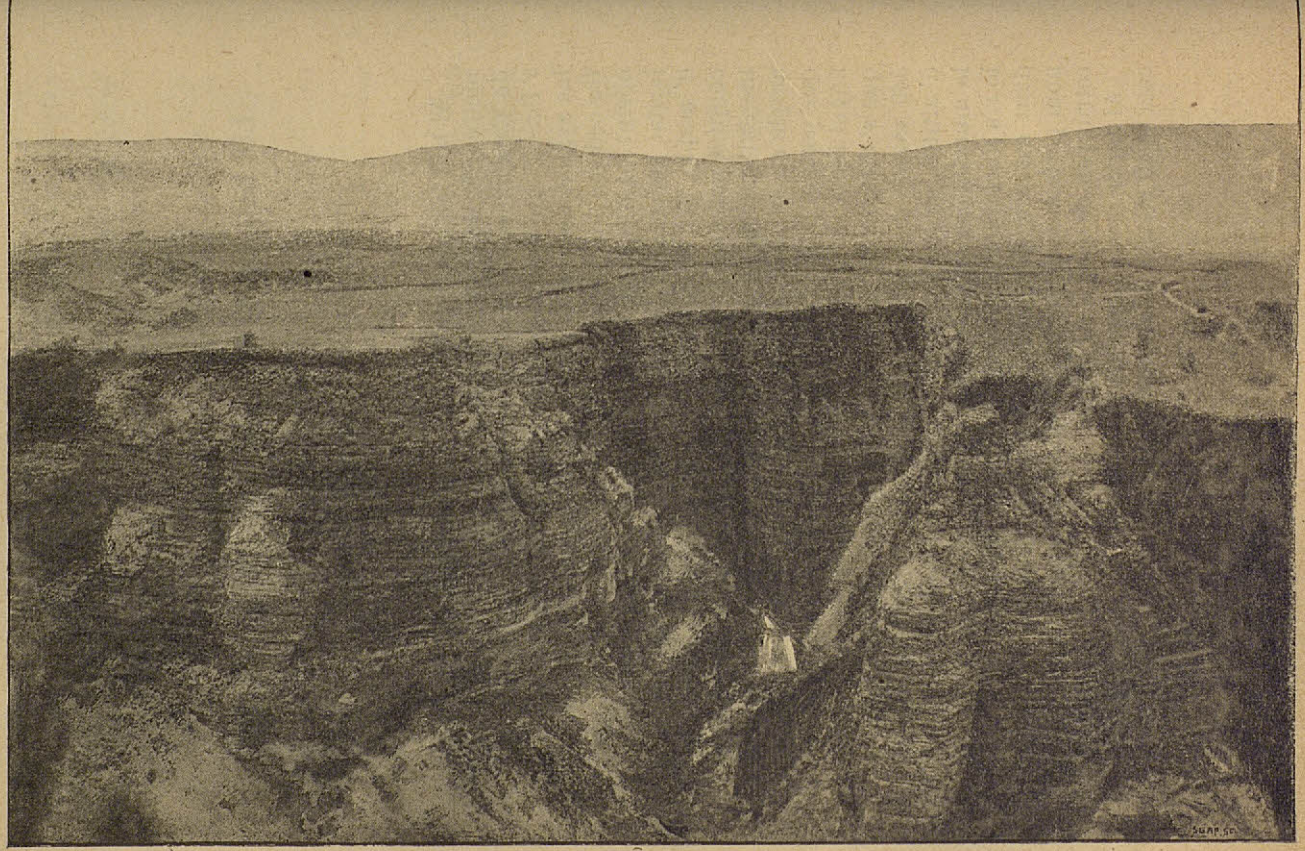
Octubre de 1888.

LO RIU SUBTERRANI DE BRAMABIAU

DESCUBRIMENT Y PRIMERA TRAVESSÍA

Al bell mitj de França (departament del Gard), á 8 kilómetres SE. de Meyrueis (Lozére), se troba lo ras *(plateau)* de Camprieu (alt. 1,100 á 1,130 m.), que no es més que l' fons d' un antich llach desaparescut, solcat avuy per las ayguas del riuhet *Bonheur*. Las parets del llach primitiu cedíren en un punt débil, y sas ayguas s' escólaren obrint á 1,095 m. d' altitut un túnel rectangular de regularitat sorprenent (dimensions: 8 á 12 m. d' alt, 15 á 20 d' ample, 75 á 80 de llarch), que forma la part superior del conjunt nomenat Bramabiau. Al cap de vall d' eixa monumental galería la volta s' es enfonzada y s' veu un pou ample en forma d' embut, conegut ab lo nom de *Lo Balset*, que permet pujar damunt del ampit. Quasi sota d' ell, en ángul recte ab lo túnel, s' obre una cova d' uns 60 metres que s' dirigeix al S. engolint las ayguas del Bonheur. A 440 m. de distancia, á vol d' aucell, y á 90 m. menos d' altitut, en lo fons d' una arcoba colossal excavada en la muralla esquerra de la vall de St. Sauveur des Pourcils, lo riu xuclat torna á sortir al exterior en forma d' abundant cascata nomenada *Bramabiau* (bramul del bou), nom perfectament apropiat quan las ayguas revénen y retrúnyen de cingle en cingle.

Al sortir per una esquerda oberta en la roca, dita cascata té 10 metres d' alt y un poch més enllá, ensota de la

Bramabiau y lo ras de Camprieu. (*Fotografía de Chabanon.*)

volta formada per dita esquerda, se reproduheix cap endintre ab una alsada de 6 metres tant sols, convertintse d' exterior en interior, invisible é infranquejable. Bramabiau compren donchs tres parts: un túnel; un curs subterrani desconegut fins á 1888; y la dèu y arcoba de Bramabiau propiament dit.

Mas dúas primeras visitas de 1884 y 1885 no m' havían permés entreveure la possibilitat d' una travesía subterránea, puig l' aspecte dels llochs confirmava aparentment los cassos terrorífichs que n' contava la gent del país. No obstant, l' exageració evident d' eixas relacions me convencé de que l' exploració sería possible haventhi voluntat resolta y medis apropiats.

Vaig decidirla per consegüent, emprenentla per baix, com exigeix sempre la prudencia en tals cassos, puig qualsevol obstacle que oposen las cascatas pot véncers' més fácilment enfilants'hi que no pas deixantse endur á la baixada per l' impetuosa corrent del devassall.

Lo 27 de Juny de 1888 á mitj día tota ma gent estava á punt: éram tres cosins meus, los senyors Marcelo y Gabriel Gaupillat, enginyers, y D. J. Cheilley, encarregat especialment dels dibuixos; además cinq hómens de tota confiansa: l' Emili Foulquier, de Peyrelau: l' Hipólit Causse (a) Poulard, peó caminer de Meyrueis; En Lluis Armand, ferrer, del Rozier; En Claudi Blánc, de la Chaise-Dieu, contramestre minayre; y En Parguel, hostaler, de Meyrueis.

Més enllá d' una bassa en que havém de ficarnos ab aygua fins als genolls, arrimém nostra escala desmontable de 6 metres á la paret vertical d' hont raja la segona cascata; sols hi pujan d'avansada, ficantse dins de l'esquerda, En Blanc, En Foulquier y l' Armand. Després d' alguns minuts d' angunia reaparéixen y 'ns cridan: «Va molt lluny; hi ha una bassa que no s' pot creuhar sense barca!» Tots nos enfilém allavoras y penetrém en una galería de 100 metres de llarch per 3 á 6 d' ample, que corre dret al Sud y per la que avansém sens grans dificultats aprofitant los estrets relleixos que, á alguns metres damunt del torrent, nos conduhéixen fins á una gran sala de 15 á 20

metres de diámetre, que batejém tot seguit ab lo nom de *Sala del Havre* [1]. Armém la llanxa y 'ns embarquém. La volta ojival s' enlayra á 50 metres damunt nostre y si bé no penja del rocám cap estalactita, lo doble joch de la claror de día á l' entrada y de la llum eléctrica dins de la nau, produheix un efecte fantástich. La corrent tomba al SE. y omple l' esquerda en tota sa amplada, que no passa aquí de 1 á 5 metres. En Marcelo y jo aném ara d' avansada y som los únichs que 'ns embarquém, remontant una tercera cascata de 2 m. d' alt, sumament difícil, que hi ha á l' entrada de la sala del Havre. Seguím caminant uns 20 metres observant que la volta conserva gran elevació, mes tement á cada punt que 'ns tanque l' pas una nova cascata ó l' estrenyor de l' esquerda. Res d' aixó; l' camí s' aixampla, girém al S. y 10 metres més enllá una quarta cascata de 1 m. 50 d' alt nos obliga á desembarcar al bell mitj del remolí y á pujar l' embarcació á pes de brassos. Lo passadís llavors s' aixampla y forma una saleta hont l' aygua té 4 metres de profunditat. Descubrím en aquest indret la boca d' un forat quasi vertical que s' dirigeix cap al SO. y per hont comensém á pujar ab gran perill cosa d' uns 15 metres, sens arribar á veure l' altra boca ni tant sols la volta per més que fém jugar la llum eléctrica: l' inclinació es de prop de 80° y convençuts de que s' tracta d' un pou cegat d' un veritable avench obstruhit, puig al exterior del ras de Camprieu cap obertura acusa sa existencia, torném á baixar ab gran cuydado, quedantse En Foulquier al peu del avench pera mantenir la comunicació ab los altres companys, per quant la remor del aygua ofega totas las senyals que podríam fer ab los xiulets ó corns.

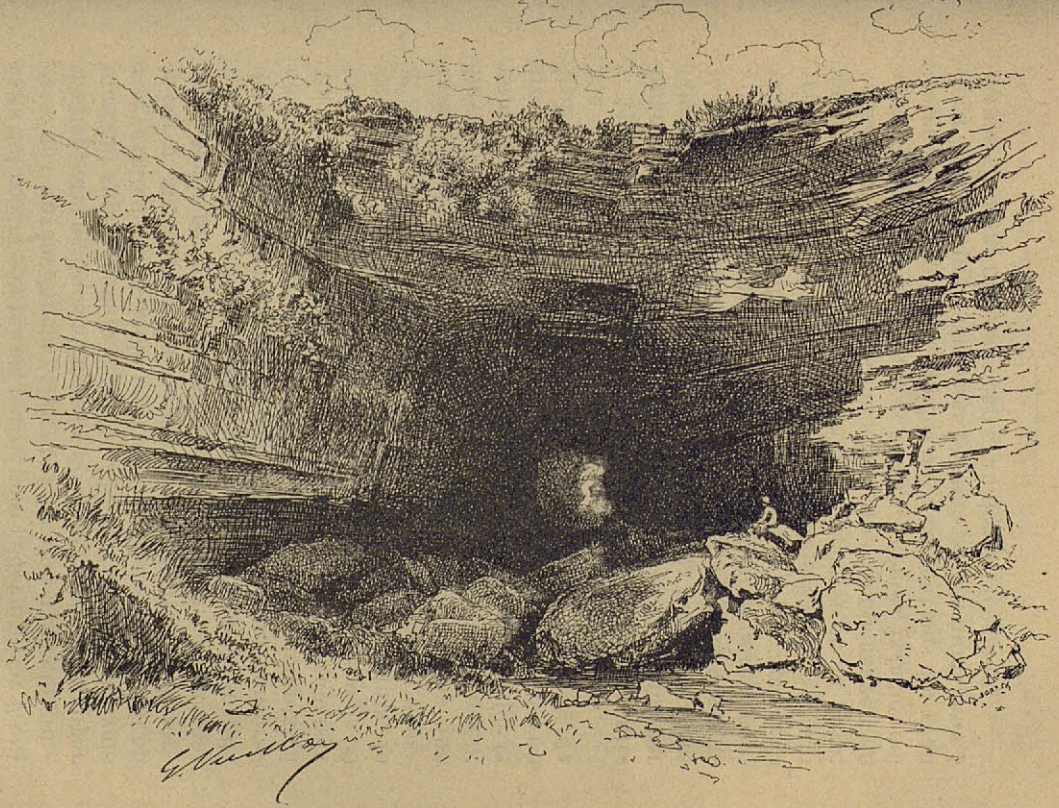
Nos torném á embarcar; la galería sols té un metre d'amplada y girant al peu del pou en ángul recte, s' orienta al O.S.O.; després de 30 metres de navegació, una quinta cascata exigeix que hissém altre cop la barca y boguém 20 metres més, y per fí una sexta cascata nos tanca defi-

[1] *Hâvre* (en castellá *abra*), vol dir petit port hont póden refugiarse y fondejar ab seguretat las embarcacions.—*Nota del traductor.*

nitivament lo pas. Té 6 metres d' alt y es mol copiosa: en lo bassal hi ha massa aygua (2 metres de fondo) y los ressalts del rocám son massa petits pera poder utilisar l' escala: nos veyém donchs obligats á fer una violenta gimnástica, arrapantnos ab mans y peus pera poder guanyar lo nivell superior de la cascata. Allí dos grossos penyals atravessats forman doble pont y privan de seguir avant ab la barca, mes comensém á creure en la possibilitat de tornar á sortir per lo Bonheur, puig per una part no se sent l' estrépit de cas més cascada y per altra, desde la sortida del Bramabiau havém fet ja 200 metres de camí comprenenthi las giragonsas y sobre l' mapa sols se n' comptan á vol d' aucell 440 desde hont s' amaga fins ahont reapareix lo riu. En cambi, tot just havém pujat 30 metres dels 90 que hi ha de diferencia de nivell entre abdós punts, lo d' entrada y lo de sortida, y per lo tant nos trobém encara á 60 metres ensota del gran túnel. Fa tres horas que lluytém y ja que la barca no pot passar, entornémsen: demá baixarém per alt y encara que haguéssem de fer la travessía nadant, quasi tenim ara la seguretat de que no trobarém una gran cascata única y de que l' riu efectúa son descens per esgrahons successius de poca alsada.

Ab greu recansa renunciém aquest primer dia á continuar una exploració, si bé perillosa, interessantíssima per la novedat y las sorpresas. Lo maneig de la barqueta entre la fosca y los remolins de l' aygua; l' estretor del passadís y la vigilancia á que 'ns obligava pera evitar lo refrech contra las rocas; la dificultat de comunicació, per apagar lo ressó del torrent tota altra remor; los rápits jochs de llum de magnesi ab que explorávam los secrets de la cova; veuse aquí altras tantas emocions que compensavan de sobras nostra fatiga y nostres afanys. Además, la facies del terreno recorregut y la rapidés de la corrent nos donavan lloch á creure que l' riu baixa per una galería única, més ó menos sinuosa, mes sens cap gran depósit ó estany.

L' endemá 28 á las 8^{h} del matí, ab En Parguel de menos y reforsats ab los senyors Mély, mestre d' escola, y Emili

Bramabiau: entrada del túnel superior. *(Dibuix de Vuillier, del natural.)*

Michel, ferrer, abdós de Camprieu, atravessárem en tota sa llargada lo gran túnel superior de 75 á 80 metres, tant fácilment accessible, observant per la primera vegada que poch més ó menos al mitj d' ell y en la vora dreta del Bonheur, una gran part d' aquest riu desapareix en una esquerda, completament impracticable, d' uns 2 metres d' ample y pochs centímetres d' alt. En la cova que en ángul recte s' dirigeix cap al S. y que té 60 metres de llarch, 15 d' ample y de 10 á 15 d' alt, hi ha fins á quatre esquerdas paralelas que constituhéixen lo veritable avench, més aquell día sols en la primera d' ellas s' hi engolía lo riu (2.ª perdua); las altras tres servéixen d' escorredor temporal no més quan las ayguas revénen. Las recorreguérem totas: son molt inclinadas exigint cordas y escalas pera baixarhi: una part de la primera es impracticable y totas convergéixen á una sala triangular de 30 metres per banda y de 40 á 50 d' alt, que naturalment anomenárem *dels quatre cantons*. En los costats d' eixa sala s' óbren dúas galerías sense sortida: sota l' pedruscall y rocatám se sent y s' veu córrer lo Bonheur, ocupat en mudar son nom per lo de Bramabiau; forma son llit un budell paralelo á un corredor que, fent colzada y grossa pendent, va á parar á un estanyol de 10 metres de diámetre. Pera seguir avant, sería precís en aquest indret tirarse á l' aygua si no fós per una capritxosa galería en forma d' Y *(la gran Forca)*, de 160 metres de desarrollo total, per la qual corre l' aygua y hont náixen tres fonts, que 'ns conduheix en l' extrém occidental d' eix llach á una sala elíptica de 15 á 20 metres de diámetre y més alta encara que la primera: rebé lo nom de *Sala de la cúpula*, y en ella lo riu deixa de córrer amagat sota las pedras, dividint sas ayguas al reaparéixer en dúas corrents que omplenan dos estrets túnels. Mentres En Foulquier fa una infructuosa y arriscada tentativa pera recórrer lo més meridional, nosaltres descobrím un segon sistema de galerías en Y *(la petita Forca)* que 'ns brinda camí aixut. No vull descriure, puig lo lector s' ho figurará, las emocions que sentíam y las estranyas escenas que s' multiplicavan en lo fons de la terra entre la colla d' exploradors. Los datos precisos que vaig apun-

tant son més eloqüents de lo que fóren totas más ponderacions.

Havent flanquejat per la galería sobredita lo més meridional dels dos brassos de riu que súrten de la Sala de la Cúpula, tornárem á trobarnos á la vora de l' aygua, quina profunditat varía aquí entre 30 centímetres y 4 metres, en una galería de 1 á 2 metres d' ample per 10 á 20 d' alt, igual en tot y fent seguit, com ho demostrava la brúixula, á la que haviam remuntat lo dia abans. Mes quedava per fer los més difícil. Eran las 10h30, feya dúas horas y mitja que estávam escorcollant los misteris del Bonheur y l' meteix temps nos havía de costar encara lo desembocar en lo Bramabiau.

En Blanc, En Foulquier, l' Armand y jo fórem los únichs que 'ns arriscárem á termenar aquesta segona part; los demés tornáren enrera. Los primers 25 ó 30 metres no oferíren altra dificultat que la d' obligarnos á caminar ab aygua fins als genolls, mes una fonda remor que pujava nos fiu endevinar una nova cascata de 4 ó 5 metres d' alt que s' presentá prompte á má dreta, á la sortida d' una galería lateral, omplerta per un altre torrent (sens dubte lo bras septentrional entrevist en la sala de la Cúpula). Al ajuntarse los dos brassos, lo riu s' engruixeix, fentse més ample y més fondo, no quedantnos altre recurs, si volíam proseguir l' exploració, que franquejar la cascata. La posició en que deguérem ferho valgué á n' aquesta lo nom prosáich y característich de *Cascata del bany d' assiento*.

Desde aquest moment la marxa endevant no fou més que una série continuada de proesas gimnásticas: las més violentas posicions alternant ab forsosos banys, alguns fins al pit, sols nos permetían avansar molt poch á poch á despit de la fondaria de l'aygua, de l' impetuositat de la corrent d'ayre, que'ns apagava tot sovint las velas [1], y de la fonda remor del devassall que ofegava nostras veus. En la vorera dreta un cau de uns 40 metres de llarch nos

[1] En l' exploració de covas es preferible usar candelas ben groixudas, apropiadas pera aquestos cassos, en comptes d' atxas ó antorxas, que ofegan ab llur calor y fumera y ennegréixen las parets destruhint la bellesa de las parets y estalactitas.

permeté oportunament fer un alto ben guanyat, que'ns feu donar unánimement á n' aquest indret lo nom de *Sala del Repós*. Un xich més avall y també á má dreta brollava d' un forat de la paret un groixut doll, que probablement era la sortida de la primera pérdua del Bonheur, observada en mitj del túnel superior. Més enllá s' aixampla la galería y un petit estany sembla qu' ha de deturar nostres passos ú obligarnos á creuharlo nadant; llavors, pera evitarho, nos enfilém á una petita cornisa del costat dret á 4 metres damunt del riu y probém de saltar á l' altra banda, hont se veu una cavitat negra, boca d' un passadís que dona la volta al bassal. Mes la galería té aquí 2 metres d' ample, la cornisa hont nos trobém sols 15 centímetres y lo forat se bada més en dalt, de manera que lo salt, ab la gran fondaria de l' aygua que bull dessota nostre y lo perill d' estrellarse l' cap contra las rocas, es arriscadíssim. No obtant En Blanc s' hi tira: ab tot y ésser tant alt, no ariba á agafarse á l' entrada del forat; llavors jo, no sé cóm, l' agafo per las camas y l' estampeixo contra la paret del devant; fa una violenta contracció y al fi pot sentarse á la boca del corredor, reposa y m' hissa després com una palla y m' traslada al seu costat. Encara avuy no m' sé explicar cóm no 'ns estimbárem tots dos al atravessar eix verdader *Pas del Diable*. En Foulquier y l' Armand ab més acert havian cregut preferible creuhar lo llach deixantse anar corrent avall. Ab tot comensávam á desanimarnos: en una hora y mitja havíam fet tant sols 200 metres de camí y pera l' cas de que la sortida fós decididament impracticable, calía reservarse forsas pera la tornada plena de dificultats. No obstant, á poca distancia retruny un'altra cascata; tal volta es la sexta que'ns tancá l' pas ahir; de segur que sí, si no vaig errat en l' apreciació de las distancias, puig m' he descuydat d' advertir que tant bon punt havém entrat en lo túnel, he anat consultant la brúixula, comptant los passos y trassant ab lo llápis lo plano d' eixas curiosas catacumbas.

¡Apa, un' altra embestida! ja no ha de faltar gayre; mes ¡qué dolenta es la cornisa y quánt rápida y fonda la corrent! De sobte arrenco un crit d' alegría; lo magnesi acaba de

evelarnos á 10 metres de distancia los dos penyals atravessats y l' estimball total del riu: no hi ha dubte, es la sexta cascata, la del Pont; aném á sortir al Bramabiau..... May, no sols en las ascensions alpinas sino en cap altra ocasió, m' he sadollat tant del plaher del triomf. Y no dich res de mos companys, tant empenyats com jo meteix en lograrlo. En Foulquier se n' torna cap al túnel pera recullir un farcell que havíam deixat en la sala del Repós y avisar al resto dels expedicionaris que desembocávam en la vall baixa. Seguidament En Blanc, l' Armand y jo continuém devallant arrapantnos quasi ab las unglas als petits ressalts amussats del calcari y tornant á veure á la 1h la claror del día y la primera cascata del Bramabiau. ¿Cóm poguérem recórrer eixos dificilíssims 200 metres darrers, sense corda, sense barca y sense escala? Encara es pera mí un problema insoluble; haig de creure que, sota terra, lo meteix que en las grans ascensions, la sobrexcitació dona forsas y fa judicar possibles cosas que á sanch freda ningú consideraría practicables.

Regalant aygua y arbolats de febre tirém viarany amunt á pas gimnástich arribant ab cinch minuts al Balset, dessobre de la segona perdua del Bonheur: en aquell meteix instant sortían de terra nostres companys y al véurens uns als altres, nosaltres tres xops com peixos y com ploguts del cel, ells sis fets uns escuraxemeneyas, bruts de cera y llot, carregats d' escalas y cordas, sortint en filera penosament del fons d' una trampa de melodrama, no 'ns poguérem pas aguantar lo riure. Mentres En Mély y jo, pera termenar l' operació, nos ocupém en amidar exactament la cova y lo túnel, los restants portan la nova á Camprieu, hont entrém al cap de mitja hora essent objecte d' una calurosa ovació per part del rector, alcalde y alguns altres senyors y colegas del Club Alpí francés que s' hi trobavan de pas. En cambi la gent del poble no s' amaga de manifestar sa incredulitat ab expressius gestos y negativas malgrat las asseveracions y detalls que 'ls dona l' Emili Michel, y com semblava que de totas maneras volían fernos passar per boigs, á fi de donar fé de nostre cabal judici y de l' exactitut de nostre descobri-

ment, redactárem sobre la marxa un' acta descriptiva ben detallada que, degudament legalisada per l' alcalde de Camprieu, férem depositar en l' arxiu municipal.

Abans de cloure aquesta relació anecdótica, siam permés afegir algunas observacions.

En primer lloch, pera ben determinar l' aspecte general d' est riu subterrani y l' impressió que produheix eixa travessia, consignaré que lo que més s' hi sembla son los estrets congostos dels Alpes, ab turbulentas ayguas al fons, que anomenan *Gorges* á Suisse y *Klamme* á Austria. Supósense closas per una arcada superior las esquerdas en quín fons bramulan lo Fier (prop d' Annecy), la Diosaz (prop de Chamonix), lo Trient, la Durnant (prop de Martigny), la Tamina (prop de Pfæffers), l' Ache (Liechtenstein-Klamme, prop de Gastein) etc., y s' tindrá la reproducció exacta dels paratges per hont s' escorre amagat lo Bonheur.

Végis' pera major claretat lo següent quadro comparatiu:

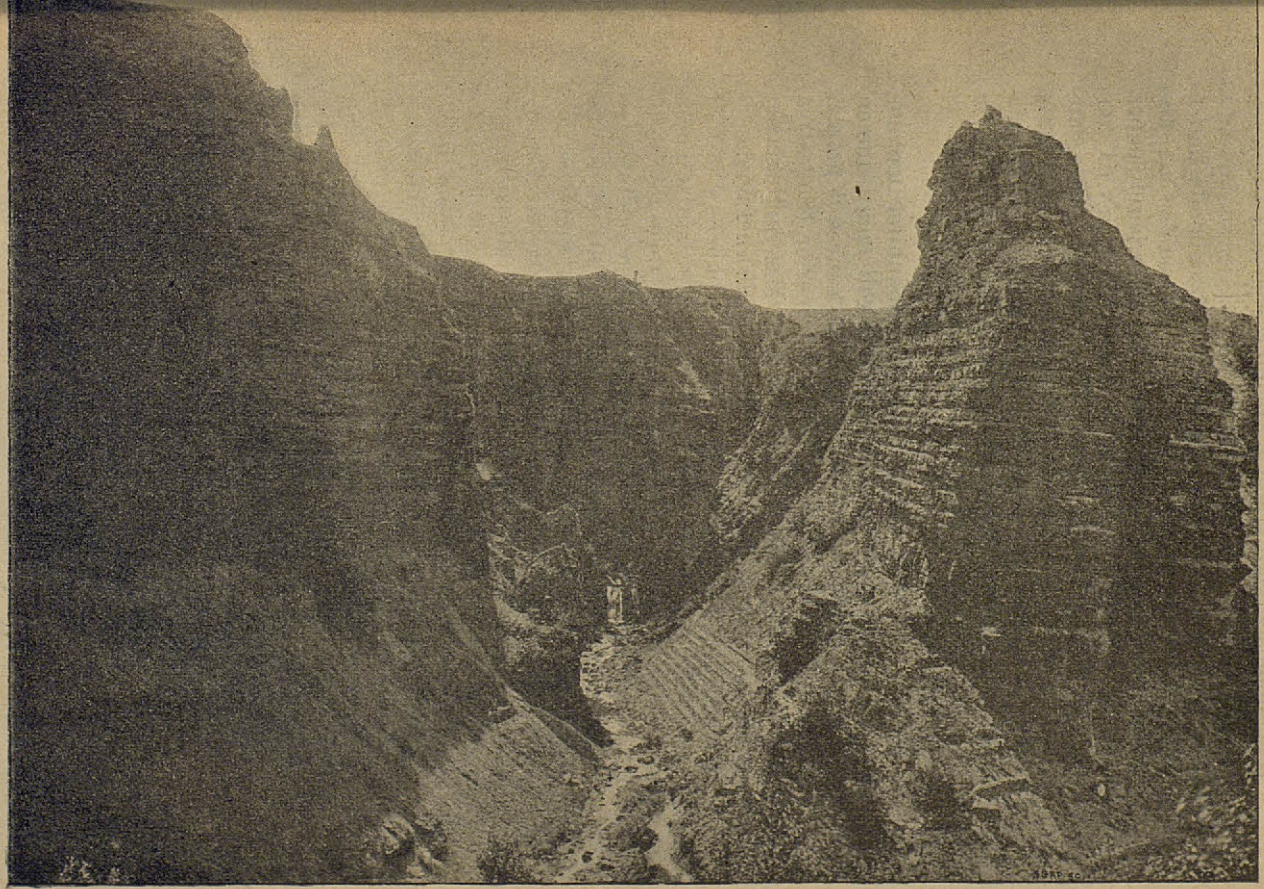
	Llargada del riu	Separació de las parets	Altura ó diferencia de nivells	Nombre de cascatas
	metres	metres	metres	
Gorges du Fier.	250	4 á 10	90	?
Diosaz.	1.000	?	100	8
Trient.	750	?	130	?
Durnant.	800	?	?	14
Tamina.	500	8 á 14	60 á 80	?
Liechtenstein-Klamme.	980	3 á 4	100	?
Bramabiau.	700	1 á 6	90	7

Quan hajan passat sigles y sigles y las voltas ogivals que sosténen lo ras de Camprieu s' hajan enfonzat al embat lent, pero contínuo, de las erosions, Bramabiau vindrá á ser una simple Klamme y son aspecte lo dels torrents sobredits. Ara ab aquell que més se sembla es ab lo de Trient, si bé ab bóvedas de catedral, y pera major estranyesa, ab un túnel grandiós, ab dèus d'amagat orígen y ab galerías extensas, quasi sempre perpendiculars al eix

de la riera, que elevan á prop de 2 kilómetres la cavernositat del ras de Camprieu.

Tal com se troban avuy las covas, la visita de part á part com jo l' he verificada ha de considerarse en la práctica usual com impossible. Es veritat que basta una petita escala de 5 á 6 metres pera baixar fácilment á la Sala dels Quatre Cantons y atansarse sens grans esfors á la cascata del Bany d'assiento per las Forcas; mes pera fer accessible la sortida pe 'l Bramabiau, caldria establir una balconada volant ab barana de ferro de 400 metres, com se fa en las Klamme dels Alpes. Res més fácil ni més cómodo pera 'ls visitants.

També convé consignar que l' amagament del Bonheur s' ha produhit en época relativament recent, puig que en la part del ras de Camprieu, d' uns 400 metres d' ample, que s' extén de l'entrada del túnel superior (Sudest) á la vall de St. Sauveur (Noroest), encara s' distingéixen ab tota claretat las voras dels dos antichs llits del Bonheur. Lo més oriental d' aquestos se llensava abans á la vall per una cascada de 80 metres d' alt; lo segon, situat á cosa de 150 metres més al Oest y quals marges abruptes, de 10 á 25 metres d' alt, se conservan encara perfectament, sembla haverse partit en dúas cascadas de 80 á 90 metres; una al N. que s' escola en la vall, y l' altra al O. que s' estimba en l' arcoba. La darrera oferia la particularitat d' atravessar, part ensá de sa cayguda y al igual de la corrent d' avuy, un túnel natural de 40 metres de llarch que en lo plano catastral se designa ab lo característich nom de *La Bauma*. Aquest túnel, semblant al altre que ja coneixém y quasi de la meteixa llargada, está obstruhit ó poch menos á la sortida per un esllavissament, que ab tot aconsello atravessar pera gosar del teatral espectacle que produheix l' ovirar tot seguit al extrém de la Bauma y á la vora d' un precipici de 300 peus, l' arcoba y lo saltant del Bramabiau. Es indiscutible que l' Bonheur, foradant per primera volta son dich calcari, passá un día sota d'aquesta grandiosa portalada abans de llensarse al espay. Lo riu se troba donchs actualment en sa quarta evolució y aixis com la conservació perfecta de sos tres llits anteriors demostra que geó-

Bramabiau: l' arcoba y la sortida. *(Fotografía de J. Gaupillat.)*

lógicament la desaparició d' ara no s' remonta á una edat molt endarrerida, l' estrenyor de las galerias subterráneas comproba que l' erosió no ha tingut encara temps de ferne covas espayosas. Avuy lo viarany que va de Camprieu al fons de l' Arcoba, atravessa ó flanqueja las dúas primeras cascatas (escorredors del fons de la vall), y l' ampla concavitat del segon llit, fins á l' entrada de la Bauma, l' ocupan los camps de blat. ¿Quina es l' edat relativa dels tres antichs saltants? No es possible dirho categóricament, mes ab tot, tenint en compte lo travall de perforació que tingué qu' executar, es de creure que lo saltant de la Bauma era lo més jove.

De tot lo que deixo apuntat pot bèn deduhirse que enlloch han practicat las ayguas un travall més original, com es la substitució d' un riu subterrani á tres potents cascatas aéreas.

E. A. MARTEL,
soci delegat en Paris.

(Trad. del fr. per R. A. S.)

EXCURSIÓ BOTÁNICA

AL PRIORAT Y MONTSANT.

Dias 9 á 17 de Juliol de 1883.

Una de las regions de Catalunya, que baix lo punt de vista botánich ofereix major interés als aficionats á eixa útil y bonica branca de l' Historia natural, es sens dubte lo Priorat, com ho han demostrat las repetidas herborisacions que en diversas épocas hi han fet los qui á n' aquestos estudis se dedican, y no podía ser d' altre modo en un país tant accidentat, que s' extén desde las voras del Ebro, qual altitut no passa d' un centenar de metres sobre lo nivell del mar, fins al cim del Montsant, que s' aixeca á 1,097 metres sobre lo meteix, presentant además variacions notables en sa estructura geológica, puig si Gratallops per exemple está voltat de turons formats exclusivament d' esquistos ó pissarras argilosas, que servéixen d' assiento als milions de ceps que han fet universal la fama vinícola d' aquesta regió, la Morera en cambi está abrigada cap al Nort per una inmensa quantitat de conglomerats calissos, que caracterisan sa época geológica com á tipo de terreno nummulítich y forman la alta, feréstega y hermosa montanya del Montsant.

Contribuhéixen á enriquir la flora d' aquesta comarca las abundants ayguas que per ella discórren y que originan las rieras del Montsant y de Porrera, tributarias de la que s'coneix ab lo nom de riu Ciurana, que á sa vegada va á desembocar al Ebro prop de García, població d' uns 1,626 habitants.

Lo Priorat es una regió de la provincia de Tarragona, separada de la de Lleyda per la Serra de la Llena; la limitan las montanyas de la Pena, la Llena, de Prades y de Porrera y al Occident lo riu Ebro; animantla una multitut de poblacions que aniré describint per l' ordre en que las recorreguérem en l' excursió botánica que aném á ressenyar.

Convingut ab mos companys los germans Enrich y Joan Brú, entussiastas excursionistas, sortírem de *Barcelona*, ab lo tren de Tarragona, lo dia 9 de Juliol de 1883, á las 5h 33 de la matinada, provistos dels útils indispensables pera una metódica herborisació, y ademés d' un thermómetre, una brúixula y un aneróide, á fí de poder apreciar en totas las estacions y pobles que visitárem en nostra llarga excursió la pressió atmosférica y calcular després ab la ajuda de las taulas de Mr. Mathieu l' altura corresponent *aproximada* sobre lo nivell del mar.

A las 9h 30 m. arribávam á *Tarragona*, hont cambiárem de tren prenent lo de la vía de Lleyda, que 'ns deixá á *Reus* á las 11h en punt. Com lo centre de nostras excursions havíam convingut que fós Gratallops, allí devíam dirigirnos, per lo que á l' estació meteixa contractárem una tartana que per un preu excessivament módich devía portarnos á Porrera, desde hont se va al esmentat poble.

Com la tartana no sortía fins á las 2h de la tarde, aprofitárem lo temps pera veure la importantíssima ciutat de Reus, de 27,595 habitants, famosa per sos productes agrícolas é industrials, entre 'ls que sobresúrten la sedería y los sabons, en qual última especialitat no té rival; posseheix una gran iglesia parroquial; espayosas plassas y amples carrers en los que póden admirarse bonicas botigas, dignas d' una capital de primer ordre. A la 1h dinávam en lo gran restaurant de Londres, magnifica fonda que correspon á l' importancia de la ciutat. A las 2h 15 t. nos acomodárem en lo vehícul que devía conduhirnos á Porrera; als pochs minuts estávam en marxa per la carretera de Falset y Mora, que al comens passa entre extensos camps coberts d' oliveras, que tant abundan en tota aquella plana; á las 2h 45 poch més ó menos atravessávam

l' ampla *riera de Riudoms*, desde hont podiam veure á nostra dreta lo poble de las Borjas; á las 3h 25 t. creuhávam *la d' Alforja*, y á las 3h 34 t. nos aturávam devant de *Riudecols* (1,100 habitants) pera cambiar las caballerías y continuar als pochs minuts lo camí comensat: l' altura sobre lo nivell del mar calculo que es aquí d' uns 254 metres. Eran las 4h 4 quan ovirávam á l' esquerra, al fons de una vall, un grupo de casas nomenat Las Irlas, y á las 4h 45 en igual direcció véyam la petita població de Dosayguas (453 habitants). La carretera passa aquí entre turons donant mil voltas y revoltas, pera enmotllarse á l' accidentació del terreno, pujant á tal punt que á las 5h 12 t. arribávam al nivell més alt anomenat *Coll de Teixeta*, estribació del grupo de montanyas que forman *La Mola*, prop de Falset: l' altura sobre lo mar es de uns 483 metres. Fins aquí havíam seguit lo meteix camí que los qui van á Falset ó á Mora, mes fá poch s' ha construhit un ramal que baixa á la dreta, mentres que la carretera continúa á l' esquerra; nosaltres seguírem per la primera y á las 5h 45 t. arribávam á *Porrera*, poble de 1,701 habitants, situat á 265 m. d' altitut y á la vora de la riera del meteix nom, que segons havém dit porta sas ayguas al Ciurana.

Per lo avansat de la hora y tenir encara que anar á Gratallops, no 'ns entretinguérem en seguir la població, per qual motiu no puch parlarne més extensament. La vía fins á dit poble pot ferse á peu, en unas 3 horas, seguint un enredat camí que comensa en la riera esmentada y s' desvía més tart per la montanya, de manera que no pot ferse sens guia, lo qual pot ser lo meteix mosso de peu, amo del matxo que acostuma á llogarse: nosaltres havíam escrit ab anticipació á *Gratallops* pera que vinguéssen á esperarnos ab caballerías, aixís es que trobantho tot preparat, als pochs moments tornávan á posarnos en marxa, arribant á las 8h 20 n. al terme de nostre viatje y allotjantnos en casa lo Sr. Cabré, mestre municipal del poble, parent de mos companys los Srs. Brú.

Lo día següent, 10 de Juliol, invertirem lo matí en recórrer la població, encara que poch ofereix de particu-

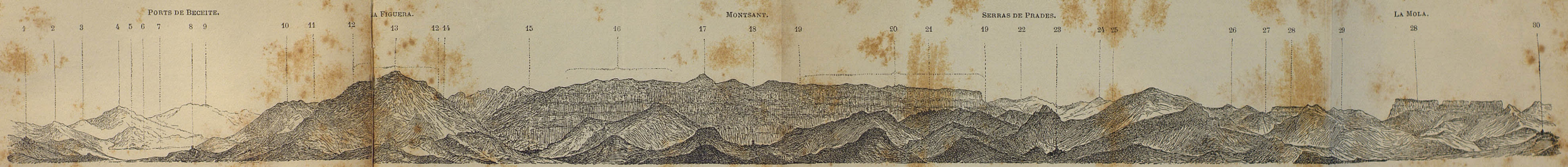
lar: situada sobre un puig, sos carrers seguéixen las pendents del terreno de tal manera que una casa que per devant está á peu plá de la plassa, per derrera domina las teuladas de las del carrer més baix: sa altitut es de 286 metres y lo nombre de sos habitants 903, que s' dedican á l' elaboració del ví, del qual se n' cull anyalmente una quantitat realment assombrosa de qualitat inmellorable. Es de sentir que no estiga unit per una carretera á Falset, lo qual facilitaría lo transport avuy tant carregós, y aixís podría ésser Gratallops lo centre de tot lo Priorat, puig té camins que l' posan en comunicació ab los restants pobles de la comarca. Creyém que no es lluny lo día que aixó sía un fet, tant més quant m' asseguráren que estavan fets los estudis, y que á no tardar lo carril directe de Barcelona á Madrid passará per Falset, podent llavors ab rapidés y seguretat exportar sos abundants productes.

La tarde del meteix día nos dirigírem, acompanyats de nostre distingit consoci lo Dr. A. Guiamet, á una ermita anomenada de *la Consolació,* desde hont pot veures' sens destorb tot lo Priorat: eran las 5h 30 t. quan sortíam del poble y á las 6h 15 t. ja arribávam á terme. Lo panorama que s' ovira es magnífich; per una part se veu lo Montsant, las montanyas de Prades, la Mola, y cap al Sud una extensa plana atravessada pe'l riu Ebro, en la que s' destacan Mora y Miravet, tancant l' horisont las montanyas de Cardó y los Ports de Beceite. Mentres mos companys s' entretenían en visitar l' interior de l' ermita, jo ab l' ajuda de la brúixula vaig ocuparme en traure una vista panorámica de las siluetas de las montanyas y pobles que s' dominan desde allí, mes com prompte vingué la fosca á interrompre mon traball, vaig deixarlo pera lo día següent, en que vaig acabarlo.

Una cosa dech fer notar y es l' abundancia de la bonica especie *Dianthus monspessulanus* L., anomenada vulgarment *clavell de pastor,* que contrasta ab l' extrema escassedat d' un' altra anomenada *Taparera [Copparis spinosa,* L. Var. *inermis],* ja que en tota la comarca no vaig trobarne més que una mata al peu de l' ermita, lo que fá que siga

PANORAMA CIRCULAR DEL PRIORAT, PRES DESDE L' ERMITA DE LA CONSOLACIÓ.

(De un croquis per D. Isidro Martí Turró.)

1. *Bellmunt.*
2. Montanyas de Tivissa.
3. La Rasquera.
4. Montanyas de Cardó.
5. *Miravet.*
6. *Mora d' Ebr*
7. Riu Ebro.
8. *Lo Lloá.*
9. Ports de Be ite.
10. La Pedrego
11. Lo Trench de la Figuera.
12. 12. La Figuera.
13. Punta del Guixá (570 m.).
14. Grau de la Figuera (352 m.).
15. *Vilella baixa* (168 m.).
16. Los Muntals (ó Montsalts).
17. La Cugulla dels Muntals.
18. *Vilella alta.*
19. 19. Montsant (punt culminant 1,097 m.).
20. Grau de las Marradas (744 m.).
21. *La Morera* (698 m.).
22. Serras de Prades (La Gritella, 885 m.).
23. *Torroja* (297 m.).
24. Pich de Gallicant.
25. Coll d' Auforja.
26. Las Garranxas.
27. Coll de la Teixeta (483 m.).
28. La Mola (punt culminant 941 m.).
29. Montanyas de Porrera.
30. *Gratallops* (286 m.).

(Apéndice al *Butlletí de l'* ASSOCIACIÓ D' EXCURSIONS CATALANA, N.os 136-138, pl. 52.)

molt admirada per los naturals del país. L' altura sobre lo nivell del mar, calculo será de 406 metres.

Vilella baixa [1]; *La Figuera; Sant Pau.*—Lo día 12, á las 4h 45 de la matinada, sortíam los tres expedicionaris en direcció á una montanya anomenada *La Figuera*, que segons nos asseguráren es una hermosa miranda desde la que s' véuhen á un temps cinch provincias, que son las de Tarragona, Barcelona, Lleyda, Zaragoza y Teruel: lo camí que seguirem es lo que s' dirigeix á l' ermita abans esmentada, y sempre per ell no s' deixa fins arribar á una *capelleta* anomenada *del Gall;* allí s' pren un camí que trenca á l' esquerra y per ell á las 5h m. passávam devant d' una fonteta coneguda per la *Fontsoy*, una de las que s' provehéixen los habitants de Gratallops. Lo camí es molt pesat per seguir per un barranch hont las ayguas hi portan grossas pedras y terras dels encontorns, mes, als tres quarts de caminar, cambia d' aspecte seguint per sobre un marge al fons del que s' véuhen córrer las transparents ayguas del riu Montsant: desde aquí s' divisa ja la població de *la Vilella*, coneguda per *la baixa* pera distingirla d' un' altra que está en la vertent del Montsant y que pren lo sobrenom de *Alta Vilella* [2].

A las 5h 55 m. arribávam á la població; aquesta está situada en la confluhencia del riu Montsant y la riera de Cartoixa, que en ocasions ténen tant fortas revingudas que causan destrossos de molta consideració: lo nombre d' habitants de Vilella baixa es de 860, sa altitut aproximada de 168 metres y l' aspecte, lo general de las poblacions de montanya, ab casas baixas y vellas, carrers estrets, tortuosos y costeruts, seguint las pendents del terreno.

Vista la població, seguirem lo camí per las voras del Montsant, que recull las ayguas de la vertent Nort de la

[1] Los naturals del país, pronuncian tots Villella, mes nosaltres nos decidim á escríureho ab *l* per haverho vist aixís en tots los mapas y en lo *Nomenclátor oficial.*

[2] En lo extens mapa de Catalunya novament publicat per D. Eduard Brossa, havém notat que están cambiadas las denominacions d' *alta* y *baixa* de las dúas Vilellas.

serra d' aquest nom, y las de la vertent Sud de las de la serra de Llena, naixent prop de Prades y seguint per Ulldemolins, Margalef y Bisbal. Entre las moltas pedras que apila en son llit aquest riu se troba una hermosa planta que vaig recullir en abundancia, coneguda ab lo nom vulgar de *Cardets (Scabiosa stellata* L.), que crida l' atenció per sos fruyts en forma de bonica estrella pentagonal.

Lo camí que dú á la Figuera se pren á la vora esquerra del riu anant en direcció contraria á la corrent, y es fácil reconéixe'l puig que es l' únich que s' dirigeix al cim de la montanya y que s' pot veure desde l' comensament: per ell nos dirigírem y eran las 7h 15 m. quan nos assentávam á reposar un moment en un punt hont lo camí corre sobre grans massas de roca arenisca roja ó *psamita (Rodeno*, en Valencia), coneguda vulgarment per *pedra esmoladora*. A las 7h 45 arribávam á un collet anomenat *Grau de la Figuera*, que passa sota unas canteras de sulfat de cals en explotació; aquí comensa una rápida pujada que en poch rato nos portá á l' entrada del poble de *La Figuera*, de 740 habitants, població floreixent y de bonich aspecte, que cridá nostra atenció per varis conceptes y sobre tot per l' excessiva amabilitat de sos habitants que poguérem observar en los escassos moments que hi estiguérem. L' altitut, segons l' observació barométrica feta devant de la porta de l'iglesia, es aproximadament de 495 metres; la del grau abans esmentat, de 352 metres. En los voltants del poble vaig recullir una especie vegetal que aquí es molt abundant y que no hi he vist citada per cap autor: es la *Urtica pilulifera* L.

A las 9h m. sortíam per una plana carretera costejada per la població y que bé podríam calificar per sa amplada, de segon ordre, cap á una ermita dedicada á *St. Pau*, situada segons opinió general dalt del turó més alt de aquesta montanya.

Es un verdader mirador y lo panorama que desde ell se descubreix crida l' atenció per sa extensió inmensa, puig realment, com nos havían dit, se véuhen á la vegada las cinch provincias citadas: al N. tanca l' horisont lo Mont-

sech, dominantse la gran planura d' Urgell, y la montanya de la Llena que marca la divisió de las provincias de Lleyda y Tarragona y al cim d' ella los pobles de Mayals, Llardecans y la Pobla de la Granadella; al NE. se veu lo poble de Cabacés; al E., Poboleda y la Vilella alta; al S. acaba la vista en los macissos de la Mola y los Ports de Beceite, veyentse las poblacions de Falset, Mora d' Ebro, Miravet y Tivisa; al O. se domina fins al interior de la provincia de Zaragoza, veyentse perfectament las poblacions d' Ascó, Flix y Vinebre, situadas totas á la vora del capdalós Ebro, que desde aquí s' pot seguir ab la vista en una llargada de moltas lleguas. L' especie més important que vaig trobar en aquesta ascensió fou lo *Helianthemum pilosum* Pers., ab alguna abundancia. L' altitut de la ermita calculo será de uns 562 metres.

Eran las 11 h 45 m. quan satisfets de nostra estada en tant deliciós lloch, nos entornávam á la Vilella baixa, hont haviam encarregat lo dinar y ahont arribárem á la 1 h t. A las 6 h nos entornárem á Gratallops pe 'l meteix camí del matí.

Scala-Dei; Cartoixa y la Morera.—Lo dia 13 á las 5 h 20 del matí, sortírem pera una excursió que havía sigut la que més nos havia mogut á visitar aquesta comarca; nostre objete era recórrer y herborisar en lo Montsant, hont es tal l' abundó de plantas espontáneas que, segons diuhen la gent del país, allí s' hi troban totas las especies medicinals conegudas, lo que no es més que una exageració del poble; no obstant poguérem convénce'ns de que hi están representadas ab abundancia, com se pot veure per la llista que va al final.

Com la montanya está á una regular distancia, y lo camí es molt intrincat, fins á La Morera lo férem en caballerías, poguent aixís portar provisions y abrichs, per si havíam de dormir á la serra en cas de sorpéndre'ns la nit lluny de poblat.

Los camíns que póden seguirse son dos: un que passa per la Vilella alta, y l' altre (que es lo que seguírem nosaltres) que passa á pochs kilómetres sota d' aquella: aquest

segon está obert entre vinyas, y després de pujar y baixar turons, conduheix á un grupo de casas que feu construhir allí lo Sr. Comte de Rius y que porta lo nom de *Cartoixa*, al que arribárem á las 7h 15 m. (alt. 362 m.) Al poch rato continuárem nostra ruta dirigintnos á las ruinas del famós monastir de *Scala-Dei*, que es lo qui ha donat nom á tota la comarca y que avuy está reduhit á un munt de pedras. Las pocas parets que restan en peu, y l' extensió de la runa, indican las grans dimensions que aquell tenía, y encara pot apreciarse la riquesa ab que estava construhit, al contemplar los marbres de las portaladas que avuy encara restan intactas. Lo més notable que vaig trobar en aquest pintoresch é histórich lloch, fóren tres especies vegetals que per llur raresa y hermosura ne faig especial menció, y son la *Valeriana tripteris* L. ab sos bonichs pomells de flors de color de lila, alguns dels que tenían més d' un pam de diámetre; la *Valerianella rubra* ó *Centrauthus ruber* D. C., y lo *Hypericum tomentosum* L., de flor groga.

A las 9h m., després d' esmorzar, sortírem d' allí envers *La Morera* per un bonich y accidentat camí, obert sobre potents banchs de conglomerat calís, que 'ns demostrava que ja 'ns trobávam sobre la falda del Montsant.

Eran las 10h 20 m. quan arribávam al poble abans esmentat; allí nos allotjárem en casa l' amable senyor Franquet, qui després d' acompanyarnos á una excursió per los voltants de la població, posá á nostra disposició tot quant necessitávam pera l' ascensió projectada. Lo poble, en que res vaig veure de notable, té sols 698 habitants y está emplassat á uns 698 m. sobre lo nivell del mar, aproximadament.

La tarde del meteix día pensávam continuar nostra excursió, mes una forta tempestat, acompanyada de trons y pedra, ab abundancia de pluja, nos ho impedí, entretenintnos fins al día següent. Res més imponent que una tempestat en semblant lloch, puig que al ressó dels trons sembla que la serra tinga que desplomarse sobre La Morera, ja que aquest poble está al peu d' un espadat de roca de més de cent cinquanta metres, enterament vertical y

que té en constant perill á sos moradors. Més d' una desgracia s' ha tingut de lamentar per los derrumbaments que ab freqüencia s' experimentan y als que las dimensions dels penyals donan proporcions horrorosas. Nosaltres ne poguérem observar una que, cayguda del cim del espadat, havía anat á parar á pochs passos del poble, y quin volúm se pot evaluar sens exageració y segons midas que prenguérem, en més de 1.000 metres cúbichs.

La causa d' aquestos desprendiments prové de la constitució de la montanya, que está formada de capas de argila alternadas ab potents banchs de conglomerat calís y quan las plujas desgastan y se n' emportan las primeras cap á las valls, deixan profondament socavadas y sense apoyo á las segonas, que per llur gran pés se precipitan al peu de la serra, en quantitat que representa molts mils quintars, de manera que ofereix un exemple palpable de la transformació lenta per que passa la configuració de la terra, á causa de las influencias atmosféricas, ja mecánicas, com la expressada, ja químicas com la disgregació de las rocas graníticas, ó bé per efecte de fenómenos terrestres, com las corrents d' aygua, los *glaciers*, los terremotos, volcans, etc., etc. Deixantnos de consideracions y continuant nostra ressenya, aném á descriure lo que observárem en nostra ascensió á la

Serra de Montsant.—Lo día 14, á las 5^h 26 del matí, passant al peu d' una gran balsa que recull las ayguas de pluja d' aquells encontorns, y que está situada al extrém Nort de la població, emprenguérem la pujada acompanyats d' un guía molt práctich, per un estret y tortuós camí obert entre l' inmens conjunt de blochs despresos, arribant á las 6^h 15 á un *trench* ó *grau* anomenat de las *Marradas* y que vé á ésser la porta d' entrada del Montsant; fins aquí lo camí forma una rápida pujada, mes tant punt s' ha passat lo *grau*, s' entra en una plana y ampla riera ó torrent, conegut en la comarca ab lo nom de *riera dels Cududells* per la gran quantitat de códols (*cantos rodados*) que conté y que son producte de la descomposició de la roca que forma la montanya. Lo primer que s' nota al arri-

bar aquí es la falta complerta de vegetació, que dona al panorama un aspecte selvatje y monótono, que cambia al poch rato quan, després d' atravessar un turonet á nostra esquerra y seguir fins á las 8^{h} caminant per lo llit d' una riera semblant á la de que havém parlat, arribárem á la anomenada *font de la Canaleta*, situada en lo fons d' una vall rublerta de exuberant vegetació é importantissima pera los aficionats á la botánica, ja que, entre altras plantas útils, s' hi troba la *Atropa Belladona* L., que havent quasi desaparescut de Catalunya está reduhida á una petita part del Montseny, á la vall d' Aran y aquí: també várem veure alguns exemplars del *Acer opulifolium* Vill., *Juniperus phœnica* L. (Sabina), *Taxus baccata* L. (Tey); y al peu de la font en gran abundancia lo *Verbascum thapsus* L. y la *Colutea arborescens* L.

Aquí 'ns deturárem á esmorzar y després á recórrer los encontorns, veyent una roca despresa de la montanya, molt més grossa encara que la abans esmentada, ab la particularitat de que descansa á un cantó y altre de la vall formant un pont per sota del qual passan las ayguas de pluja d' una y altra vertent, que van á abocarse al riu Montsant, que havém vist á la Vilella baixa.

A las 11^{h} deixávam aquell siti deliciós pera dirigirnos á la cova que té tant nom en la comarca, hont se la coneix per la *Cova Santa;* comensárem donchs á pujar y baixar turons y més turons, tots desprovistos de vegetació, tots iguals, de modo que res es més fácil que pérdre's per aquells indrets, puig sempre sembla qüe s' vaja per un meteix camí: lo que més crida l' atenció, es lo gran nombre de baumas que per tot arreu se véuhen y al fons de las que sol haverhi una fonteta, de manera que l' aygua abunda aquí bastant, al contrari de lo que passa en altras montanyas.

Las 12^{h} 40 t. eran quan arribárem devant d' un forat per lo que apenas podía passarhi un home; aquest forat nos digué lo guía que era la cova que buscávam, y nos en convencérem luego quan encesas las atxas de vent que al efecte portávam, nos hi introduhírem, trobantnos al poch rato al mitj d' una gran sala molt humida y en quin sos-

tre abundan las estalactitas, algunas de las que baixan fins á terra formant columnas que devian haver sigut molt bonicas en altres temps, mes avuy, cobertas per una negra capa de fum de las atxas dels visitants [1] y en molta part trencadas, no fan lo més mínim efecte. Varias oberturas de las parets conduhian á altras tantas espayosas cambras, mes totas ellas molts fumadas y deterioradas; en resúm debém fer constar que s' té una idea falsa d' aquesta cova, puig se li atribuhéixen qualitats que está molt lluny de possehir. Prop de l' entrada hi ha una bauma que 'ns serví perfectament pera descansar y dinar, en la que permanesquérem fins á las 4h t., hora en que continuárem lo camí cap á Ulldemolins, passant sempre per aquells pelats y fastigosos turons; de tant en tant véyam algun que altre grupo de pins ó boixos que ab gran esfors podian arrapar en aquells pobres terrenos y alguna vegada distreya també nostra vista en aquell desert alguna vall en que creixían algunas plantas, entre las que recordo la *Leuzea conifera* D. C. (Pinyas de St. Joan), la *Phlomis Lychnitis* L., la *Stipa juncea* L., etc., etc.

A las 5h 38 t. passávam devant de la anomenada *Cova del Corb*, que no visitárem per no tenir apenas importancia y además perque no podíam entretenirnos si voliam arribar de dia á la població ahont nos dirigíam y que aparegué á nostra vista després de passada la cova, quan lo camí comensa á baixar per la vessant del Nort de la llegendaria montanya que estávam recorrent.

En aquest punt del camí, la vegetació va sent més abundant, veyentse alguns boscos bastant espessos de pins y roures, al peu dels que abunda la *Campanula Trachelium* L.: l' aspecte d' aquesta vertent es aproximadament com lo de la que mira á Mitjjorn, format de grans espadats, en que póden apreciarse las diferentas capas alternadas argilencas y calcáreas ab nombrosas baumas, hont niuhan multitut d' águilas que abundan en aquells voltants, com poguérem observar durant nostra excursió.

[1] V. en aquest meteix núm., pág. 42, la nota del intel-ligent y ardit alpinista y explorador de covas Mr. Martel.—*Nota de la* DIRECCIÓ.

Per fí baixárem á una gran plana limitada per la abans esmentada serra y las de la Llena y Prades, en lo centre de la qual se troba

Ulldemolins.—Las 6ʰ 40 de la tarde eran quan hi arribárem, allotjantnos per recomendacions del Sr. Franquet, en casa del entussiasta catalanista Doctor Pamias, al que quedárem molt agrahits per la bona acullida que 'ns feu, proporcionantnos medis pera visitar lo més important de la població.

Lo dia següent, 15, al matí, nos acompanyáren á la sacristía de l' iglesia parroquial, hont poguérem veure las moltas y valiosas joyas que conté, entre las que recordém una custodia d' or macis, que difícilment poguérem alsarla de tant pesanta; nos ensenyáren també un' altra iglesia anomenada de Loreto y lo restant del demati l' esmersárem en completar la visita de la població. Aquesta comptava l' any 1877 uns 1,498 habitants y no ofereix res de típich ni digne d' atenció, aixís es que resolguérem continuar nostra excursió aquell meteix dia, sortint en caballerías á las 2ʰ de la tarde, acompanyats del Sr. D. Tomás Pamias, qui com nosaltres se dirigía á Gratallops. Lo camí que emprenguérem es lo que passa per

Albarca, Cornudella, Poboleda y Torroja.—Com no 'ns deturárem en cada un d' aquestos pobles, sols m' ocuparé en aquesta part de ma ressenya en indicar l' itinerari que seguírem pera que puga servir de guía á aquells de mos consocis que algun día volguéssen repetirlo.

La carretera comensa á l' esquerra de l' iglesia de N.ª S.ª de Loreto, y seguint entre extensos camps quin cultiu demostra que no estém lluny del Priorat, nos conduheix á *Albarca*, petita població dalt d' un puig, á la que arribém á las 3ʰ 25 t.; á las 4ʰ t. teníam á nostra esquerra á no molta distancia, l' antigua *Ciurana*, població de 225 habitants, situada sobre una alta cinglera sota la que passa lo riu del meteix nom, y que ha donat peu á n' aquella tradició tant coneguda per *lo salt de la reina mora:* aquí la carretera passa per un coll format entre la punta orien-

tal del Montsant y las montanyas de Prades, y s' dirigeix á *Cornudella*, floreixent vila de 2,542 habitants, d' agradable aspecte, en la que hi ha un Ateneo pera l' instrucció dels obrers, lo que proba l' estat de cultura de sos moradors.

Lo camí passa després per entre dúas fileras de plátanos, alternats ab oms, que li donan aspecte de passeig per lo ben conservat que está, y comensa á vorejar per la dreta lo riu Ciurana. Dúas vegadas l' atravessém per dos ponts, un d' ells molt gran, anomenat *d' en Lluís*, y arribém á un hostal hont cambiém de caballerías pera continuar tot seguit nostra ruta. A las 4h 40 t. tornávam á posarnos en marxa, mes deixant la carretera, nos enfilárem per la vora dreta del Ciurana cap á *Poboleda* (1,747 habitants), situada en la vertent de la citada vora del meteix riu: á las 5h 45 t. hi arribávam; aquí s' veu un caminet que dirigintse á l' esquerra, puja en forta pendent un turó termenat per dúas puntas bastant agudas que determinan lo *coll de Torroja*. Aquest camí es lo que seguírem y es lo qui 'ns conduhí á la població d' aquest nom (850 habitants), arribanthi á las 7h del vespre; de passada poguérem observar l' extraordinari desnivell que presenta lo terreno sobre l' que está aquella edificada, puig que 'ls carrers de sa part alta están á nivell de la punta del campanar, que es ben alt. Tampoch aquí nos deturárem y al cap de més d' una hora de camí, arribávam altra volta á *Gratallops* á las 8h 15 n. Aquella nit vaig emplearla en arreglar y prempsar las plantas que duya en la cartera, recullidas en tant bonica excursió.

Falset.—L' endemá, día 17, á las 11h 30 del matí, sortíam montats y acompanyats d' un guía, en direcció á Falset.

Aquest trajecte es molt concorregut per servir de carretera pera transportar á Reus los vins de la comarca; no obstant, está en tal estat, que en alguns punts es precís baixar de la cavalcadura pera evitar lo perill d' estimbarse; ja m' he lamentat abans de la falta d' una bona carretera y per lo tant no tornaré á insistir sobre aquest punt.

Res de notable vaig notar; los panoramas hermosos, tenint sempre á nostra vista la característica montanya de *la Mola*, que s' anava veyent més majestuosa á mida que avansávam en aquella direcció; es un poch cónica y en sa part superior está truncada, de manera que forma una plassa bastant rodona á 941 metres sobre lo nivell del mar, la qual per estar coronada d' una regular capa de roca pren l' aspecte de una gegantesca *mola de molí*, de hont treu son nom.

Bellmunt es una petita població que queda á la dreta y no molt lluny del camí que seguirem y es digna d' ésser visitada per haverhi á sos voltants las antiguas minas de plom que tant renom havian tingut en altre temps.

A la 1ʰ30 t. arribávam á *Falset*, bonica població de 3,641 habitants, en la que hi han bonas construccions y amples carrers, ab fondas y cafés de luxo, que li donan aspecte ciutadá: es cap de partit d' aquell districte y lo centre del comers d' aquella part de la provincia de Tarragona, podent enviar sos productes á Reus per la bonica carretera de que abans havém parlat, y á Aragó y Valencia per las modernas de Mora, Gandesa y Tortosa.

A las 4ʰ15 d' aquella meteixa tarde preniam *asiento* en los cotxes que van á Mora d' Ebro pera completar nostra excursió; mes com lo que falta té més de pintoresch que de científich, ho deixaré pera un' altre traball que s' titolará: *Deu horas per l' Ebro-De Mora á Tortosa.*

Véjas' ara la

LLISTA DE LAS PLANTAS

RECULLIDAS EN LO PRIORAT Y SERRA DE MONTSANT.

(Excursió del 9 al 17 de Juliol de 1883).

Clematis Flammula L. . .	Camí de Gratallops á Vilella baixa; abunda en los marges.
Clematis Vitalba L. . . .	Abunda en tot lo Priorat.
Helleborus fœtidus L.. . .	Montsant y la Figuera.
Pœonia peregrina Mill. . .	De la Cova Santa á la del Corb; en lo Montsant.

Glaucium luteum Scop. . .	Poch abundant; en las vinyas.
Glaucium corniculatum Curt.	Entre 'ls ceps; abunda.
Sisimbryum officinale Scop.	En llochs cultivats de Gratallops y de la Figuera.
Sisimbryum columnæ Jacq.	Abunda en los llochs erms.
Capparis spinosa V. *inermis*, L.	Una mata única al peu de la Consolació.
Cistus albidus L.	Pujant á la Figuera; abunda.
Helianthemum pilosum Pers.	Id.
Helianthemum lavandulæfolium Pourr.	Id.
Silene inflata Sm.	Comunissima.
Silene nutans L.	Abunda en tot lo Montsant.
Dianthus Requienii G. G. (?).	Comunissim en lo Montsant.
Dianthus brachyanthus Boiss.	Id. prop la Morera.
Dianthus monspessulanus L.	Priorat; abunda en lo turó de la Consolació.
Malva sylvestris L.. . . .	En llochs no cultivats en general.
Hypericum tomentosum L. .	Interior de las ruinas de *Scala-Dei*.
Hypericum montanum L. .	Id
Acer opulifolium Vill.. . .	En lo Montsant; camí de la font de la Canaleta desde La Morera.
Ruta angustifolia Pers. . .	Abunda en tot aquest país.
Pistacia lentiscus L. . . .	Pujant á La Figuera.
Anthyllis vulneraria L. . .	Llochs erms; al voltant de l' ermita de St. Pau de La Figuera.
Colutea arboresceus L. . .	Prop la font de La Canaleta (Montsant).
Psoralea bituminosa L. . .	Abunda en los marges de tot lo país.
Rubus thyrsoidens Wimm. .	Comunissim.
Amelanchier vulgaris Mönch..	Montsant, baixant á Ulldemolins.
Tamarix gallica L. . .	Voras del Ciurana, sota Lo Lloá.

Sedum cæspitosum D. C.. .	Abunda en los encontorns y sobre las parets vellas de Gratallops.
Dancus Carota L.	Abunda en tota la comarca.
Hedera helix L.	Parets de l' ermita de Sant Pau, ja esmentada.
Viburnum Tinus L. . . .	Montsant, igual localitat que la *Atropa belladona* L.
Lonicera implexa Ait. . .	En alguns marges; abunda.
Centranthus ruber D. C. . .	Ruinas de Scala-Dei, y voras del camí de Poboleda á Torroja.
Valeriana tripteris L.. . .	Interior de las ruinas de Scala-Dei.
Scabiosa stellata L. . . .	En lo llit del riu Montsant, sota la Vilella baixa.
Scabiosa columbaria L. . .	Abunda en camins y vinyas en general.
Anacyclus Valentinus L. .	En los marges, prop d' Ulldemolins.
Santolina Chamæcyparissus L.	Abunda en extrém en tot lo Montsant y La Figuera.
Asteriscus spinosus G. G. .	Voras dels camins en general.
Helicryssum Stœchas D. C. .	Abunda en la comarca.
Helicryssum angustifolium D. C.	Abunda sobre tot en los encontorns de Gratallops.
Echinops Ritro L.	Abunda.
Centaurea Cyanus L.. . .	Encontorns de La Morera.
Centaurea aspera L. . . .	Abunda.
Leuzea conifera D. C. . .	Montsant; encontorns de la Cova Santa.
Lappa major Gärtu. . . .	Interior de las ruinas de Scala-Dei.
Cichorium Intybus L.. . .	Abunda; sobre tot en los encontorns de Cartoixa.
Orospermum Dalechampii Desf.	Comuníssima en tot lo Priorat.
Lactuca tenerrima Pourr. .	Abunda en las vinyas.
Xanthium spinosum L. . .	En llochs erms.
Campanula Trachelium L. .	Montsant; baixant á Ulldemolins.

Arbutus Unedo L.	Montsant en general.
Cynanchum monspeliense L.	Marges de vora la Vilella baixa, y al peu del pont del R. Ciurana.
Convolvulus sepium. . .	Tota la comarca.
Cuscuta Europœa L. . . .	Parássita sobre diferentas plantas; baixant del Montsant á Ulldemolins.
Anchusa italica Retz.. . .	Bastant general.
Echium vulgare L.. . . .	Bastant extesa per tot lo Priorat.
Cynoglossum pictum Ait. .	Ruinas de Scala-Dei.
Solanum Dulcamara L. . .	Prop del pont del riu Ciurana, en la carretera de Ulldemolins á Reus.
Atropa Belladona L. . . .	Rara en los encontorns de la font de la Canaleta; Montsant.
Hyosciamus albus L. . . .	Interior del pati de l' ermita de la Consolació.
Verbascum Tapsus L.. . .	Devant de La Canaleta; Montsant.
Antirrhynum majus L. . .	Comunissim al voltant de Gratallops.
Lavandula latifolia Vill. .	Comunissima en lo Montsant.
Thimus vulgaris L. . . .	Id.
Rosmarinus officinalis L. .	Abunda en las montanyas.
Salvia officinalis L. . . .	Abunda en lo Montsant.
Phlomis Lychnitis L. . . .	Montsant; prop la Cova Santa.
Brunella vulgaris Mönch. .	Montsant en general.
Brunella grandiflora Mönch.	Id.
Daphne Guidium L. . . .	Tota la comarca.
Buxus sempervirens L. . .	En lo cim del Montsant.
Ulmus montana Lm. . . .	Id.; raro.
Urtica pilulifera L. . . .	En terrenos no cultivats de Gratallops y La Figuera.
Populus alba L.	Voras del riu Ciurana.
Populus pyramidalis Rosier.	Id.
Pinus sps.	Escampats per lo Montsant.
Juniperus phœnica L. . .	Id.; raro.
Taxus baccata L.	Id.; raro.
Ruscus aculeatus L. . . .	En lo Montsant.
Arundo Donax L.	Voras del riu Ciurana.

Stipa juncea L..	Montsant; camí desde la Cova Santa á la del Corb.
Avena fatua L..	Comuníssim.
Ægilops ovata L.	En llochs herbosos en general.
Adianthum Capillum-Veneris.	En llochs humits, fondo de moltas de las baumas del Montsant.

I. Martí Turró.

UNA EXCURSIO SENSE SORTIR DE CASA

Les insectes ne sont un petit objet que pour ces hommes disgraciés, qui ignorent profondement qu'il n'est rien de petit dans la Nature, et qu'une miette peut absorber toutes les conceptions du génie le plus étendu.

M. BONNET. *Œuvres complètes. Tom. X.*

Éram tres aficionats al estudi de l' Entomologia que tornávam d' una excursió per la part de Sant Iscle de Bellalta, y desitjosos de descansar de nostras fatigas, nos dirigírem á casa d' un amich, que la té en una de las principals poblacions de nostra costa de Llevant, que no nombrarém pas, pero que será fácil endevinarla si dihém solament que está acreditada per sas bonas atmetllas ensucradas.

Nos rebé cordialment, convidantnos á dinar, y mentres estávam sentats en una sala dels baixos, nos entregárem á familiar y amigable conversa, disertant, com es de suposar, sobre cosas d' Historia Natural.

Lo de més edat d' entre nosaltres y que 'ns feya de mestre, estava dihentnos: «Si, senyors; aixís com l' Historia de las nacions nos presenta intrépits exploradors d' ánima forta y varonil que, ab tal de descobrir nous territoris, soportan tota mena de traballs y fan cara á mil y mil perills, tant per terra com per mar, l' Historia de las Ciencias naturals nos transmet los noms y fets de bene-

mérits naturalistas que, ab llurs viatges é investigacions, han honrat llur patria y adquirit fama inmortal. No presentaré sino un exemple: tenim al sabi Humboldt, que es una gran figura en las Ciencias naturals; ¡quántas terras no visitá, tant del vell com del nou continent! Y feu això en temps que no hi havía vapors ni ferrocarrils. ¡Quántas noticias no doná referents á la física y produccions del globo! Sembla impossible que un home sol puga arribar á fer tant.

Hi ha altres exploradors que no van á remotas regions, pero que traspassan las fronteras de llur país y recórren los boscos y praderas de las nacions vehinas, emportantse pera llurs museos, richs tresors naturals fins allavoras ignorats. Tenim á Dufour, Kiesenwetter, Heyden, Piochard de la Brûlerie, Korb, etc., que han trobat no pocas especies entomológicas novas en nostres Pyrineus y en particular en las provincias d' Andalusía. ¿No es vergonya que 'ls estrangers hajan de venir á fernos veure y ensenyarnos los insectes interessants que viuhen en nostras comarcas y no siám nosaltres los qui tal cosa fem? ¿Si aquells distingits naturalistas estrangers deixan las comoditats de sa llar y han de sufrir las molestias y contrarietats que troba la persona que recorre un lloch desconegut, nosaltres, sens separarnos de nostras familias, com cosa de diversió y entreteniment, cadascú en son respectiu districte, podríam cassar un dia y altre día, un mes y altre mes, un any y altre any y d' aquesta manera, poch á poch, quasi sens dárnosen compte, formaríam una completa fauna de la comarca. ¿Son gayres los qui aixís obran? No, per dissort; y això que hi ha dotzenas de joves que, tenint instrucció, pérden lo temps llastimosament sense fer rés de profit; que haventlos Deu donat un bon estament, podrían demostrarli llur gratitut dedicantse, durant la temporada que passan en lo camp, á l' entomología ó á la botánica, descobrint las maravellas naturals creadas per aquell gran ser á qui tot ho debém.»

Lo nostre amich Patrici, que, no obstant de ser jove y robust, no es home de cansarse ni d' atropellarse; que únicament s' ocupa en cuydar de son jardí, de modo que,

ab la falta d' exercici va engroixint més de lo degut, al sentir la peroració entussiasta que feya l' orador, se posá á remenar lo cap en senyal d' incredulitat y digué: «Això que expliquéu fora bó si s' pogués fer sense haver d' anar rondant de seca en meca; sense empolvarse, rebre lo sol ni suhar, vull dir, sense tenir que moure's de casa.»

«Tal com ho dius se pot fer, li responguérem los tres á un temps; ab la major comoditat podém empendre una excursió entomológica per dins de ta casa y jardinet, y si ho tens á bé, ara tot seguit, mentres s' está preparant lo dinar.—*Concedido*, replicá en Patrici ab ayre irónich; tant de bó os emportésseu las pussas y 'ls mosquits.»— Pensava fernos quedar mal.

Nos alsárem y l' amich continuá dihent, com burlantse: «¿per hónt voléu comensar, per la despensa y rebost?— Paciencia, tot vindrá per sa sahó, per sos passos comptats; comensém pe 'l comensament ó sia per la porta del carrer; mes te prometém no posar un peu á fora.»

Tenínt per cap al qui 'ns feya de Nestor y portant entre-mitj de nosaltres al desconfiat Patrici, que debía fer l' aprenentatge, emprenguérem lo passeig y una vegada arribats al grahó de la porta, no férem sino mirar á la fatxada pera véur'hi un diminut *estafilini* anomenat *Philonthus vernalis* Grav., que corría paret amunt; en un santiamen fou ficat dins de l' ampolla: ja n' tenim un.

Entrárem en la sala de baix y En Patrici res hi veya, mentres que nosaltres, servitnos de la glassa, agafárem los següents microlepidópteros; *Tinea tapezela* L. y *pellionella* L. (arnas), quina oruga destrossa las catifas, etc.; y l' *Oegoconia quadripuncta* Hw.

Passárem al menjador y l' nostre director que té l' oído fi, 'ns digué: ¿no sénten aquest quasi imperceptible rich, rich? lo produhéixen los coleópteros *Anobium domesticum* Four. y *Ernobius mollis* L., que l' vulgo anomena rellotges de la mort; llurs larvas viuhen de la fusta y forman aquests foradets que s' véuhen en los petges de las cadiras. Pero, Patrici, amich meu, ¿no t' has adonat que tens lo *buffet* ab dos forats del grandor d' un sigró del Sauco? ¿No sabs que aquí s' hi han entafurat enemichs que t' des-

trossarán tant rich moble? probém d' atraparlos. É introduhint las pinsas dins del cau, al poch rato las tragué portant agafat per las antenas un magnífich exemplar del longicorni *Stromatium unicolor* Ol., que acostá als ulls d' En Patrici, que estava embadalit, ab la boca oberta: ¿no veus, home,—li digué—quín servey acaba de ferte l' entomologia? Aquest animalet que sembla formiga y que corre per dessota de la taula es lo *Calotermes flavicollis* Fab., neuróptero, que si s' propaga per ta casa, ja estarás fresch, en pochs anys las vigas y llatas se tornarán quera.

En una cantonera trobárem un *Anobium nitidum* Herbst; detrás d' un canapé lo *Ancylocheira rustica* L. y en un calaix de la taula s' hi movían ab llestesa varios *Orchesilla cincta ó Lepisma saccharina*, que 'ls francesos batejan *poissons d' argent*, per tenir lo color platejat y pertányen al ordre dels *Lepismides Monomorfos*. No hi faltavan papallonas: lo *Macroglossa stellatarum* L. (bufa furat) anava d' una part á l' altra butzinant; y sorprenguérem, paradas en lo march d' un quadro, las petitas *Cidaria fluctuata* L. y *Botys fuscalis* S. V.

En los quartos de dalt, que son los destinats á dormitoris, hi estavan establerts reguitzells de mosquits; s' enten, quasi tots femellas, perque los mascles no son crudels ni fan mal; passan los ratos donant voltas pe 'l jardí flayrant las flors. Hi recullírem los coleópteros: *Ancylocheira flavomaculata* F.; *Callidium variabile* L. é *Hylotrypes bajulus* L. Nos acostárem á un armari-llibrería y per entre los llibres descobrírem los coleópteros: *Anobium hirtum* Ill, *Anthrenus muscorum* L., *Ptinus submetallicus* Fairmr., *latro* Fab. y *cidens* Ol, y lo *Gibbium scotias* F., com també l' arácnid *Acarus destructor* Schr.; tots los quals causan dany.

Baixárem després á la cuyna y lo bon Patrici s' creya que allí no tendríam altra feyna sino ensumar las cassolas; prompte quedá desenganyat al véure'ns ab quína prestesa cassávam papallonas, y altres insectes. La cullita fou la següent: Dípteros: *Sarcophaga carnaria* L. Lepidópteros: *Aglossa pinguinalis* L. y *cuprealis* Hb., quals

orugas viuhen entre la pols y las escombrarías; *Asopia farinalis* L. en la farina; y las *Ephestia elutella* Hb. é *interpunctella* Hb. Coleópteros: en lo sutge de la xemeneya lo *Typhaea fumata* Kirb.; en un tros de pá sech que hi havía en un caixó, lo *Lasioderma bubalus* Fairm.; los *Tenebrio mulitor* L. y *obscurus* Fab., quals larvas s' alimentan de farina.

Pegárem una ullada d' inspecció al rebost y férem presoners als coleópteros: *Calandra oryzae* L. en l' arrós; y l' *Anobium paniceum* L., que devora los bescuyts, las plantas secas, etc.; prou lo conéixen y témen los botánichs y coleccionistas d' insectes; l' ortóptero *Periplaneta orientalis* L. (panarola), que es una plaga en las cuynas, s' amagá detrás d' una gerra. Pera donar al amich Patrici una mostra de la minuciositat y esmero ab que s' póden fer las investigacións entomológicas, traguérem de la butxaca un microscopi y passantlo per damunt de diferents objectes, poguérem observar: en la farina, l' *Acarus farinae* Deg.; en las figas secas, l' *Acarus passularum* Hering. y l' *Acarus domesticus* L. en lo formatge; aquest últim té un nom molt ben aplicat, puig es comú y ¡quánts y quánts acarus no s' envían aquells que menjan formatge un poch vell, que ja ha comensat á florirse!

Algunas petitas papallonas hi volavan, tals com: l' *Acidalia herbariata* F., qual oruga viu en las herbas secas, y la *Tinea cloacella* Hw. Acóstat, Patrici, mira ab atenció aquest tros de cansalada mitj rancia: ¿qué hi véus? Uns cuchs negres, molt lleugers, respongué. Donchs son las larvas del coleóptero *Dermestes lardarius* L., que se la menjan; no crech tingas reparo en que las fiquém dins del potet.

Recorreguérem lo celler, lo graner y llenyer, que está tot junt y tot seguit férem observar unas orugas que estavan ficadas entre los grans d' unas panotxas de blat de moro, penjadas d' una perxa; eran las de la papallona *Sesamia nonagrioides* L., que destrossa dit grá; per sobre del blat y ordi hi volava la petita *Tinea granella* L. (arna), y la *Pempelia fusca* Hw. No hi faltavan los coleópteros: *Trogosita mauritania* L.; 'ls *Bruchus pícipes* Germ. y *nubi-*

lis Boh., en las vessas; los *B. pisi* L. y *rufimanus* Boh. en los pésols; y l' *seminarius* L. en las favas.

De la llenya sortíren, esferehidas, las gran noctuélidas: *Catocala elocata* Esp., d' alas negras y vermellas, y l' *Spintherops spectrum* Esp.; com igualment l' *Hypena proboscidalis* L.; prompte buscáren un nou lloch hont ferse fonedissas.

Hi recullírem los coleópteros: l' *Apate capucina* L., l' *Ernobius abietinus* Gyllh. que surt de la fusta del pí; lo *Scolytus destructor* Ol. y l' *Hylaster ater* Payk. Dins d' unas tranyinas descobrírem un exemplar del *Sepidium bidentatum* Sol., especie bastant escassa. Férem també presa d' uns *Bryaxis sanguinea* L. é *Hypophloeus depressus* Fab., trobats en un forat de la paret, y en los recons més foscos y humits los *Ocypus morio* Grav., *Helenophorus collaris* Fab., *Akis acuminata* Herbst. *Blaps producta* Castel. y *gigas* L. D' ortópteros lo *Liogryllus campestris* L. (grill).

En Patrici no se n' sabia avenir de veure la facilitat ab que s' omplía l' ampolla; ell que s' imaginava no tenir altra companyía que la dels mosquits y moscas.

La vista del jardí, que no era pas molt gran, nos causá una impressió agradable, perque era una massa de flors de tots colors. Se coneixía que no hi havía entrat encara la moda de las paneras ó platabandas, que estriba en collocar las plantas en turonets de terra que forman distintas figuras, distribuhintlas á la manera dels dolsos en una assafata: aquí un parell de *Andrenas*; al centre una grossa *agave* (etzavara), en los cantells, fistonets ó fileras de *Crassulas gracilis*, que semblan yemas de coco; aixó sí, posat tot ab simetría; ab un ordre rigurosament artístich; sens permetrer que una planta puje més que l' altra, primerament l' igualtat, ó gegants ó nanos; y si no n' hi ha dúas d' iguals per cada punta dels ánguls, val més no posarhi res, puig hi faltaría l' uniformitat armónica. Y d' aquesta manera los jardins semblan pintats; decoracions de teatro; jardíns de míram' no'm tochs; ab pocas flors, ab escassa fragancia; ¿per qué s' necessita, si s' han de mirar de lluny, ab ulleras de llarga vista, com se mira lo panorama de Plewna? pobre d' aquell que té l' atre-

viment d' acostarshi y fregar lo nás per sobre d' una corola, puig lo que flayrará será las emanacions dels fems, si, dels fems, que eixos son los que en las paneras donan lo fondo obscur del dibuix.

Dit sistema de plantació ó jardinería es propi y adequat als parques de las ciutats, dels palaus dels prínceps y senyors principals, que desde las galerías y terrassas de llurs grandiosos edificis, contemplan los grupos d' arbres y arbustos exótichs que s' destacan com islas en mitj d' un mar d' amplas y arenats caminals, pe 'ls quals circulan ricas carretelas y trotan briosos caballs portant los caballers que tornan de la cassera.

Pero quan se tracta d' un jardí sens pretensions, á nostre humil entendre es preferible l' estil catalá, del qual ne teníam una mostra en Barcelona, ab lo jardí dit *del general*. Consisteix en quadros ó arols rublerts d' una munió de flors, la major part d' ellas olorosas, res de pins, d' abets ni cedres; aquestos se déuhen deixar pe 'ls paissos de fret y de las boyras. ¡Ah! si en los terrenos del nort de Europa, s' hi poguéssen cultivar los tarongers y llimoners, ¡cóm los preferirían, y las damas se passejarían per dessota de las sempre verdas brancas plenas de dorats fruyts!

Lo nostre amich Patrici seguía las costúms antiguas en quant á la forma, distribució y cultiu de son jardí, quals parets de tanca tenía cobertas de vaynilla, bignonias, etc., y entortolligadas en uns fil-ferros que atravessavan lo jardí hi penjavan, com bambalinas, garlandas d' englantina, de rosers y lligabosch, al propi temps que cobría los baixos una catifa pintada per clavells, dahlias, nyanyos, coronados, velluts, rosas místicas, y moltas d' altras; sobresurtint las altas y magestuosas espigas de la malva real y barrejadas ab ellas, hi vegetavan las modestas y olorosas alfábregas, sajolidas, marduixí, etc., sens faltarhi la tónica salvia, que es una llabiada favorita dels xinos, que n' son tant aymants, que la fuman com lo tabaco y la béuhen ab lo meteix gust que l' thé.

En un jardí d' aficionat, las plantas no son inquietadas ni martiritzadas sistemáticament com en los jardins pú-

blichs; se 'ls dona certa llibertat de créixer y d' enfilarse; pero no se las deixa per aixó abandonadas, al contrari, las que ténen la sort de pertányer á un particular, son tractadas ab tota classe de miraments; si es precís retallarlas, veurán vostés que l' senyor ó la senyora s' acosta poch á poch á las plantas, portant en la má unas estisoretas, y abans de ferlas servir se para un rato, com si demanés permis á las flors ó 'ls digués: no tingáu por; no vos faré mal; es perque lluhíu més; y luego, las hi treu las branquetas secas ab lo meteix cuydado que té quant talla los cabells á un de sos petits infants.

De diferent modo obra lo floricultor de professió; entra *sans façon* y á grans camadas en lo jardí, armat d' unas estisoras més grossas y llargas que las dels esquiladors, tot ho petja y sens avisar á las plantas, sens di'lshi aquí estich jo; rach, rach, me las estisora bárbarament.

Nostre amich es home que cuyda en persona son jardí: si hi veu créixer l' herba, tot seguit empunya l' aixadell y l' arrenca; si nota que lo puagó negre cobreix los pedúnculs de las dahlias, hi passa un pinzell empapat d'aygua de tabaco; ¿y qué dirém de sa paciencia en obrir una mica cada cálzer dels clavells, á fi y efecte de que no s' esquéixen y pugan esclatar los pétals per un igual? y las flors li son gratas, presentantl'hi vius matissos y exhalant per llur entorn los més fins perfums.

No pocas papallonas hi volavan; no es estrany, haventhi tantas flors.

Comensárem nostra investigació per las orugas. Una magnífica englantina tenia tant menjada la major part de sas fullas, que no 'ls hi quedavan sino ls' nervis; ja á saber: si hi havía centenars de cucas que las rosegavan, eran las de la *Margaroides unionalis*. Hb., que es una papalloneta blanca ab un fistonet groch en las alas. Sota d' uns violers boscans cullírem orugas de las *Tryphaena Comes* Hbn., *Agrotis saucia* Hb., *Mamestra brassicae* y *oleracea* L., que fan molt mal; estavan mitj enterradas; y menjantse las fullas d' una dahlia, vejérem la de la *Brotholomia meticulosa* L. Aquí tenim, companys, en un pruner, l' oruga més grossa d' Europa, la de la *Saturnia pyri;* ¡qué bonica

es! groga, cobert los cos de tubérculs blaus termenats ab munyochs de pels. En aquesta María Lluisa n' hi ha un' altra d' igual tamany, l' *Acherontia atropos* L., coneguda per lo cap de mort, perque la papallona té damunt del tórax un dibuix que sembla una calavera; y en un *Diego de noche*, la del *Sphinx convolvuli* L. Miréu aquesta pobre clavellina, cóm té ficada dins del cálzer l' oruga de la *Dianthoecia conspersa* S. V.; prou se deu haver menjat la major part dels pétals, é igual destrós causan en los *Coronados*, las de la *Plusia chalcytes* y *gamma* L. y de l' *Heliothis peltigera* S. V..; fins en la falzía del surtidor s' hi balandrejan las de l' *Eriopus Latreilli* Dup.

Si de las orugas passém á las papallonas, ja desenrotlladas, no cal dir si n' volavan de diurnas, que anavan d' una part á l' altra. La *Papilio machaon* L., la comú *Pieris brassicæ* L., *Pararge meone* Esp., *Coleas edusa* F., *Lycaena telicanus* Hb., *Vanessa atalanta* L.; sens faltarhi, com es de suposar, la *cardui* L. Aquesta última es la més vulgar y, á semblansa del pardal, se veu per tot arreu, per montanyas y pradas, per pobles y ciutats; desafía las cimas y bastons dels xicots, se burla dels aucells féntloshi bumorotas per davant del bech, juga ab los gats, s' entreté voltejant en zig-zag per damunt de las cambroneras *(Lycium)* y á vegadas s' agafan exemplars, que de tant haver rodat pe 'ls fossos y per entremitj dels cardots, ténen las alas descoloridas y tant esqueixadas, que ab prou feynas podían volar, pero no obstant d' aixó, animadas y valerosas sempre. ¡Quina diferencia ab las delicadas *Leucophasia*, que una sola bufada las aturdeix, y ab las simpáticas *Lycaenas*, sempre primorosas, que no vestéixen sino de sati!

Si estiguéssem aquí al ferse fosch, veuríam comparéixer las esparveradas *Deilephila lineata* F., *celerio* L. y *elpenor* L., desitjosas de xuclar lo néctar de las flors; nos contentárem remenant las brancas y fent sortir las geométricas: *Cidaria fluctuata* L., *Eupithecia pumelata* Hb., *Boarmia consortaria* F., *Eurycreon verticalis* L. y la *Bryophila muralis* Fors.

Prenguérem sota dels testos los coleópteros: *Calathus*

cisteloides Ill., *Feronia cuprea* L., *Amara familiaris* Duft., *Sphodrus leucopthalmus* L. etc.; sobre de las flors los *Chrysobothrys affinis* Fab., *Criocerus merdigera* L., *Clytus quadripunctatus* Fab., *Leptura hastata* Fab., *Sitones griseus* Fab., y *lineatus* L., *Coccinella bipunctata* L., y *septempunctata* L., *Halyzia 14, punctata* L., y *Scymnus minimus* Payk.; en los tarongers: *Chilocorus bipustulatus* L y *Exochomus quadripustulatus* L. En un depósit d' aygua nadavan las *Hydroporus geminus* Fab. y *opatrinus* Germ., *Agabus brunneus* Fab. y *Acilius canaliculatus.*

Los Hemípteros fóren: *Strachia oleracea* L. y *ornata* L., *Graphosoma semipunctatum* Fab. y *lineatum* L., *Oxycarenus lavaterae* Fab., *Psylla buxi* Fst., *Cicadetta argentata* Ol. y diferents chermes, entre ells lo *nerii* Bouché, en lo baladre y lo *lauri* Bouché, en lo llorer.

Himenópteros no n' faltavan; á més de la vespa y de la murmuriosa abella *(aphis)*, hi volavan los *Bombus muscorum* Smz. y *hortorum* Latr., l' envellutat y fiero *Xilocopa violacea* Fab., y *Hylotoma rosarum* Fab.

Neurópteros: s'hi presentavan de quan en quan algunas *Libellula* y en particular lo *Crocothemis erythroeus* Brull., los quals no feyan sino donar unas quantas voltas per sobre de la superficie de l'aygua del safareix y s'allargavan. Los petits *Hemerobius variegatus* F. freqüentavan las plantas, y acostuman fer la siesta posats en los rosers. Son de color vert de poma ab ulls daurats, alas transparents que brillan al sol com si fóssen de plata. Llurs antenas llargas y finas. Es especie tant mona, tant vaporosa, que sembla una ballarina vestida de glassa.

Un crescut aplech de Dipteros hi volava; citarém solzament los principals: *Diplosis buxi* Lab., *Pachyrrhina crocata* L., *Crysomyia formosa* Scop., *Ophyra leucostoma* W., *Cyrtoneura stabulans* Fll., *Stomoxys calcitrans* L., *Eristalis tenax* L., *Calliphora erythrocephala* Mg., *Volucella zonaria* Pod., *Syritta pipiens* L., etc.; pero los que s' feyan notar més eran: la *Tipula oleracea* L., que, mitj volant, mitj saltant, ab sas camas llargarudas, ho segueix tot, y la *Ctenophora flaveolata* F., que passa bons ratos jugant tota sola en los caminals, tocant l' arena ab l' extrém de son cos.

Pera representar los Ortópteros tenim lo *Tettix subulata* L., que saltironeja per terra, y la *Forficula auriculans*, que de nit fa mil travessuras, volant d' una part á l' altra; y lo pitjor de tot es que rosega las poncellas de las flors y pica las fruytas maduras; quan arriba lo día, avergonyida del mal que ha causat, se fica dessota de las pedras, dels testos, etc. Lo petit grill *Oecanthus pellucens* Scop. se posa en las plantas, sobretot en las flors del clavell de moro, y lo mascle passa la nit cridant á sa companyona per medi del tímpano, que fa ressonar d' una manera tant planyidora, que quasi un s' enterneix.

Al peu d' unas alfábregas hi havía, á dotzenas, uns animalets que en tocantlos, se caragolavan formant una bola; eran *Oniscus* (crustáceo isopode), dits vulgarment *porquets:* son nocturnos; súrten á la nit, se passejan pe 'ls jardins, menjantse las fullas, y en los invernáculs causan destrossos en las plantas exóticas, sent las més perjudicadas las orquídeas.

Per aquí corre un mil peus *(Geophilus)*; té nom apropiat per son gran nombre de potas; en termes que, quan está caminant, sembla una galera antigua que rema de fort y de ferm. Dit animalet es carnívoro, utilissim en los jardins y hortas pe 'l gran consum que fá de cucas, caragols, etc. Té un defecte; ningú es perfet; y consisteix en que pica. Si la persona que s' ajau sobre de l' herba s' hi queda adormida y té la desgracia de que se li fique un d' aquestos scolopendras dins del nas, já está ben posat, bastant sufrirá.

No sabém perqué los rosers han d' ésser tant maltractats per certs insectes; ¿si será enveja? Lo llagostí *Phaneroptera 4 punctata* Brunner forada las fullas; las orugas del *Hylotoma rosarum* Fab., las descantellan y aixó á la descarada, al mitj del día, y pera demostrar llur contento, alsan y bellugan l' extrém del cos, y per més dissort, en lo sota de las meteixas fullas, lo bolet parássit *Dapasea rubeus* varietas *rosae* Desm. (rubell), hi vegeta, xuclant la sava. Los coleópteros *Cetonia hirtela* L. y *stictica* L., s' enfonzan dins de las rosas y engrunan los estams, empolsantse ab lo pólen que fan perdre, mentres que lo puagó *(Aphis rosae* L.*)* punxa l' epidermis dels pedúnculs.

Aquesta tranyina que 'ns ha passat per la cara es de l' aranya *Epeira diadema*; miren cóm s' escapa esporuguida; la *Cyrtophora opuntae* L. D. que s' veu en los taróngers, al contrari, s' amaga y s' embolica en lo filat espés que té penjat en las brancas.

En aquet moment vingué lo criat á dir al senyor, que lo dinar estava llest, y al ohir tant grata nova, deixárem de sobte las plantas y 'ls insectes, ¡oh forsa de la gana! renunciant á recullir las aranyas y las formigas, que era lo que 'ns faltava, y tots quatre nos dirigírem al menjador.

No n' férem pas pochs d' obsequis als plats, á major abundament sent guisats á la catalana, sense aquellas salsas verdas de moda, com tampoch s'hi veya en la taula, pebre, mostassa, mantega ni formatge de Rocafort que sembla cobert de verdet. Aixó sí, no hi faltá lo principal pera tot bon catalá, que fou una gran sopera plena d' escudella que fumava qu' era un gust, y contenía un caldo capás de retornar á un mort; luego presentáren la carn-d' olla, en la que hi havía no sols gallina, si que també moltó; una butifarra al costat d' una grossa pilota, y sigrons, col, carabassons y patatas: tot cosas substanciosas; després de la carn-d' olla vingué un capó cuyt al forn y farcit de prunas, y per últim llus y llagosta.

Com es de suposar, durant lo dinar regná una expansió y animació extraordinarias; ja á saber, éram hómens sols, amichs y á poca diferencia de la meteixa edat, y además naturalistas, que acostuman estar de bon humor.

Entre plat y plat platicárem sobre diferents punts. Fou objecte de discussió lo saber si en las personas, per la expressió de la cara se pot venir en coneixement de llurs genis é inclinacions, y la conclusió fou que es molt difícil y enganyós, puig si bé, quan s' está dominat por un fort sentiment, las faccions retratan l' alegría, la tristesa, la ira, etc., tant bon punt se torna al estat normal, desaparéixen las senyals externas de lo que passa en l' interior, y á las horas, si s' vol judicar per la fesomía, s' está exposat á moltas equivocacions. L' experiencia 'ns ensenya qu' hi ha hómens de cara feréstega, que sols lo mirarlos

esparvera, y no obstant ténen un cor generós y son mansos com un anyell; al pas que n' hi ha d' altres de figura gallarda, de faccions bonicas y en quin pit niuha tot un aixám de malas passions.

En lo que no hi ha dubte es en que certs actes ó fets externs donan gran llum pera descubrir los carácters y aficions.

Figurémnos un subjecte desconegut, de qui res sabém, pero que havém observat que no surt de casa sens haver abans mirat lo cel, y s' hi veu alguns núbols, tot seguit pren lo paraygua á fi de no mullarse; donchs ab sols aquesta costúm podém adivinar que aquell tal es prudent y previsor, que pendrá mil precaucions pera no perdre son capital; no tingan cuydado que jugue á la Bossa; més inclinat estará á ficar los diners dins d'una gerra y enterrarla.

Qui es fácil s' entregui á negocis y empresas aventuradas es aquell que, per més núbol que estiga, per mes que trone, surt de casa sens lo paraygua, dihent: si plou, no faltará qui m' deixe un paraygua; lo qual se pot traduhir per: bah, gastémho y arrisquémho tot; si quedém sens una malla, no faltará qui 'ns mantinga.

Altres hi ha que, quan han de viatjar, may se 'ls fá tart pera anar á l' estació, y sempre hi arriban en lo moment de marxar lo tren y algunas vegadas, després que la máquina ha donat los tres xiulets reglamentaris. Ab dits fets quedan ja judicats; son uns ¡já! ¡já! que ho aplassan tot per l' endemá; llur fórmula es la següent: sempre hi serém á temps: l' any vinent me posaré á estudiar; l' any vinent empendré un negoci que tinch projectat; l' any vinent faré testament, y si per últim se determinan y vólen pendre la cosa de veras, se troban que ja s' han donat los tres xiulets, es dir, que 'ls hi ha passat l' edat d' estudiar, l' ocasió de fer lo negoci y la vida pera poder disposar de llurs bens.

Ab senyals com aquestas, sí, se pot formar una regla, pero no en lo mirall de la cara ni en l' expressió y modo de parlar. ¿Sáben per qué? perque en l' un y en l' altre s' pot aparentar y fingir. ¡Es tant fácil mirar ab dolsura, somriure y parlar ab tendresa!

Lo que succeheix als individuos en particular, succeheix á la societat, als pobles en general, puig no fallan mostras que descubréixen llurs tendencias é inclinacions. Lo teatre es un barómetre que no falla; si l' públich assisteix de preferencia á tals ó quals espectacles y 'ls aplaudeix, *ergo*, alló es lo que ocupa son pensament y l' hi té robat lo cor.

També s' tractá d' higiene y lo tema fou que actualment se diu qu' en la ciutat de Barcelona hi ha poca salut; que té una mortaldat desproporcionada al nombre de sos habitants y que la causa estriba en las malas condicions de las clavegueras; la falta d' empedrat en los carrers del *Ensanxe*, hont lo fanch, barrejat ab escombrarías, forma una pasta corrompuda é infecta; lo rónech d' alguns barris de la població antigua, etc., tot aixó hi pot contribuhirhi, es veritat; pero 'ns apareix que aquestas no son las únicas rahons, puig precisament Barcelona ha millorat molt d' uns quants anys en aquesta part, tant en netedat com en ornato; han desaparescut las murallas y los fossos; s' han obert amplas vias de comunicació en lo centre de la ciutat; certas industrias, com las dels blanquers y tintorers, que donan mals olors, s' han retirat als arrabals; no s' tardará tampoch en traure del interior los hospitals y presons; las habitacions reunéixen més bonas condicions; las fatxadas se netejan més sovint; abunda l' aygua en las fonts; se perfecciona l' empedrat; se fan nous y esbarjosos conductes pera las ayguas brutas; se plantan arbres y s' trassan jardinets per tots cantons, fins dalt del Tibidabo; se regan las plassas y carrers demati y tarde, y n' obstant, Barcelona es mal sana. ¿No s' hi podría trobar un factor en las costúms modernas?

MIQUEL CUNÍ Y MARTORELL.

(Acabará.)

La ASSOCIACIÓ D' EXCURSIONS CATALANA sols se declara responsable de lo contingut en la *Secció Oficial* de son BULLETÍ, deixant íntegra la responsabilitat dels traballs firmats als respectius autors.

Barcelona 20 de Febrer de 1890.—Per tot lo no firmat,
Lo Director—R. ARABÍA Y SOLANAS.

Imp. de Henrich y C.ª en comandita, Suc. de N. Ramirez y C.ª—Barcelona

BULLETÍ

DE LA

ASSOCIACIÓ D' EXCURSIONS CATALANA

ANY XIII ABRIL-SETEMBRE 1890 N.os 139-144

CONDICIONS DE LA PUBLICACIÓ

PREUS DE SUSCRIPCIÓ: 4 rals trimestre anticipat pera los socis; 6 rals pera los qui no ho son.—Totas las suscripcions comensan á primer d' any: las foranas sols s' admèten per anyadas anticipadas.—Fora de suscripció: cada quadern trimestral 10 rals: semestral, 20 rals.—Los tomos d'anys passats ab aument de preu.

REDACCIÓ Y ADMINISTRACIÓ: Barcelona, carrer de la Portaferrissa, 13, tercer pis, dreta.

ADVERTENCIAS

Haventhi encara molts suscriptors forans que no s' han posat al corrent de llurs suscripcions, se 'ls prega vivament que s' serveixin saldar llurs atrassos lo més aviat possible.

—Aquesta Associació acaba de publicar la *Guía itineraria de las serras de la costa de ponent de Barcelona, ó sía del Noya inferior al mar y del Llobregat inferior al Panadés, dividida en 42 itineraris*, y la *de las regions compresas desde Montserrat al Camp de Tarragona y de la Segarra al Panadés, en 72 itineraris*, degudas á nostres consocis D. Arthur Osona y D. Joseph Castellanos. Forman un tomet de 100 y 176 planas, que s' vénen á 1'35 y á 2 pessetas respectivament, en las llibrerías de Verdaguer y d' Eudald Puig. Los socis podrán adquirirlo en la primera d' aquestas al preu de *1 pesseta* y *1'50 id.* respectivament.

Barcelona 15 d' Agost de 1890.

SECCIÓ D' EXCURSIONS

UNA EXCURSIÓ SENSE SORTIR DE CASA

(*Acabament.*—V. N.º 136-138, pl. 67-80.)

Deixarém que altres párlen de l' influencia qu' en la higiene té lo desenfré de las passions y la set insaciable de plahers y riquesas; sols indicarém que avuy se viu massa agitat, massa depressa; se vol anar al vapor, com un ferro-carril, y á lo mellor ¡pum! hi ha un xoch ó la máquina s' reventa. Surt del col-legi un jovenet, plé d' il-lusions; lo posan al comers, y més valent que l' Cid, arrisca son capitalet pera ferse milionari en dos anys y poder anar á las carreras á lluhir un *break* tirat per quatre briosos caballs y de sobte li bé un daltabaix que l' deixa sens diners, abatut, ab la salut feta malbé, y gracias que al morir puga anar al cementiri ab un cotxe de dos caballs.

La tranquilitat d'esperit es un gran preservatiu de malaltias; la persona que pot lograr viure contenta de sa sort, sens ambicionar ni envejar rés, té molt avansat pera fer anys y arribar á vell.

No hi ha dubte de que en nostras ciutats catalanas se pérden las costúms antiguas y que s' va trastornant lo modo natural de viure, es dir, que s' fá de la nit dia y del dia nit; que s' passa lo temps destinat al repós, en los teatres y altres divertiments, y s' está en los parchs fins á prop de la matinada, rebent la serena, impregnantse lo cos de la humitat que llensa la terra mullada y la vegetació, aspirant los miasmas que s'aixecan dels llachs y depósits

d' ayguas estancadas. Denit, l'ayre está quiet y mil y mil microbis ó bacterias formiguejan per l' atmósfera, á l' alsada del home, buscant un nás ó una boca per hont introduhirse dins de nostre ventrell; aixís s'agafan moltas maluras. A la sortida del sol, las bruixas y follets, ó sian los miasmas, lo vent se 'ls emporta pe 'ls ayres, hont se secan y móren. Quan á una persona sana, que gasta bona salut, se li diu: la serena de la nit no es bona, no t' convé, puig fácilment pots arreplegar microbis de tifus, de verola, de febres, etc., se 'n riu; mes si se l' amonesta quan se troba ja malalt, com se veu allavoras dins de la trampa, ho ascolta, ho medita, y bon cuydado s' té de no sortir de nit; tal volta ni de día podrá sortir.

Nostres antepassats també s' divertian y freqüentavan lo teatre, mes aixís que tocavan las 10, tothom se retirava á sa casa; mentres que, ara, en aquella hora es quan se va á las diversions. Això sí, s' alsavan dematí, y recordám ab gust que en los dias de festa, en la primavera, á la sortida del sol, la Font Trobada, de Montjuich, que era lo siti de recreo preferit, estava ja plé de familias que hi havían pujat á menjar maduixas y á sentir glosar los rossinyols. En temps més moderns fou desbancada pe 'ls Camps Elíseos, hont se donavan concerts matinals y s' hi cantavan los «Nets dels Almugávers» y altres coros d' en Clavé, veyentse aquells jardins deliciosos sumament concorreguts. Ara ¿quí deixaría los llensols á las 6 del matí, per' anar á ascoltar, encara que fós á la Patti? molt pochs; que anuncien una funció pera la mitja nit y l' Parch s' omplirá de gom á gom.

Fent, donchs, aquesta vida nocturna, ¿cóm no hi ha d' haver reumátichs y febrosos?

Las postres consistíren en fruytas de tota mena y bons vins generosos del país; res de dolsos, puig aquestos estragan lo ventrell y fan perdre la gana. 50 anys enderrera, se menjavan tortells ó peixos del forn de Sant Jaume y això sols tres ó quatre vegadas l' any; lo día d' una festivitat, en los casaments y bateigs; en l' actualitat, cada día, sia diumenge sía divendres, se consuméixen quintars de turrons, y d' altras lleminaduras que donan per resultat

un gran contingent de malalts als establiments d' ayguas de Perramon, Montagut y la Corba. Los dolsos fan com certs plahers, que agradan, pero danyan.

Quasi no 'ns atrevim á confessar que seguírem la moda ó costúm de brindar; ¿quí no brinda en los presents temps? ¡si per qualsevol motiu, fins per los més insignificants, s' agafa la copa (los pagesos dirían lo porró) y s' fá un discurs!

No s' destapá l' ampolla del Champagne, pero sí la de Malvasía de Sitges; nostre amich Patrici es espanyol de veras y prefereix la Malvasía llegítima al Champagne artificial. Aquell de més edat de nostres comensals s' alsá y comensá lo següent discurs:

«Estimats companys: tant sols fós per lo que s' disfruta quan suhats y cansats d' un passeig entomólech, nos trobém sentats davant d' una hospitalaria taula hont fuman sabrosos menjars y tenim enfront nostre las caras alegres y contentas dels amichs, ben vingut sía, diríam, lo dia en que 'ns va entrar l' afició al estudi de l' Historia Natural. ¡Oh carissim Patrici! tú, que t' espantas al tenir que caminar una hora, al pujar un turonet y al ajupirte, si vinguésses ab nosaltres dúas semanas seguidas, t' asseguro no bufarías com bufas ara tot seguit que mous las camas; te trobarías més ágil; ab la suhor expel-lirías los humors greixosos y se t' abaixaría lo ventre, sense haver tingut necessitat de consultar al célebre doctor alemany Schweninger, que no dona pas á sos clients altras prescripcions que las que jo t' recomano.

Pero l' estudi de l' entomología té altras ventatjas que m' permeterán senyalar, y espero de l' amabilitat de vostés que no demostrarán disgust, puig ja ho faré sumariament y á correcuyta; per altra part, no crech sía molestarlos quan póden ascoltarme tot anant fent la digestió.

Comensaré participántloshi que 'ls insectes ténen un sens fí d' aplicacions.

En la medecina hi fan un paper lluhit.

De la *formica rufa* L. y del *Camponotus herculeanus* L. se n' extrau l' ácid fórmich; del *Kérmes* ó *coccus* de la alzina se 'n fá l' aixarop alkermes; se diu si lo licor gomo-

resinós de color de taronja que despedeix lo *Meloe proscarabaeus* L. es bó pera curar la rabia. Mr. Redi, lo gran insectólech del sigle passat, conta que en son temps, l' oli d' escorpí servía de contra-veneno, y que estava tant acreditat, que la ciutat de Florencia sola consumía anyalment més de 400 lliuras d' escorpins pera ferne oli; no estranyaría que fós aixís, perque ¿no veyém en las plantas que, las més venenosas, com son l' acónit y la belladona, figuran com principals remeys? ¿y qué dirém de la *Lytta vesicatoria* L. (cantáridas) y dels *Meloes* y *Mylabris*? Mr. Dortés assegura que 'ls antichs empleavan al igual de las moscas de Milan, las orugas de la *Cnetocampa pityocampa* Sch.; també póden servir algunas aranyas, com la *Epeira diadema* Walck, y fins las taranyinas curan las febres; se considera eficás en certas dolencias l' oli d' escarlets.

Los insectes donan á la industria llur contingent.

No recordo hont he llegit que en lo regne de Pegú se fabrica lo nácar ab una goma resinosa que segregan las formigas. Tots sabém que las casanellas (galas) del roure, degudas á un himenóptero, lo *Cynips tojae* Fab., servéixen pera fer tinta. La materia gomosa que vomitan los *Meloes* y lo color que donan las cucas de la papallona *Vanessa io* ¿no podrían servir pera la tintura y pintura? Lo P. Plumier, botánich de fama, esmenta que sobre del *Tanacetum vulgare* viu un puagó de color de sanch que, xafantlo, surt d' ell un such roig molt pujat. Dels insectes se n' trau la *cochinilla*, la seda, la cera y mel.

Ja véuhen donchs cóm, estudiant los insectes y llurs propietats, se póden fer no pochs descubriments importants á la industria y á la medecina y fins á la medecina legal, com ja s' ha ensajat, crech en França, observant los cadavres després d' algun temps d' ésser enterrats, puig que, per las épocas en que van apareixent certs insectes en los cossos, se pot deduhir la fetxa en que va tenir lloch la mort.

Si moltas plantas higrométricas, obrint y tancant los pétals de llurs flors, nos indican l' estat de l' atmósfera, si aquesta está seca ó humida, si lo temps vol cambiar;

també alguns insectes, particularment las aranyas, ab lo modo de fer y arreglar llurs telas, nos avisan quan la pluja s' acosta; y póden igualment servir de barómetre las sangoneras, las granotas, los galls y los gats, que com son animals en extrém sensibles á l' electricitat, per la agitació que s' apodera d' ells, senyalan que s' prepara una tormenta.

Crech que, si estudiéssem los insectes baix lo punt de vista de llurs propietats medicinals, com s' han estudiat las plantas, gran nombre d' especies que ara son despreciadas y perseguidas, se las buscaría com á polvo d' or.

Vaig á explicar una de las aplicacions que sembla se donan als insectes; lo que es jo confesso que no ho he probat ni crech ho próben vostés, majorment ara que acaban de dinar d' una manera tant opípara, degut á la esplendidés de nostre amich Patrici: me refereixo al considerar los insectes com á comestibles.

Certs viatgers asseguran que 'ls africans fan dels *Termites* un menjar molt buscat. Posan aquestas petitas bestietas en pots de ferro; las fan torrar á poch foch, remenantlas com se practica ab lo café, y las troban tant bonas que se n' úmplen la boca á grapats com si fóssen anissos. Mr. Köning diu que n' ha menjat varias vegadas y que sempre las ha trobadas riquíssimas; alguns ho comparan á la crema ó á pasta d' atmetllas dolsas: bon profit los hi fassa; no hi deu haver per allá gayres pastisserias mallorquinas *(riallas)*. Contan també que las tribus selvatges de la Nova Caledonia son aymants de las aranyas, en particular d' una especie d' *Epeira* de gust exquisit, de modo que si s' divulgués (lo que dubto) lo menjar aranyas y larvas dels grans escarabats, com son las dels *Cerambyx*, *Lucanus* y *Anoxias*, hi hauría doble ventatja, que fora proporcionarnos aliments y un medi de disminuir los extragos que causan ditas cucas en las plantas.

L' astrólech La Lande, era entussiasta per l' aliment d' insectes; menjava aranyas ab mantega y afirmava que tenian gust d' avellana: dit senyor, segons explica son company Mr. Isjonval, durant sa estada en França, solía anar cada dissapte á sopar en sa casa y mentres aguardava

lo moment de sentarse á taula, entretenia la gana maste gant unas quantas cucas, com s' acostuma fer ab un parell d' olivas.

Comprenent Mad. Isjonval las aficions gastronómicas de son hoste, feya recullir en lo jardí, per sos criats, un platet d' orugas y las presentava al convidat, tot seguit que arribava, quedant aquest sumament agrahit del obsequi, més que si hagués sigut de gambas; deya que tenían sabor de fruyta; se m' figura que vostés preferirían una pera de bon cristiá (*mostras d' assentiment*). Dech advertirlos que no fá pas mitj' hora que tots nosaltres sens advertirho, nos hem engolit, ab los grans de rahim, no pochs *Theridions*, que son unas petitas aranyas quasi microscópicas (*esglay general*). Tranquilisense; no s' alármen; puig com son animalets molt ténues, al passar pe 'l coll, lo sol vapor del alé los haurá mort (*¡ah! ¡ah!*); en las cireras, que tant frescas y sabrosas hem trobat, no hi faltavan larvas de la mosca *Ortalis cerasi* Mg.; pero debém consolarnos ab l' argument que presentan los partidaris del fruyt del *Prunus avium*, que diuhen: ¡bah! ¡si es substancia de la meteixa cirera!.. L' aygua que bebém ¡quántas y quántas bacterias no conté! y fins en la saliva que sempre humiteja nostra llengua no n' faltarán.

Per final, senyors y companys meus, donaré una idea, per concisa que sia, dels goigs íntims que l' estudi de la naturalesa proporciona.

Un ignorant en Historia natural, quan surt al camp y s' troba al mitj d' una prada ó d' un bosch, sols veu arbres y verdor, coneixerá los pins; tal volta sabrá distingir una alzina d' un roure; pero de la majoría de las plantas de poca apariencia, ni los noms podrá dir.

En insectes se forma tres divisions que son: papallonas, escarabats y llagostas; y en quant á las larvas, las bateja totas per cucas, sian del ordre que s' vulla.

Sent cantar un aucell; lo més que fará será dir: l' aucell que refila es una cadernera, es un passarell; y molts ni aixó sáben.

Pero si es un entomólech, un ornitólech ó un botánich, al instant experimenta sensacions y recorts gratíssims y

se li apareix un munt d' escenas, que observa y estudia atentament.

Un entés en entomología, á primera vista descobrirá ahónt se dirigéixen las papallonas y quína planta buscan; podrá fer l' historia de las transformacions que sufréixen los insectes; veurá que una munió d' orugas de la *Ocneria dispar* puja pe 'ls tronchs y brancas de las alzinas sureras, destrossant las fullas y tot seguit mirará d' una part á l' altra, esperant que s' presente lo carábid *Calosoma sycophanta* L., que es lo guarda-bosch, l' encarregat de perseguirlas; se complaurá veyent la solicitut ab la qual las brigadas dels coléopteros *Oxitelus*, *Quedius*, *Aphodius*, *Bubas*, *Gymnopleurus*, *Onthophilus*, etc., y dels díptcros *Coenomya ferruginea Seop.* y *Chloria demandata* F., netejan d' inmundicias los camins, sens necessitat de que cap capatás los inste á ésser actius; mirará ab interés las pesquissas dels *ichneumons* que volan al aguayt de las orugas pera clavá 'lshi l' bisturí y ficá'lshi dins del cos lo gérmen parássit, obrant com los metges quan vacunan; distingirá perfectament si l' soroll ó rich, rich, que vibra en sas orellas, es degut al grill comú ó bé á un *Acridium* ó *Ephippiger*.

L' ornitólech, encara no obrirá lo bech lo més petit moixó, 'ns dirá á quín género y especie pertany lo cantador; per quín temps queda mut; hont fa lo niu y de quína manera; qué es lo que menja; si es útil ó perjudicial á l' agricultura; si s' compta entre los emigrants ó sedentaris, etc.

Lo botánich saludará á totas las plantas, y com té á la punta dels dits l' arbre genealógich de cada familia, citará, un per un, llurs noms, títols y propietats de cada especie; explicará sas preferencias, motivadas per llurs virtuts ó mérits; estimo las crucíferas, dirá, perque no n' ténen cap de venenosa; aprecio las lleguminosas y gramíneas pe 'ls aliments que 'ns proporcionan; respecto las ranunculáceas, malváceas, valerianáceas, compostas, llabiadas y solanáceas, pe 'ls medicaments que oferéixen; admiro las orquídeas per las figuras estranyas de llurs flors y m' encantan las jasmíneas per llurs perfums.

En qualsevulla part pot exercitar l' entomólech y l' botánich, son activitat científica; no sols en las planas y montanyas, si que també en las minas; y segons cita Mr. Le Creussot, en las profunditats de la terra, hont s' extrau lo carbó de pedra, s' hi troban diferents especies de bolets, desde los *Pratells* comestibles fins á las formas inferiors, com los *byssus* y *micelium*, del género *Telephora*, no faltant alguns insectes cegos que víuhen damunt dels dits bolets.

Tant si s' estudia la naturalesa en sos sers animats é inanimats, con baix lo punt de vista estétich y poétich, la contemplació d' ella proporciona gratíssimas sensacions. ¡Ah! ¡estimat Patrici! una de las recompensas que están destinadas al naturalista es que, quan lo pés dels anys y las xacras lo priven d' herborisar y cassar, de pendre part activa en los estudis, la sola vista d' una planta ó d' un insecte, lo recort de las excursions que tinga fetas, derramarán per son cor un bálsam que suavisará las tristesas de la vellesa.

A tú, Patrici, me dirigeixo en particular, puig voldría conquistarte; pero, com á voltas parlo en estil jocós, temo que no farás cas de lo que acabo d' explicar, com si per dir veritats fós necessari posar cara de ministre, y com si tot fent broma no s' pogués parlar sériament. Ascolta, donchs, lo que han dit y escrit, hómens sabis, antichs y moderns, del espectacle de la naturalesa y del exercici de las Ciencias naturals.

Plini s' entussiasma per la vida del camp y descriu sa torre ab detalls minuciosos; dirigintse á son amich Galo, exclama: «¿no t' sembla que tinch rahó d' estimar tant aquest retiro, posar en ell mas delicias y passarhi tant llarch temps?»

Cícero escribía á Atich: «res més agradívol que aquesta soledat; res tant hermós com aquesta casa de camp, la ribera propera y la vista del mar; aquí ningú m' importuna, y quan, al matí, vaig á amagarme en l' espessura del bosch, no isch d' allí fins que s' fa nit.»

Humboldt explica que los medis principals de difundir l' estudi de la naturalesa consistéixen en la descripció

animada de las escenas y de las produccions naturals (*Cosmos*, vol., II, pág. 4).

Bernardí de Saint-Pierre, en son *Pau y Virginia*, diu eloqüentament: «Vosaltres, europeus, que desde petits ompliu l' enteniment de preocupacions contrarias á la felicitat, no podéu compendre que la naturalesa puga donar tants coneixements y tants plahers. Pau y Virginia no tenían pas rellotges ni pronóstichs, ni llibres de cronologia, d' historia y de filosofía; las épocas de llur vida s' arreglavan per las de la naturalesa. Ells coneixían las horas del día per la sombra dels arbres; las estacions pe 'l temps en que donavan llurs flors ó llurs fruyts, y 'ls anys pe 'l nombre de las cullitas. Aquestas dolsas imatges espargían los majors encants en llurs conversas: es hora de dinar, deya Virginia á la familia; las ombras dels plátanos están á llurs peus; ó bé la nit s' acosta, puig los tamarindos clóhuen llurs fullas. Si se 'ls preguntava quánts anys tenían, mon germá, deya ella, es de l' edat del coco gran de la font y jo, de la del més petit; los manglars han donat 12 vegadas llur fruyt, y los taronjers 24 voltas llurs flors desde que só en lo mont. Llur vida semblava unida á la dels arbres, com la dels faunos y de las Dríadas; llurs solas efemérides eran las de la vida de llurs mares; llur única cronologia la de llur jardí, y no entenían altra filosofía que la de fer bé á tothom y conformarse á la voluntat de Deu.»

Lo distingit catedrátich de la facultat de filosofía en la universitat de Coimbra, D. Manuel Paulino d' Oliveira, publicá una memoria titulada: *Mélanges entomologiques sur les insectes du Portugal*, y en lo prólech hi ha lo següent paragraf, que traduheixo: «Sovint me preguntan ¿de qué serveix aixó, quín profit se n' trau del estudi dels insectes? Desgraciadament veig personas que, possehint una fortuna que jo no tinch, s' ocupan de cosas que 'ls trastornan l' esperit, los debilitan lo cos y no 'ls purifican l' ánima. Ellas se troban en llur element y jo en lo meu; content estich ab los meus insectes; me passejo ab gust tot desitjant lo descubriment d' una bona especie, y alegre torno á casa; jamay, lo pensament de no haver fet las

trobas que volia m' ha privat lo dormir. Me delecto quan, á la sortida del sol, en los hermosos días de la primavera, arribo al cim d' una montanya y m' veig cara á cara de la naturalesa, rodejat d' especies raras ó tal vegada desconegudas; las busco ab interés; ningú s' interposa entre jo y l' objecte de mas aspiracions. L' estudi dels insectes me proporciona salut, puig que ab l' esperansa de cassar bonas especies, me passejo y respiro l'ayre pur del camp, sens lo fastidi que sénten sovint los qui s' passejan solament perque n' reconéixen la necessitat. També hi trobo la tranquilitat del esperit; l' experiencia d' alguns anys m'ho ha demostrat; en quant al destino del ánima, me sembla no hi ha res á témer del estudi dels insectes, ja que no faig mal á ningú ab ma vida de naturalista.»

Ara bé, estimat Patrici; ja veus lo que diuhen los hómens sabis, antichs y moderns, del estudi práctich de la historia natural; ¿vols ésser dels nostres?»

Por única resposta, alsá lo bras y acostá sa copa á la del orador, en senyal d' assentiment. Se feu soci de l' Associació d' excursions Catalana, y d' aquella hora endavant nos acompanyá en totas nostras expedicions; son geni, abans neguitós y un si es ó no es trist y melancólich, se cambiá en alegre y expansiu; sempre aná á la vanguardia de la comitiva y quan, amarats de suhor, nos séyam aprop d' una font, pera fer un ápat, ell era lo primer en destapar la fiambrera y un dels més riallers y bromistas. Ab aquesta vida activa é higiénica, sos membres adquiriren flexibilitat y lleugeresa y fins observárem que lo diamétre de son ventre disminuhí d' uns quants centímetres.

Si 'ls metges receptéssen á certa classe de llurs joves malalts, l' estudi práctich de l' entomología ó de la botánica, á bon segur que no hi hauría tants tísichs ni tantas senyoretas anémicas; la capsa d' herborisar y lo bastó ab la glassa pera agafar papallonas, fóren los mellors preservatius y medicaments. Los doctors estrangers comensan á emplear aquest sistema, y segons hem llegit en un diari del mes d' Octubre del any próxim passat, una senyora del més alt llinatge de la cort de Suecia, s' es curada d' una

dolencia nerviosa, sense pendre medicinas, solament ocupantse demati y tarde en recullir las orugas que destrossavan las plantas de son jardí, y anántsen al llit, lo més tart, á las nou.

MIQUEL CUNÍ Y MARTORELL.

Febrer de 1889.

DOTZE DÍAS EN ARAGO

(Juny 1889)

Tot just havía passat un any densá de ma darrera excursió en las montanyas del Alt Aragó, que altra volta ja 'm disposava á tornar franquejar la frontera. Esperava ab desitj lo poguer revéurer aquellas hermosas regions, hont si possible fos tant m' agradaría de passarhi llargas temporadas. Lo cor se me 'n hi va. ¡Quántas vegadas durant los tristos mesos del hivern pyrenaich he pensat ab aquells sitis selvatges, ab aquellas afraus alpestras, ab aquellas valls llargas y estretas dauradas pel sol ponent! ¡Qué vegadas s' han gravat en ma memoria los agradables recorts del any passat á las ribas del Essera y al entorn del Turbon! ¿Per qué no retornarhi y continuarne la exploració?. .

Donchs, desde 'ls primers de Maig, ja tenía marcadas sobre 'l paper las grans líneas de ma nova excursió que anava á empéndrer ab un dels meus amichs. Haviam estudiat ab atenció nostre itinerari, y molt alegres anavam á posarnos en camí, quan, á darrera hora, circunstancias imprevistas vingueren repentinament á impossibilitarlo d' acompanyarme. Vaig haguer de partir tot sol ab mos dos portadors del any passat: en Rafel y en Joan Augusto.

M' abstindré de parlar dels primers días de ma excursió en lo Alt-Essera, ja que fa temps que 'l pahís es conegut y descrit. Arribaré depressa á *Sahun*.

Adossat contra clapissas glaciars (rocas graníticas de mica negre y blanch) y sentat sobre los darrers restos de la *Cambra*, lo poble, negre y enfumat com la major part

dels vilatges dels Pyreneus espanyols, te, ab tot y això, un humil hostal hont se menja prou be.

¿Veyéu al Oest aquella llarga gorja prou triste y no obstant ampla y radiant de llum malgrat l' hora matinal? Balxa de la collada de *Sahun* y aném á empéndrer sa pujada durant més de duas horas. Fondament encaixonat en la major part de son curs, lo torrent que l' arrega, ó mellor que la devasta, devalla entre alts ribastos cuberts de clapissas, quals rocas rodolan á voltas á través dels balechs dins sas ayguas terbolosas. A la riba esquerra, cingleras abruptas de calcari gris; á la riba dreta 's veu lo terreno mangrer que tornarém á trobar á la collada meteixa de Sahun.

Al sortir del poble, comensa tot seguit la pujada molt dreta, seguint un camí de ferradura que costeja la riba esquerra á través de terras de conréu, trobantse prompte matolls de boixos y arbrots de pobresa vegetal. Al arribar al reposador de *Sant Martí*, l' horisont, envers Oriént, ja prou dilatat, s' estén desde la frontera de França fins al Turbon; al Sud-Oest, al contrari, la serra de Chia forma un' alta barrera que no deixa véurer lo maciu del Cotiella. Aquest any encara la neu hi ha deixat estretas y llargas congestas y corona los cims d' una faixa tant més enlluernadora, que ja desde aquest matí 's veu corre en lo blau del cel nuvoladas d' un grisench-fosch, ribetejadas d' escarlata ó d' argent. Son y fora las cinch del matí, ¿qué succehirá á la tarde? Serém ben cert ó arruixats per la pluja ó abrusats pel sol.

Los calcaris grisos d' eixa montanya son pas las únicas penyas que 's troban; á mida que avansém, trobém terrenos d' ocre groch, de esquistos tegulars en quins nombrosos trossos no he sapigut veure cap vestigi de sers orgánichs. Un xich més enllá arribém á la font de *Reatiells*, nom ben catalá. Hi trobém un pastor que nos indica, més avall de la font, á uns 150 metres, la boca d' una cova oberta á la paret del cingle que la domina al Nort-Est. Es lo *Trau de los Mauros*.

Eix nom dels *Mauros* no deixa d' ésser notable; es sovint usat en los Pyreneus espanyols y aplicat á objectes molt

distincts. Lo recort de las grans batallas que eixos montanyesos hagueren de lliurar als alarbs, com també lo recort de Roldan, més que cap altre, es encara present en llur memoria. Aixís es que atribuheixen als moros la causa de tots los successos, de tot lo que no saben donarse explicació. Per ells eixa rahó es la més comú y senzilla. En quant á la cova esmentada, pera donarne l' explicació, no hi ha cap necessitat de fer intervenir los antichs conqueridors de la Península; y lo *Trau* de prop la font de Reatiells no pot ésser sino una antiga galería de mina, oberta fa quí sab quánts anys, pera la explotació d' una vena metálica qualsevulga que fos.

Lo montanyés pyrenaich, y sobre tot l' espanyol, es possehit d' una tonta y ridícula passió per lo que 's refereix á tresors amagats dins la terra; un indici, per insignificant que sia, lo satisfá, tira mils plans y projectes, construheix castells al ayre, ja 's creu afortunat. En eix món terrenal tots tenim una ó altra manía; aquesta al ménos no perjudica á ningú; sols perjudica la bossa del infelis que ha cregut en eixos quimérichs descubriments.

Nostre pastor, com se suposa, no manca pas de alabar la riquesa de la vena de Reatiells, que potser no ha vist may, sabentli molt greu de no tenir lo diner necessari pera rependre ell mateix los traballs d' explotació abandonats sens dubte per gent més sábia qu' ell.

Envers las 5 $^1/_2$, al arribar á sobre d' un corral aislat rodejat d' alguns camps, lo camí s' aproxima al torrent y acaba per baixarhi del tot. En mitj d' un caos de clapissas, s' atravessa sobre una mala palanca lo *barranco de Llisat*, no distant de son confluent ab lo que baixa de la collada de Sahun. Nascut als estanys de *Pardines* (ó *Barbaris*), lo Llisat, en sas freqüents crescudas, arrastra arbres, grans rocas calcáreas, penyáms granitichs, eixos últims arrancats del maciu del *Baguenyola* (3056 m.), quals cims nevats son encara amagats per las crestas més baixas del *Box* (2715 m.) y del Habana (2800 m.), la *coma Joana*, del mapa de Schrader.

Passat lo barranch un comensa tot seguit á elevarse tot seguint la riba esquerra del Sahun fins á un plá (Plana de

Llisat) poblat de pastors y remats. Duas ó tres barracas prou reduhidas poden si cal servir de refugi. Un tros més amunt trobém la font d' *Es Perdons*. Lo siti n' es pas alegre, se 'n manca prou, mes sa meteixa tristesa ó aspresa ferésteca tenen un no sé qué d' atractiu. No 's comprén que á pocas horas del poble un se trobia ja en l' aspra é imponent soletat de las regions hont la vida toca casi á sos extrems límits. No gayre lluny de las barracas se veu ensá enllá penyas d' un calcari negra hont hi trobém orthoceras y alguns crinoides, qual presencia en eix lloch 'ns permet d' atribuhir eix terreno á la capa silúrica superior. De iguals condicions considerém los calcaris vehins com pertanyent al devoniá.

Lo sol tot just comensa á sortir sobre l' horisont y ja crema; espessas bromas de tempesta s' elevan ab rapidesa de las regions del Cotiella, amenassant d' invadir la serra de *Chía*. Caminém depressa, ja que en las altas montanyas las horas s' han de saber aprofitar, puig que lo caminar dins la broma no agrada á ningú.

Tots estém segurs de poguer arribar al cim de la montanya; sols tenim una preocupació: ¿per hónt arribar á dalt lo més prompte possible? De la font d' Es Perdons, en direcció Sud, un pot elevarse sobre rostos d' arenischs vermells triássichs; després sobre clapers de calcari cretaci, traspassar lo meridiá que passa pel cim, escalar directament las darreras pendents penyascosas y pujar al punt culminant de la serra, m' apar qu' es lo mellor itinerari qu' hem de seguir.

En ménos de duas horas la serra de Chía ja era nostra (2509 m.) Baix son punt de vista no té 'l mérit dels pichs de primer orde. Lo panorama que s' ofereix á nostra mirada es dels més interessants; fins afegiré que 'l círcol del horisont es del tot especial, com si fos fet exprés pera captivar l' excursionista que s' ha pres la pena d' arribar fins al cim; puig que no crech que ningú l' hage escalat avans de nosaltres. Cap altra montanya de segon orde, de las que compte la regió, té mellor situació, ni es mellor rodejada que la serra de Chía. Quatre poderosos macius de igual extensió, tots de importancia orográfica considera-

ble, sembla que s' han donat cita al voltant d' ella, formantli maravellosa cintura.

Es com lo centre d' un inmens polígono irregular hont son gravats en lletras gegantescas de marbre ó granit quatre del noms principals de la geografía dels Pyreneus Centrals de Aragó: *Turbon*, *Gallinero*, *Posets*, *Cotiella*. En quant als pichs de menos altitut, res ne diré; puig tants n' hi ha que gravitan al entorn de llurs avis altívols, que sería enujós de anomenarlos, per no ser coneguts del lector.

Desde aquella altura enviava ab plaher al través del espay un recort als pichs de la Maladeta que centellejan allá, al Nort-Est, á uns 29 ó 30 kilometres de distancia; pero mas miradas se dirigían instinctivament al Cotiella, eix colossal apilament de cims calcinats y grisenchs, que encara portan llurs diademas glacials. Sobresurten de 'n mitj de las neus ivernencas y de las onas gegantescas é inmóbils del circol d' *Armenya* com cadavres desencarnats eixits de llurs sepulcres de pedra; sembla que volen sacudir de llurs espatlles la cendra de las tombas; y los allaus, que á voltas rodolan sobre llurs rostos, ressonan sordament per l' ayre com un toch á morts. Dante! quina llástima que no hages vist lo Cotiella! Abuy desert centellejant y glassat, y d' aquí un mes soletat sens vida, trista, abrusada per un sol implacable; al contemplar eix inmens maciu un se sent prés d'una impressió viva al par que trista; sa mirada us ompla de inexpressable melancolía. En efecte, la vida en eixas soletats es y fora accidental; y sobre las pendents superiors los arbres meteixos s' han assecat. En mitj de las esllavissadas seculars del rocám trossejat 's veuhen llurs altas socas que jauhen á terra en inextricable desordre, blanquejadas per los frets y las neus; semblan un camp de batalla hont vencedors y vençuts han oblidat llurs morts, fugint ab precipitació y per sempre més. Sols en las valls hont devallan los fressosos torrents tributaris del Essera, la naturalesa reprén per fi sos drets; frondosas boscurias,com inmensa catifa vellutada, reposan la vista cansada de mirar aquellas tintas pálidas y descoloridas dels cims altívols. Afegiu en

aixó l' efecte estrany que produheixen los jochs de llum sobre eixas estepas siberianas, ó be sobre eixas onadas de verdor, y tindréu apenas una idea del aspecte prodigiós y sorprenent del maciu del Cotiella, vist un día de tempestat. Aqueix pahís selvatge, únich, que no 's sembla en cap més, produheix una impressió tant fonda, tant trista, tant inmens, que casi un no s'atreveix á arriscarshi.

Prou n' hi ha; altres sabrán mellor que jo descriuros eix pahís. Atravessemlo y mirém d' arribar á *Barbaruens;* demá ne farém l' ascensió, heu! si Deu ho vol!

A las 10 del mati, caminant sobre la neu, arribém á la collada de Sahun, amplament oberta per uns 2100 metres, entre los Posets y lo Cotiella. M' hi deturé solzament alguns minuts, lo temps de contemplar per darrera vegada los pichs de Box y de la Habana, duas antigas coneixensas mevas (aviat fará 11 anys que ne vaig fer la primera ascensió), y mirar á mos peus, á 1000 metres més avall, envers lo Nort-Oest, lo riu Cinqueta marcar son solch argentat dins la conca del Plan. Després, passant al altra vessant, vaig girar al esquerra á través de congestas y xaragalls, en direcció de Barbaruens, que distava de nosaltres uns vuyt kilometres apenas, á vol d' aucell, una hora y mitja de caminar en carretera. Pero aquí no cal pensar á contar d' eixa manera; nos trobém en altas montanyas, en pahís per nosaltres desconegut, y, per acabar d' alegrarnos, en mitj d' un bosch; y quin bosch!...

¿Qué us diré de la caminada que ferem? Hi varem estar duas horas mortals, al atzar dins la malesa de *Coronas*, deixantnos relliscar á voltas com selvatges sota las brancas dels pins; sovint no vegent sols á 20 metres davant nostre; trobant ensá enllá un vestigi de corriol que perdíam enseguida. A voltas nos trobavam en estreta clariana hont veyem del altra part del torrent (riba esquerra) l'interminable cortina de grans boscurias que pujavan fins á la base dels darrers escarpaments de la serra de Chia. Nos tornavam á orientar, reprenent nostra marxa en direcció d' un extens ras entrevist á la riba dreta, del altre costat de la vall principal. Nos servía de punt de mira, y son vert gleber feya ressortir més encara la negra foscor de la

pineda. Tres vegadas sentirem retrunyir cops de destral; fins un de nosaltres vegé de prompte un llenyassaire á prop nostre. Lo cridarem, mes instantáneament desaparegué, desvaneixentse com en un somni. Déu meu! quina terra de selvatges! Nos recordarem de la trágica aventura que va succehir á nostre amich Russell en eixos meteixos deserts. Aqueixa soletat que 'ns envolcallava semblava per lo menos prou singular.

¡Quina naturalesa estranya té l' especie humana! Si de vegadas, en nostras excursions alpinas, estavam presos d' enuig, no diré pas d' inquietut, ja que quan un es acompanyat, no pot haverhi, al mitj del día, perills molt serios, lo més insignificant percás fa diversió á vostres pensaments y torna 'l bon humor; aixís fou que prenguerem alegrament las dificultats del camí; hi ajudá també la troballa imprevista d' una hermosissima amaryllácea, lo renombrat *Narcissus cernuus*, cálzer de corona y pétals blanchs, planta rara y peculiar á la vall d' Arazas. la única localitat hont fins avuy día s' ha trobada. Abans eix Narcisso hi era molt comú, sobre tot en los alts pasturatges; mes actualment l' han casi destruhit. Aquest any estava en plena florida, als primers de Juny (6 Juny 89), en las altas regions dels boscos de Coronas, arribant fins als darrers arbres, á poca distancia de la collada de Sahun. Mes enllá trobarem per fi una especie de corriol d' explotació, y apagavam nostra sed á una fonteta d' un rajolí d' aygua tebia calentada pel sol. Vegerem per casualitat alguns fóssils: ostrea y políperos ressortían ab netedat á la superficie dels plans d' estratificació del calcari de la montanya. En efecte, desde qu' hem deixat á darrera nostre, no lluny de la collada de Sahun, la pedra sorrenca roja de Trías, atravessém del Nort al Sud, y trobém més enllá de Campo, la gran vena cretácea, quina arrenca de la regió de Gavarnie, 's dirigeix al Sud-Est, formant lo Montperdut *(Mont Perdu)* 'l Cotiella y 'l Turbon, vers las serras de Sant Gervás y de Lleres.

Envers la una, després de passat á gual un darrer corregot eixit sens dubte de la collada vehina de Coronas, arribarem per fi al cim del famós ras, objecte de nostres

afanys. Un verdader camí de ferradura lo atravessa, y las petjadas totas frescas de cabalcaduras nos indicá que 'ns trobavam en la bona direcció. Aprop d' un cortal enrunat, conegut pel nom de San Pedro (ha sigut potser un antich hospici de refugi), que no es portat en cap mapa, y que domina de prou alt la riba dreta del torrent, podém fácilment fernos compte de l' inmensitat d' aqueix maciu estrany del qual ne veyém y fora una petita part. En quant á nosaltres, perduts dins lo vast círcol, debém semblar pigmeos, ó mellor formigas.

Al cap de cinch minuts repreném la marxa y nos fiquém altra volta dins la boscuria. ¡Quin verdader juheu-errant fa 'l turista! Mes també ja som á camas, fora dubtes, fora indecisions; nostre camí es una verdadera passejada al ombra dels pins, faigs y roures. Per fi 'ns hem pogut desempallegar d' eixas malehidas regions de Coronas. Lo camí prou fressejat baixa rápit vers lo torrent, á la vora del qual nos parém per descansar.

..... patulæ recubans sub tegmine fagi

hi trobarem dos carboners arribats ans de nosaltres, ajassats, fent la mitjdiada. Si m' haguessen dit, fa uns 25 anys, que un dia, al fons d' una gorja selvatge de Aragó, me recordaría ab plaher d' eix bon Virgili, me 'n hauría rigut de bon cor; ¡tant de bo pogués tornar en aquell temps! Era allavors molt jove, y l' Alpinisme no era conegut en los Pyreneus.

¡Quins reconets més hermosos descubrim en eixas montanyas, hont no obstant las horas passan tant depressa que apenas us donan temps de contemplar ab goig eixos mil detalls dels quals us queda sols lo recort! En ménos de deu minuts nos cal encara tornar passar lo torrent y rependre la riba dreta. A cada pas trobém socas enormes d' arbres tallats y grosserament escayrats que jauhen apilonats uns sobre altres; es una vera hecatomba. Esperan que se 'ls transporti á las valls. Eixas extensas boscurias tant espessas y atapahidas forneixen abuy día fusta de construcció excellent. Mes las talladas son fetas sens tó ni

só; aixís es que vindrá un día que s' acabarán, y llur destrucció será la ruina del pahís.

Lo arrastre de las vigas se fa ab l' ajuda de bous roigs, de banyas afiladas. Representeuse'ls collats dos y tres, un tras altre, arrossegant ab vigorós esfors aquellas pesadas vigas de 20 á 25 peus de llargaria sobre 40 ó 50 centimetres de gruixaria, pujant rostos d' excessiva pendent ó devallantlos, enganxantse á cada moment ab las arrels y asperitats del camí sempre suspés en sos reblinchs sobre 'l torrent. Un pás donat en fals, una relliscada de un dels bous, y bestias y vigas rodolarían rostos avall fins al torrent per sempre més. En un punt del camí hi ha una esllavissada hont la penya núa presenta y fora plans d' estratificació tant inclinats que 's fa necessari etjegar daltabaix del ribast lo fustatge dins lo torrent, deixar las bestias lliures pera que ellas mateixas 's surtin d' aqueix dolent pas, atravessar l' aygua, passar á la riba esquerra y repéndrer una nova y estreta cornisa pera continuar l' arrastre fantástich d' eixos arbres gegants. Los de ménos gruixaria son embaussats desseguit dins lo torrent, y lo suratge comensa. Allavors l' home intervé. Encaixonats dins fonda closa, entre murallas de verdor més ó ménos espadadas, de més de 500 metres d' alsada, hont los arbres rehinosos confonen llurs tintas obscuras ab las més suaus y alegras dels boixos, roures y faigs, una cinquantena d' homes mitj nusus, provehits de llargas barras ferradas, de ganxo ó parpal, emprenen eix ingrat y perillós traball. A cada instant las fustas s' entrecrehuen unas ab altras, parantse ó empilantse en algun remolí. A las horas cal desfer la reclosa improvisada pera recomensar la meteixa manobra á cent metres més avall, y aixó deu vegadas al día. Sovint un dels guías rellisca, cau dins l' aygua ó bé 's troba enclavat entre las vigas y succeheix prompte una desgracia.

Aixís he vist en los rius torrentosos de la Scandinavia, dins sos llachs inmensos, fangadas surar al capritxo de las ayguas, y l' indígena manobrar sobre eixos perillosos sostres. Pero si aquí lo quadro es més reduhit, també lo pahisatge es atractiu y pintoresch, y us interessa. Traball

fatigós, homes ferrenys. ¿Cóm voléu que siguent fets á feynas tant penosas no sian montanyesos robustos? Acostumats als traballs de forsa, això de trepar pels cims 'ls hi es una diversió, se 'n xautan pla be. En quant á llur terra, la coneixen pam á pam.

A las 2h 15 varem atravessar altra volta 'l torrent; desde 'l matí ja es potser la vintena vegada. Una bonica cascata bota baix la palanca y salta de cop dins un gorch penyascós. ¿Cóm se 'n diu? preguntí á un dels carboners. Me respongué rient se 'n diu lo salt de la *Madera*, lo salt de la Fusta. Eix nom es original y li escau be; jo també podré dir: «si non e vero e ben trobato.»

Ja 'ns trobém de prompte sobre la riba dreta y de aquí endavant *ja no la deixarem més* fins á trobar lo vilatge distant de uns 30 ó 35 minuts. Lo camí prou enlayrat sobre 'l torrent *deixa del tot á la dreta*, sobre l' altura, l' ermitatge de *San Cristóbal*, y reblincantse desemboca per fi en vista de Barbaruens (3h 25 minuts.

Si us digués qu' eix poblet ab sas casas grisencas es alegra; que sos habitants hi vihuen ab bon estar; que ab una paraula, lo siti mereix ser envejat, molt m' allunyaría de la veritat; y si may la curiositat vos hi portés, tindriau crudel decepció. Además facilment un 's fa cárrech de lo que pot ser la existencia d' eixa pobre gent tancats ó aislats per las neus durant tres ó cuatre mesos de hivern, á 1,100 ó 1,200 metres d' altitud, ó be abrusats per la calor del estiu. Per ells la terra es avara, las cullitas sovint dolentas. Escolteu si us plau eix vell ditxo popular molt conegut á las ribas del Essera:

Abi, Seira y Barbaruens
Son tres llugás no gayre buens.

Te duas variants més que no 'ns donan pas mellor opinió dels tres poblets.

Heulas aquí:

Abi, Barbaruens y Seira
Son tres llugás de la miseria.

ó bè encara

Seira, Barbaruens y Abi
los tres llugás de la fam [1].

Malgrat quadro tant trist quals colors son pot ser un xich exagerats, nostre poble no obstant no es pas faltat de conveniencias; y á la *Casa Solana*, l' excursionista que no será gayre exigent y sabrá soportar alegrament los mils petits incidents del viatge, hi trobará encara un alberch soportable. Además pocas localitats vehinas del Cotiella li oferirán un punt de surtida més elevat y més aprop del objecte que 's proposa. Ab cinch horas més ó menos s' pot desde assí arribar al cim de son pich, de hont li sería posible tornar á baixar per las pendents occidentals per arribar (4 ó 5 h de caminar) á Saravillo lo mateix día. Aquest era l' itinerari que ja feya temps me tenía pensat y que esperava seguir punt per punt. Mes, no havía comptat ab las neus. L' amo del hostal, una vegada enterat d' eix bonich projecte, molt se 'n faltá que li dongués la seva aprobació, y 'l bon home me declará molt resolt que la excursió era impracticable. Durant més de mitj' hora li volguí probar que s' enganyava. Fou en va. Tots los homes del poble pensavan com ell: «dins tres ó quatre setmanas y no abans l' ascensió s' podrá fer; las neus son encara massa abundants y massa poch resistents; las allaus son temibles», tal fou més ó menos llur resposta.

Aqueixa denegació de tots; la perspectiva de arriscarnos sols y sense guías en mitj dels deserts nevats d' Armenya, lo temor de serhi sorpresos per la tempestat ó la broma y d' estimbarnos dins una d' eixas innombrables y pérfidas esberlas cavadas dins lo calcari de la montanya, tantas dificultats acabaren per convéncernos y fernos acatar la rahó.

Fou ab molt sentiment que vaig haver d' aplassar l' ascensió á un' altra época.

Moltas vegadas, al pahís de Venasch, se m' havía parlat, y encara aquest mateix any, d' una gran masía de molt

[1] Vegis lo treball publicat per mon consoci D. Cels Gomis en aquest mateix *Butlletí*, l' any passat, números 127-132, pág. 90.

caseríu situada sobre un extens plá de las pendents del Sud-Oest de la serra de *Chía*, á la vora dels grans boscos, que comunicava per un viarany al poble de Barbaruens en part y del altra á Chía. Lo havía cercat en vá en lo mapa de Sahrader. *No s' hi troba*. Tothom, no obstant, la coneix; á pesar de tot comensava á creurer que no existia, quan, desde 'l poble de Barbaruens apercibí per fi los teulats vermells de las *casas de la Cuadrá*. Eixa masía es sens dubte agradable en los hermosos dias d' estiu, puig que lo siti hont se troba es prou pintoresch; ¡mes al hivern!... ¡Deu meu! ¡quina soledat! ¡qué llarchs han de ser los dias! [1].

De aquí á Seira 's compta més ó menos una hora y mitja de camí. 'S surt de Barbaruens y 's baixa vers l' Aygueta, 's passa una palanca y 's prén la riba dreta seguintla durant un' hora. Eix camí no ofereix res de particular. Fem notar, no obstant, al atravessar un camp, una rocassa singular de pudinga (Eocena); se 'n diu: lo *cantal de 'n Miquel*, roca llegendaria sens dubte, mes ignoro la llegenda que s' hi refereix.

Ab tot, miréu, al passar per *San Pedro de Tabernas*, á la altura del ermitatge; deixéu lo camí de la riba dreta; baixéu á través dels arbres y garrollám vers lo barranch; atravesséulo com podréu; després, durant cinch minuts, remuntéu la riba esquerra: ja hi som.

Assí al menos la llegenda fa lloch á la historia; ella nos dirá lo que foren eixas construccións.

Segóns l' autor del «Teatro histórich de las esglesias del regno de Aragó» [2], la fundació de monastir de St. Pere remuntaría á la época dels Goths, ans l' invasió sarrahina. En aquella época, lo bisbe de Saragossa, vegentse obligat de fugir de las montanyas de la Ribagorzana, s' hi refugiá é hi depositá las reliquias que havía portat ab ell, entr' ellas los ossos de un bras del apóstol St. Pere, conservats desde llavors en la esglesia de Barbaruens. Es en

[1] En lo mapa tampoch s' hi troba la casa ó Borda de la Carlania ó bé de la Casania, proprietat del senyor Pinies, de Benabarre qu' es situada als entorns de la collada de las Coronas. Es sols habitada part del any.

[2] Tom. X, art.: San Pedro de Taberna.—Saragossa.—1807.

lo esmentat monastir que hauría sigut escrita la *Canónica de San Pedro de Taberna*, manuscrit molt remarcable y un dels més antichs que coneixém sobre la historia de Aragó. Dictada en son llit de mort, y baix l' orde de son abat, per un frare molt vell anomenat Belastuto ó Balastuto, envers la mitat del sigle VIII; eixa relació fou molt temps després recopiada en lo *llibre Goth* que 's trobava á St. Joan de la *Penya*. A la fí del sigle XVI (1573), al procedir á la divisió de las propietats de la Abadía de St. Victoriano, pera formar lo bisbat de Barbastro, lo priorat de St. Pere de Tabernas continuá no obstant de fer part de aquesta abadía, y son prior era també senyor dels pobles de Navarri y d' Ayguas Caldas.»

Del antich monastir de St. Pere, del qual sos primers pobladors forent segons diuhen, frares de St. Benet, poch ne queda: casas arrunadas y una esglesia que te gravada sobre la llinda de la porta la data de 1573. Sembla que l' interior d' aqueix temple no oferiría res de particular si no fos que sobre l' altar major s' veu un gran quadro que representa St. Pere Lo passat te sempre pera nosaltres cert prestigi, y al trobarse davant las ruinas de un temps remot, un no 's pot impedir de pensar en lo temps aquell desaparegut.

Quánts n' hi ha d' aqueixos mateixos ermitatges, que 's troban casi á cada pás en los Pyreneus espanyols, y que en aquell temps de la vellura tingueren certa importancia, dels quals abuy día 'ns queda sols lo nom!

Absorvit per mils pensaments varios, veig á fugir 'l temps sense apenas adonarmen; veig ab la calor abrusadora del dia una tempestat que comensa á roncar al Cotiella. No obstant 'l sol se decanta baixant al horisont y sos darrers raigs venen encara á tenyir de púrpura la vall y las ruinas. En lo gran claustro, abuy pati desert, l' herbám creix entre las pedras; las plantas parasitarias invadeixen las ruinas; los crostons de murs socarrats pel foch son com los reflexos del incendi quals llamps solcan lo cel á darrera nostra, omplintnos de tristesa. Me despedí sens dubte per sempre més, diguent adeusiau á St. Pere de Tabernas.

BIBLIOTECA · CATALUNYA · CENTRAL · DIPUTACIÓ

En las terras margosas de gris blavench y las areniscas que nos separan encara de *Seira*, se descobren ensá enllá detritus orgánichs, pero no gayres, en los quals reconeixém bibalvas, gasterópodas, equinidas, etc.—Mr. Mallada diu haverhi trobat: *scalaria spondylus*, *ostrea vesicularis* *Crania Egnabergensis*, *Terebratulina equimulata* (Dup. sp.), *Trigonosemus elegans* (Koen.) *Tynxonella octoplicata* (Son. sp.) *Escara*, *Micraster cor-anguinum* (Agas.) *Hemiaster*, *Nucleolitas*. *Discoidea infera?* (Desor.) *salenia?* *Burguelicrinus*, y algunas dents de *Placodus?*

Nosaltres tot camí enllá hem també recullit alguns d' aquestos fóssils, tres especies d' esquinos y una *Rinxonella*. Además d' eixos especiméns paleontológichs, varem tenir la sort de descubrir, á la vora mateixa del viarany, no lluny de St. Pere de Tabernas, en presencia de mos dos companys, una hermosa destral de pedra. Llarga de 0'13, de amplaria regular, de 5 centimetres sobre 2 $^1/_2$ de gruixaria, son pes es de 350 gramas més ó menos. Exposada desde tants sigles á las continuas intemperies, es un xich rosegada á la superficie, ja que en aquells temps passats era brunyida, com es fácil de verificarho á la vora del tall molt ben conservat. Es feta d' una pedra grisa-negrenca maclifera d' un grá fi salpicat de tacas rubiginosas.

Creyém ofereix interés lo senyalar dins lo maciu del Cotiella, y sens dubte per la primera vegada, la existencia del home pre-histórich, ó be al menos son pás, á la época de la pedra brunyida L' any passat ne haviam trobat una prova més cap al Est, prop de la collada de Bacamorta, y haviam donat á coneixer los silex tallats de aquella regió. Podém encara afegir, ja que 's presenta la ocasió, que, abans, en 1876 y 78, portárem de Catalunya duas destrals més de pedra; la primera molt hermosa, prové de la vall del Noguera Ribagozana, entre Senet y l' hospital de Viella; la segona, prou trossejada, provenia dels encontorns de *Valencia* de *Aneu* sobre 'l camí del port de la *Bonaygua*.

A las 7^h del vespre arribarem per fi á *Seira*, hont nos prengueren per travalladors sense feyna; un dels habitans nos oferí d' allotjarnos y mantenirnos y 30 sous més diaris si voliam dallar sos prats. Malgrat las ganas de riure que

'm vingueren y guardant ab travalls nostra serietat, varem discutir un moment los preus ab lo bo del aragonés, y finalment refusarem lo que 'ns oferia. Nos degué trobar molt exigents. Moments després entravam á la posada *Castillon*. Res dech afegir á la relació del any passat, y á la recomenació que vaig fer als excursionistas que passarán per Seira.

Malgrat la tempestat que roncá sordament part de la nit, no caygué en la vall ni una gota d' aygua; aixís es que al amaneixer 'l dia ja l' ayre crema; petits núvols argentats se arrossegan ensá enllá sobre los alts cimalls.

Pel recort faré menció del trajecte de Seira á Morillo, de Liena per Campo. Ja ne tenim feta la relació [1]. D' un tirat de ploma trasportaré 'l lector desde las regions alpinas al pahis de oliveras y moreras y dels viaranys de mon tanya á la hermosa carretera de rodas que s' está construhint y que tart ó aviat arribará á Venasch.

No obstant dech manifestar que 'ls travalls van molt á poch á poch, están tant endormiscats que desde 'l any passat s' ha pas avansat de 500 metres.

A Campo los preus de la posada del Sr. Ricarte s' han duplicat desde 'l Juny de 1888, y no me atreveixo á dir lo que 'm costá l' esmorzar. ¡Pero que podia dir jo si vaig saber que tres dias abans de nostra vinguda, un turista inglés ab son guía havía pagat per duas tassas de café, ben cert de castanyas, sis franchs! Ara judiquéu de lo demés.

Conclusió que n' hem de treurer: conveníu ans dels preus á la casa del Sr. Ricarte, ó be, anau á la posada del senyor Armiseu; me han assegurat que s' hi estava mellor y menos cara. Pero aném arribant á *Morillo* de *Liena*.

Abans, la carretera no hi passava encara y servía sols lo camí de bast pera lo tráfech de la vall. Lo vaix preferir per ser més pintoresch. ¿En efecte. pot trobarse res de més desagradable, de més enujós pera lo ver excursionista, qu' eixa cinta blanca y polsosa que se 'n diu una carre-

[1] Bulletí *de la Assoc. d' ex. Catal.* Any XII. N.° 127-132, pla. 144-149. Juny—Setembre 1889.

tera? Mes aixís ho vol lo progrés, no recriminém, preném las cosas tal com venen, y fem com tothom: seguim la carretera de Graus.

¡Amich lector! ¿es vosté geólech? si es que sí, podrá vosté observar sens cap dubte penyas graníticas dispergidas ensá enllá sobre la riba esquerra del *Barranco* de *Rocamorta*, ayguas avall del seu confluent ab lo torrent principal. Vingudas dels macius d' Eriste ó de la Maladeta, y després abandonadas per lo glacer, eixos rocassos erráticbs son las fitas que marcan son curs, y donen un poch la idea de la extensió que l' esmentat glacer ocupava en aquell temps remot. En efecte, havía d' esser inmensa puig que més de 50 kilómetres nos separan de aquellas regions d' hont foren arrancadas. Las margas eocenas més ó menos fossiliferas, segons lo lloch hont se troban, soportan ara y cobreixen las pendents occidentals de la *Sierra de Panillo*, qual base aném costejant: Al Oest, sobre la riba dreta del Essera, vé á morir la *Sierra* de *Campanué* (1551 m.).

A las margas segueixen las pudingas rojas del eocena, altas murallas miniformas, d' aspecte y color extrany, rematadas d' alsinas y pins. En las parets del penyám, en las més petitas esquerdas, los *saxifragas longifolia* hi penjan á millars, y de llurs cintas (hampes) blanquinosas alegran la vista penjolls de flors que suavisan la fosca vegetació del afrau. No obstant son prou serias y tristes eixas *Musqueras* de *Rocamorta;* fins lo torrent hi devalla casi sense fressa menjantse lentament lo penyám. També, un se troba casi sempre agradeblement sorprés de trobarse inesperadament en front d' una bonica casa tota nova ab pis d' entrada y primer pis. Es la casa d' un peó de carretera, personatge que no 's sol veure gayre, puig fa més de vint anys que recorro los Pyreneus Espanyols y no havía tingut encara l' honor de trobarne ni sols un en mas Excursions. Las carreteras 's solan adobar d' ellas mateixas, es més económich. En front en un reblinch de la gorja. A la vora de la carretera, á dos ó tres metres amunt, trobém un' altre caseta. Ab son teulat de teulas rojas, son jardinet hont creixen alguns llegúms, son porxo de teulat de palla obert als quatre vens, s' veu gentilment quitllada,

rodejada de pomers, y daurada pels raig calents del sol. A derrera nostre, la montanya banyada d' ombra, deixa cáurer de una esberla, en mitj de matolls, una hermosa cascatel-la que á cent passos més lluny s' pert dins las ayguas del Essera. Aqueixa rústica morada es la caseta d' un vell vasch qui, per amor á la soledat ó per qualsevol altre motiu, ha volgut establirse en eix lloch. No obstant hem de convenir que li cal una bona dosis de filosofía per no morirshi d' anyoransa. Aquest bon home es molt xerrayre y divertit. Tot oferint als viatjants vi ó anissat, vos conta son odissea, y cóm, després d' haver viatjat durant més de 50 anys per l' America del Sud y los Pyreneus, ha vingut á recullirse dins una de las *gargantas* més tristas de Aragó. Si lo haguessem volgut escoltar, encara hi seríam.

A las tres ja havíam passat lo Congost. La vall se torna aixamplar, y la carretera, vorejant lo peu de la montanya, va seguint á certa altura la riba esquerra del Essera, qual curs capritxós descriu assí un ample y doble reblinch. A sobre sas voras, masos rodejats de vinyas, oliveras, moreras y alsinars, reposan agradablement la vista y donan al pahisatge un sagell particular y original. Es la barriada de *Los Arenales*. Pera evitar lo darrer colza del riu, un petit túnel, anomenat de la *Marrada* obra pás á la carretera y de prompte descubrím *Sta. Liestra*.

No fa gayres anys lo viatjant que s' hi deturava, baixava á la *Casa del Molino*. En la encontrada era coneguda de moltas horas lluny. Han passat aquells temps, y desde llavors ha també cambiat l' hospedatge. La posada del molí ja no existeix, y desde que s' ha construhit la carretera, lo senyor Mur, com á home previsor, ha volgut seguir lo progrés, abandonant son vell domicili. Ha transportat sos Penats áprop de la carretera. Además la nova casa molt neta no manca pas d' un cert confort casi desconegut en las posadas de l' alta regió, y un está molt satisfet de trobarhi roba ben blanca, bons llits, y tot lo que ha de tenir una casa de ben estar. Es donchs un excel-lent hospedatge que dech recomenar als excursionistas. Además los preus hi son rahonables.

Lo pahis no manca pas d' atractius y sens parlar del lloch pintoresch en que 'l poble está situat, sobre la riba esquerra del Essera, dins un de aquells closos escalonats de distancia en distancia sobre son curs, una vegetació tota meridional, una llum tota espanyola donan al vilatge un sagell de originalitat encantadora. Eix aspecte rialler ofereix un contrast tan marcat ab lo de l' alta montanya que un s' creuría esser molt lluny de sas neus y cims altívols. Pero, aném baixant fins á la vora del aygua, nos sobra temps ans lo dinar, y passém sobre la riba dreta del Essera. Un pont suspés precedit d' una mala palanca de fusta uneix las duas voras; es pintoresch, sí, mes poch sólit. Ja 'ns trobém al peu dels alts ribastos de margas numulítichs blavenchs y grisos groguenchs: *los Terrers del Molí,* hont abundan certs fossils peculiars á eix terreno; mes no se 'n troban gayres en bon estat de conservació.

Aprop nostre, lo torrent, ab soptadas giragonsas, que bota en mitj del rocám; á esquerra, lo molí, ab son salt d' aygua escumosa; á la dreta, la torra quadrada de la església de Sta. Liestra y casas del poble; més enllá feixas de conréu separadas per alsinars ó bé groixudas oliveras; al voltant, montanyas de tons calents, elevantse per grahons successius, que s' entrecrehuen y s' entr'obren. Tot eix conjunt, vist cap al tart, forma un quadro que sembla fet exprés per embadalir la mirada. Al presenciar tant hermós panorama ja podéu ben creurer que me apressuré á obrir mon album, y durant mitj' hora dibuixí lo paisatge de Sta. Liestra. Ara qu' he retornat dins mos Penats, al mirar eix bonich croquis, me fa recordar l' agradable tarda que vaig passar á las voras del Essera.

Hem de convenir que l' amo del hostal es home industriós, y ab son ayre mitj endormiscat, sab fer un xich de tots los oficis: hostaler, fuster, guia si cal; te gran cria de cucas de seda col-locada en una de las estancias de sa casa.

Malgrat l' abundancia de pedras de construcció que té 'l pahis, los habitants utilisan també la marga y fabrican rajols. Desde ma finestra veig dos ó tres rajolayres, al ombra d' un clap d' oliveras seculars, pastar la terra, y

arrenglerar ab simetría, un tras altre, á terra, los quadrats d' argila groga de quina s' encarregará 'l sol de mitj cóurerlas. Eixos materials deurán servir més endavant pera construhir parets de tanca y fin casetas [1].

Al Est de Sta. Liestra s' elevan los darrers contraforts del *Morrones de Güel* qual pich principal, *Lo Pinaret del Rey*, arriba apenas á 15 cents metres d' altitut, (1454 m). Eix maciu, de formació eocena, nos separa del *riu Isábena*. Vist d' aquesta part de *San Esteban del Vall* (1050), ó bé de Roda (900), ab sas clapas de marga roja ó de calcari, estranyament espadat, ab la verdor que clapeja sa base, se nos presenta baix hermós aspecte; en la vessant del Essera, al contrari, es enterament diferent. Además las indicacions que 'm donan á Sta. Liestra no son gayre satisfactorias, y cap ganas fan venir de atravessar la montanya. Poch nos importa; ¡avant y fora! Ho podrém veure per nosaltres mateixos.

En menos de dúas horas y mitja de caminar arribém á *Abenozas*. Lo viarany més ó menos marcat remunta directament al Est, elevantse de prompte sobre la riba esquerra del *barranco de Barrosa*. Magres esplets, vinyas, alsinars, rasos extensos molt pelats, éus aquí lo que notarem fins á la vora del poble qual cloquer sobressurt com una fita grisenca, desde qu' hem surtit de Sta. Liestra. No obstant notém, al passar, pels naturalistas y geólechs, la presencia de moltas especies de mareschs: *Helix* y *Bulinus* y algúns fóssils més escassos y dolents: *Ostrea* y altres més, sobre la vora del plá, no lluny d' una dilatació de pudinga de grossos elements En quant al pintoresch hi manca casi del tot. Además las casas del poble (1080 m.), construhí-

[1] Nota de las plantas cullidas á Sta. Liestra.

Anemona baldensis, L.
Helianthemum guttatum, L.
Cistus salviæ folius, L.
Linium tennifolium, C.
Genista Hispanica, L.
Lotus hispidus, Desf.
Rectus, L.
Tetragonolobus siliquosus, Roth.
Meliotus parviflora, Desf.
Coronilla minima, L.
Lathyrus aphaca, L.
Santolina Chamæcyparissus, L
Helichrysum stæcas, D. C.
Erigeron uniflorus, L.
Andryala regusina, L.
Convolvulus lanuginosus Desf.
Lithospermum fructicosum, L.
Orobanxa epithymum, D C.

das ab arenisch groguench de la montanya, color del terrer, s' oviran apenas de lluny; no portan pas al pahisatge cap nota alegra. A Abenozas no trobém res per veure ni aprofitar. També la parada que hi ferem durá poch, uns 20 á 10 minuts, sols lo temps de reposarhi un xich, y d' engolir, segóns gust, un got de ví petit rosat, del pahis ó bé algúns tragos d' aygua més ó menos fresca que prové del únich manantial del poble, á la vora d' una bassa hont saltironan prou granotas.

Lo viarany (si aixís 's pot anomenar) nos fa arribar á la *Mare de Deu de los Baños*, nom singular en un pahis casi faltat d' aygua. Una construcció baixa, sens cap carácter, ver corral, parets emblanquinadas ab cals, perduda en mitj d' un desert pedragós y calcinat, clapejat de dúas ó tres tacas verdosas, camps de blat raquítichs, véus aquí lo santuari de la Mare de Deu dels Banys. L' ermitatge es segons dihuen célebre en la encontrada, y lo dilluns de Sancugesma es día de nombrós aplech. Set pobles dels encontorns hi van en professó precedits per llurs creus y banderas, á portarhi llurs pregarias y presentallas. Si m' hagués esperat un día més hauría assistit sens saberlo á eixa festa que no deu pas mancar de costums originals. Me sab greu; mes, qué ferhi? será en altra ocasió si tota vegada ma mala estrella m' hi fa tornar en igual estació del any.

Desde aquí aném seguint casi durant un' hora (Est), á través d' un pahís árit, del tot incult; dividit de claps ó boscos de pins, de roures torsats y trencats pels uracans, hont lo viarany desapareix casi sempre; per fí ja hem arribat (8h30) al cap d' avall del plá, y á fe no 'ns sab pas greu. Un' ampla bretxa l' esberla, y de sopte la vista domina l' altra vall de *Rocamorta* y la del riu *Congustro*, vistas y descritas l' any passat per nosaltres [1]. Eixa collada, si no m' enganyo, sería coneguda baix lo nom de *Collada del Raso de Merli;* s' obra entre los *Morrones de Güel* y la *serra de Palencia*. Vista desde aquí s' coneix que no

[1] BULLETÍ *de la Ass. d' exc. Catal.* Any XII, Juny—Setembre 1889, números 127-132, pl. 150.

val gayre; al Nort la vista ofereix no obstant algún interés vers l' Est y 'l Sud hont se distingeixen molt bé las serras blavencas de *Laguarres* (1.154 m.) las gorjas d' *Olvena* y la conca de Graus.

Malgrat l' hora prou matinal, lo sol ja crema, sembla que respirém foch, la sed nos tortura, tenim pressa de arribar al Isábena quals ayguas centellejan allá al fons de la vall. Es un ver suplici de Tántalo. També, ab quin afany empreném la baixada! (S. S. E.) A las 9'50 ja 'ns trobàvam á *Esdolomada*, poble dividit en dúas parts (1077-1023 m.), de hont seguim al etzar lo llit casi aixut del fons *barranco Congustro*, y arribém á mitj día en punt á la *Pobla de Roda* (Casa Xampol, de Sebastiá Ribes) després de fetas sis horas y mitja de camí, desde Sta. Liestra. (Sens comptar las paradas.)

Los terrenos eocenos de la Pobla, de quíns hem ja parlat en precedent travall, son molts richs en restos orgánichs. Aquest any encare vaig fer abundant cullita en los varios depósits descuberts als voltants del poble en mas anteriors excursions: *Paulellas*, La *Collecina*, *Sucarada*, étcetera.

Part del día del endemá fou encara destinat á cercar fóssils, sobre las pendents de la *Sierra de San Esteban* y des *Mallos;* y á primera hora de la tarda partíam vers *Beranuy*.

Lo remuntar lo curs del Isábena, de Roda fins á sas fonts, era l' itinerari que teníam projectat. Mes enllá, veurém com embestits per un temps horrible de neu y pluja, tinguí de modificarlo. Encara que á pesar meu no hage pogut executarlo com jo volía, he tingut la satisfacció de admirar, fins á las alturas d' *Alins* y d' *Espés*, un hermós pahis, y de rectificar certas inexactituts del mapa dels Pyreneus Centrals, fulla del Cotiella-Turbon.

Envers las tres tocadas partíam donchs de la Pobla, dirigintnos vers *Beranuy*. Feya una calor sofocant, y la tempestat d' ahir ofegada d' ella mateixa, podría molt bé esclatar avuy. Gracias que la distancia no es molt llarga, y podrém pot ser escaparnos de la tormenta. Ja hem passat *Puente de Serraduy* y la font de *St Cristóbal;* ara 'ns topém

ab la palanca de Villacarli (950 m.); totas son antigas coneixensas que revehiém ab plaher. Además lo siti que se 'ns presenta al confluent dels dos torrents bastaría ell sol per deixarnos agradabilíssim recort: á la esquerra, vers lo Nor-Oest, lo sapat maciu del *Turbón*, ja coronat de bromas negras plenas d' electricitat, de quinas se destacan las neus enlluhernadoras del cim; á la dreta, al contrari, la serra de *Seraduy*, ab sos obeliscos y sas torras enmarletadas, negadas en la calitja del sol; entre los dos, las fondas gorjas del Isábena, ab sas boscurias, sos poblets dispergits sobre las faldas. L' any passat ans d' ascendir al Turbón vaig explorar tota la vessant meridional; avuy, pera completar eixa interessanta excursió, aném donchs á visitar lo revés oriental del maciu; es regió que no coneixém gayre y qual descripció está per fer.

Remuntém donchs l' Isábena.

Seguím primerament la riba esquerra y despedimnos per darrera vegada enviant un adeu á *Biescas de Obarra*, ajocadet dins l' arbreda, el peu de la montanya á 4 ó 500 metres á la *dreta* del camí. Sense ser molt alt, lo camí de bast que atravessa algúns camps, 's manté no obstant á certa altura á sobre del thalweg de la vall de la qual se aproxima més enllá fins á costejar lo torrent que lo poble de *Perdinilla* domina. En los Pyreneus francesos, en algunas regions al menos, los pobles son construhits sobre las voras de rius y torrents. Assi al contrari, llevat de raras excepcions, se 'n apartan; son construhits sobre las alturas pera evitar las inundacions produhidas per las grans avingudas del riu. Al mirar l' ampla llit del Isábena embarrancat de rocas y codols, sos ribastos esqueixats, 's veu que realment té soptadas crescudas de consideració y que ha de ser un vehí peligrós.

Los macignos groguenchs que sobresurten per aquí, han de ser sens dubte lo prolongament dels que senyalavam l' any passat prop de *Pueblo* de *Arriba*, y dins lo congost de *Bardagi*, prop del *Mesón* de *Llert*. Igual que eixos últims, oferirán sobre tot vestigis abundants de restos orgánichs: *Nereites* ó *Condrites*, y altres del mateix género dels quals alguns d' ells son molt ben conservats. A sobra d' eixas

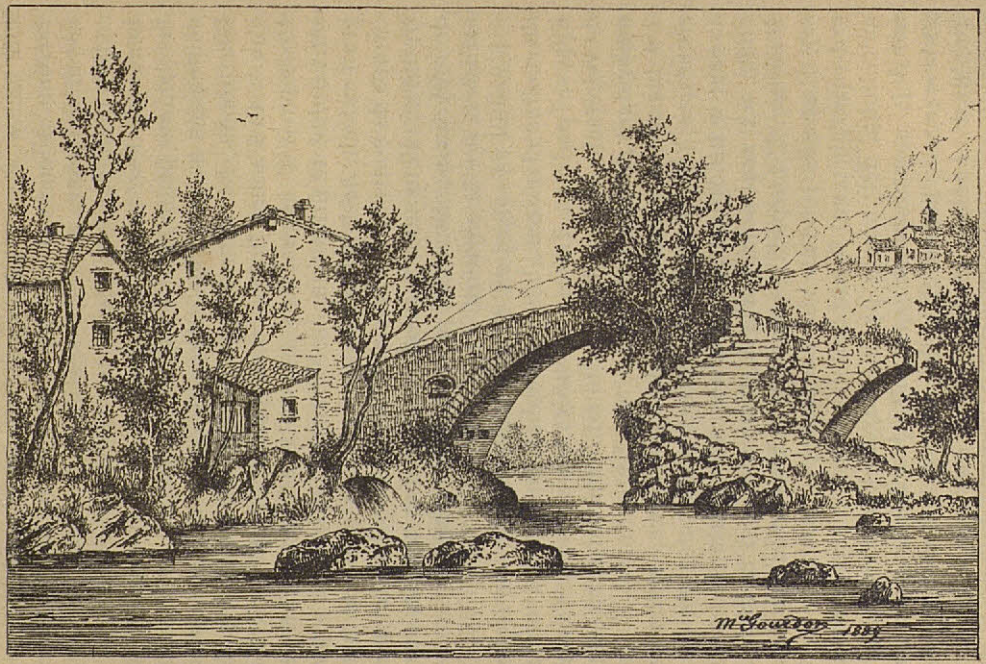
areniscas, las margas, potser també fossilíferas, com las de *Villacarli*, llur vehinas, soportan, segons me sembla, pilots de clapissas de rocas de pudinga. Pero la vegetació forma assí aytal espessor que priva de veurer lo terreno. Además ab la tempestat que 'ns amenassa no es cas de deturarse pera observarlo.

Una mala palanca nos porta sobre la *riba dreta* del Isábena que desd' ara aném seguint no deixantla més. Sobre las vehinas pendents del Turbon, á 190 ó 200 metres amunt, sobressurt en mitj dels arbres un cloqueret. Es lo poble de Besalibons. Fá alguns anys (1884) una manegada d' aygua 's tirá sobre 'l desgraciat poblet y casi lo destruhí. Un depósit d' aygua, fins llavors desconegut, provenint sens dubte de filtracions soterranas, crescut de sopte pel gran xáfech, desbordá arrastrant gran extensió de terreno, camps de conréu, cinch casas ab la gent y bestias que s'hi trobavan. Felisment aquest desastre fou de día, després de mitj dia, y, casualitat providencial, sols morí un porch arrastrat per la corrent.

Lo camí va serpejant á través de rouredas no espessas, de moltas clarianas, hont se veuhen jaure ensá enllá penyas de pudinga. Los arbres son magnifichs y d'un vigor de vegetació extraordinari. Me fan recordar los hermosos ombratges dels encontorns de Sta. Nulla.

A las sis atravessém lo darrer *barranco*, verdader torrent que felisment per nosaltres porta més pedras que aygua; y un quart després, com ha esclatat la borrasca, aném á trucar á la porta de *Casa Benito* ó bé *Molino de Beranuy*. L' hospedatge nos fou primer refusat; mes tot seguit se nos rebé ab zel y cortesía, al exibir jo la Real orde que portava. Desde tants anys que recorro la vessant meridional del maciu pyrenáich, dech convenir, en honor dels montanyesos espanyols, que fou la primera vegada que vaig haguer d' exibir los papers oficials y exigir que 'ns donguessen de bon grat lo que nos refusavan de mala gana.

Ja ha parat de plourer; mentres preparan lo dinar, Deu sab lo temps que hi están, me cuyto de sortir, puig la casa es plena de gent que fan beguda, jugan á cartas, cantan,

Molí, pont de Beranuy y vilatje de Mores sobre l' Isábena (Aragó).

(Dibuix de Mr. M. Gourdon.)

tocan la guitarra. Celebran la festa de Sancugesma y ja 's sab que l' aragonés té lo ví alegra; ja poden estar contents si una traydora gabinetada no posa fi á llurs discusions. Un molí ab un pati cubert, dependent de la casa, atravessat pel camí; un salt d' aygua que posa en moviment sa roda escumejant y cau en garba cristallina; un pont de pedra del qual no queda més que una arcada y mitja ab una pilastra transformada en escala que baixa en mitj d' un torrent limpit y turbulent, sembrat de palets y rocassas; ramells d' arbres... lo tot fresch y gentil, veus aquí pel primer plan. Afegim en això, sobre la riba esquerra, lo poble de Beranuy, lo poblet de Mores (aldea de Calvera) ab llurs teulats de teulas vermellas, sentadets sobre las últimas estribacions de la serra de *Siz*, y tindréu més ó menos una idea d' eix siti pintoresch d' hont la borrasca ha destapat 'l sol, eixa segona vida de la naturalesa. Es un verdader quadro d' un efecte encisador.

Pero, molí, pont y vilatge han passat sens dubte desapercebuts pels geógrafechs; no 'ls cerquéu en los mapas, no hi figuran; com tampoch hi figura lo camí de bast qui de la palanca (igualment no indicada) *de Pardinilla* nos portá fins assi. Además, exceptuat un tros de camí entre l' ermitatge (y no vilatge) de *Obarra* y *Ballabriga*, aquesta part de la vall del Isábena, la més selvatge y desconeguda, y fins á Espés, está totalment faltada de indicacions de camins. Un se n' ha d' eixir com pot.

Tota la nit feu un temps horrible. A trench d' alba no obstant la pluja pará; lo día amaneixé trist y rúfol. Una espessa broma se arrossega sobre la montanya. No s' veu res á cent metres al entorn. ¡Bonich temps pera atravessar los congostos del Isábena! No obstant nostre hostaler es prou complacent pera proporcionarnos un guía y una cabalcadura pera acompanyarnos á Espés. Mes tant la seva dona, una doneta grassona d' ulls espavilats, es activa, tant nostre hostaler es pesat; es un tipo que us recomano si may passéu per Beranuy. Sapiguém donchs tenir paciencia y espera. Mentrestant aprofito de sa catxassa pera dibuxar lo pont y 'l molí.

Per fi, á las $7\,^1/_2{}^h$ 'ns posavam en camí acompanyats del

guía y precedits d' un ruch gros com un gos de remat de montanya, carregat de nostre lleuger equitpatge; petit com es, podrá passar més fácilment los dolents passos del camí. Mentrestant lo terreno es bó, la caminada fácil, y si las bromas que cubreixen 'l cel no 'ns amaguessen casi sempre 'l sol, los frondosos arbres del camí, roures seculars, s' encarregarían ells sols d' hi esténdrer un' ombra protectora. Es un verdader passeig. Tot camí fent, nostre jove company, molt enrahonayre y coneguent molt bé 'l pahis, nos ne senyala las particularitats. Eix pont de pedra que 's deixa á la dreta, y las casas de la riba esquerra son *El Puente* y *La Farga* (ó bé Herrerías) de *Calvera;* (deuhen notarse en los mapas); al Sud las bellas rocas runiformas de calcari gris (eocena): los *Pilars* ó *Forada de Ballabriga,* torras bessonas, que s' alsan de una sola estribada, las dúas no més separadas de uns 60 metres. Un hom diría que son verament castells d' atalaya ó baluarts avansats davant la montanya pera defensar lo pás dels congostos dominats y aixafats per eixas molas altivolas y macissas. Eixa vista es admirable y d' aspecte imponent, més imponent encara al arribar al punt culminant del camí. A las horas, á las elegants siluetas entrevistas suara, venen afegirshi las grans líneas trencadas del congost; y á vostres peus, en ampla plá, camps de conreu, casas apinyadas sobre la *riba esquerra*, al voltant de la esglesia: Es *l' ermitatge* de *Obarra* que sembla un poblet. Lo atravessarém sens dubte y 'ns ficarém dins los congostos qual entrada ell domina, congostos que s' anomenan *Gargantas de Obarra*, de *Gabarret* y *Estrecho Fontanedo.*

Me afigurava tot baixant vers l' Isábena que trobaría una palanca; mes no n' hi havia cap; es fácil deduhirne la causa. L' Ermitatge 's troba á la fí del món; seguint riu avall ja no 's pot anar més lluny. Cal escalar cap dalt fins á Ballabriga, passar á gual lo gran *barranco* que ha donat nom al poble, y seguint avall la riba esquerra durant 15 ó 20 minuts per un corriol molt rápit, s' arriba al poble (1215 m.).

Com si volgués donarnos la benvinguda, un feble y escapadís raig de sol, que esqueixa los nuvols, ve á illumi-

nar lo pahisatge; fou cosa d' un instant, eix joyos escalf de vida se desvaneixé tot seguit.

Tot fent petar l'enrahonada ab la gent de Ballabrega, vaig saber que tres horas escassas de camí nos separavan *d' Espés* y que, segons me digueren, eix camí no havía sigut may freqüentat per cap excursionista. No 'm sorprén, y es per aixó sens dubte que son trassat no figura en cap mapa. ¡Apa! donchs; aném á explorar eix pahis desconegut.

Voldría jo poguer afirmar que eixas gorjas son dignas de rivalisar ab los famosos *Congostos d'El Run* y *de l'Orlena* pero m' apar sería una exageració. Eixas gorjas del Isábena tenen no obstant llur sello particular y valen la pena d' ésser visitadas. Fins es probable que si las hagués vistas fent bon temps, m' haurían semblat més pintorescas. Me recordo sobre tot del indret hont després d' arribar á la base dels *Pilars de la Croqueta* (á 30 minuts de Ballabriga) nostra petita caravana trepava los darrers zig-zags del corriol y 's ficava dins l' estreta bretxa ó *Forada* que separa las duas pirámidas de lo demés de la montanya; lo pás es realment molt hermós y d' un pintoresch acabat. Me deturí y ans d' entrarhi, contemplí la vall que veníam de remuntar desde Beranuy. Dos nuvols un instant entr' oberts hi deixan caurer, com per alegrarnos, un torrent de llum; á fé nos allunyarem emportant d' ella agradable recort. Vers lo Nort al contrari un espés talam de bromas sembla inmóbil sobre nostres caps; es apenas si, á nostre horisont, se distingeixen dins la calitja las montanyas de *Castanesa*, y després, tot torna caurer en lo domini del indecís y del incert, tot es negat dins l' espay. A la dreta, sota nostres peus, á dos ó tres cents metres de fondaria, dins la foscor y la penombra, 's veuhen las negras y espadadas *gargantas*. A llur falda (*riba dreta*) lo camí encinglat se desenrotlla com llarga cinta fins á Espés. Tallat casi sempre en cornisa sobre eixos calcaris cretacis, brunyit per las ferraduras dels matxos y humitats, á través de boscos y faigs que encatifan sovint los rostos, té passos á vegadas molt dolents. La baixada de prop la Forada sobre tot es prou perillosa per las cabalcaduras, puig que un pas donat en fals, s' estimbarían

rodolant dins l'Isábena. Si encara poguessem trobar una font, ¡oh! cá, sols trobém filtracions temporarias é insignificants. Al estiu, en eixos paratges, lo sol vos crema y vos hi moriu de sed. Mes al hivern, ¡quín temps més esgarrifós hi deu fer quant las ratxas de tramontana 's precipitan ab furia dels cims de la Maladeta y 's embocan dins aquest afrau, enlayrant remolins de torb! ¡Brrr! sols al pensarhi un tremola de fret.

Envers las 10, després d' atravessat un gran torrent, 's deixa casi inmediatament á la *dreta* y més baix, lo camí dels cortals; son las *Bordas d' Espés*. Rodejadas d' alguns camps, sobre un replá del rost, semblan perdudas en mitj dels boscos. ¡Pobre gent! ¡Quin penar y patir per arraplegar tant magra cullita! A sobre d' eixos cortals, á una mitj' hora, en direcció de la collada de las *Aras*, al arrancar las garrigas pera fer artigas, 's diu que 's descubrí al passat Abril, (1889) algunas sepulturas de quinas ja tindrém més endavant ocasió de tornarne palar.

La pujada es prou suáu; acabém d' arribar al cim; los arbres se fan més clars. Envers las 11 trobém una giragonsa que fá 'l camí y ja som á la vista d' Espés y del *Gallinero*, cual cim neulós y pendents d' areniscos rogenchs se destacan ab vigor sobre lo gris del cel! Quina llástima! es sempre cubert de negras bromas. L' horisont s' ennuvola; ja fa estona que fins la temperatura ha sensiblement cambiat; fa fret de veras; nostre jove guia ab sa brusa de tela, tremola com una fulla d' arbre. Tenim pressa de posarnos á sopluig, ja que la tempestat 'ns empayta ab rapidesa al darrera nostre, baixant ab furia de las alturas del Turbon. Es apenas si tinch temps de dirigir una mirada distreta envers los sitis dels encontorns prou insignificants. Al Est, cap al fons, á uns 300 metres lluny, veyém lo *Barranco Salado* que s' uneix ab l' Isábena (1170 m). Es l' origen superior del *Estrecho Montanedo*; los congostos comensan aquí y per nosaltres aquí s' acaban. Las alturas dels confluents dels dos torrents, *Sas Penyas de la Font* (1483 m.), y del *Serradillo* (1471 m.), s' alsan pera tancar lo pás. En la depressió que los separa: *Alius* (1422 m.), sos camps y part del poble.

La baixada sobre la pendent septentrional del Turbon, la ferem depressa, mes no prou depressa pera escapar al xáfech que nos sorprengué molt ans de passar la palanca *d' Espés* (1200 m.). Al toch de mitj día entravam al pati de la *Casa Saura* (1310 m.).

Durant tres horas seguidas, la pluja abundant y glacial no pará. Semblava que 'ns trobavam als darrers de Novembre, y francament dech confessar que, en plé mes de Juny, indígenos y excursionistas, 'ns escalfavam al foch de la llar de molt bona gana. S' hi feu una gran xerada y tots trobarem que 'ns venía molt bé, perque defora feya tant dolent temps. Es apenas si á la mitj diada se feu una clariana de $^3/_4$ d' hora que facilitá á nostre guía tornarsen á Beranuy, y á nosaltres de baixar fins á la palanca d' Espés. Lo pobre home arribá sens dubte á casa seva ben rexop.

Com ja l' any passat ho haviam presumit, las formacions gipsosas del barranch de la Muria se prolongan envers lo Sud-Est, seguint torrent avall y apareguent aquí baix lo mateix aspecte; gipse barrejat d' argila, d' óxit de ferro y de calcari, que donan al terrer tintas multicoloras, grisas, rojas, castany, etc.; mes son y fora accidentals. Després d' un rápit examen m' he convensut que aquestas penyas de cals sulfatada arriban solsament fins á la palanca d' Espés, y no van gayre més enllá. Ignoro si 's tornan deixár veurer mes lluny. Sembla que aquí s' topan contra 'l calcari cretaci. Sobre la riba dreta del riu de las Aras hem tornat trobar la rara *Pistomesita*, descuberta per nosaltres l' any passat al barranch de la Muria, y del tot desconeguda en los Pyreneus. Tot cercant trobarem també una substancia mineral verda de la qual no s' ha fet encara l' análisis. Consisteix en petits cristalls pegats sobre ó entre los fulls de la Pistomesita y qual superficie alterada deixa difícilment conéixer la forma primitiva.

Tant sí com no 'ns hem de refugiar á casa; fa tan mal temps que no hi ha medi d' estarse defora. Una diada perduda; ¡si encara fos la última! May haguerem pensat á lo que se nos esperava; y, tots arraulits á la vora del foch, tiravam plans per l' endemá. Tractavam ni més ni menos

d' anar fer una abundant cullita de fòssils cretacis als jassos de *Prau d' Estazo* y de las Aras, sobre las altas pendents Nort del maciu del Turbon. Lo qu' es ara las endeviném més que no las veyém á través de la pluja y de la boyra.

Prescindint d' eixas troballas paleontológicas, los encontorns d' Espés podrían oferir sens dubte algun interés als aficionats á explorar l' interior de las covas. En efecte me senyalan d' aquí estant, sobre la riba dreta del barranch de las Aras, un poch á sota 'l camí de Ballabriga, una cova dins lo calcari gris de la montanya: es la *Cueva Vieja*. Un' altra anomenada *Cueva Fornazos* existeix entre 'ls dos pobles d' Espés (1310 m.), y d' *Espés Alto* (1425 m.). Demá, si á Deu plau, ho verificarém. Foradada á la vora del camí dins un trench groguench, en direcció Est, presenta una obertura de un metre 80 d' alsada, sobre dos d' amplaria. Eixas duas covas, quals dimensions interiors me son del tot desconegudas, mes que las crech prou importants, esperan llurs exploradors. No han sigut may visitadas per la gent del pahis.

Un fet molt estrany m' ha sigut contat referent á la darrera cova. Fá 10 ó 12 anys que als voltants de la cova y tot aprop del corriol, ple de pedras trossejadas, trassat pels picapedrers, 's descubrí á sota terra quatre ó cinch sepulturas cavadas dins la penya. Dintre quiscuna d'ellas, tapadas per una llosa, jeya d' esquena una calavera molt ben conservada. En quant á lo que 's podía trobar ab la ossamenta, ningú se'n recorda. Creyém que té interés lo senyalar aquest descubriment accidental, del qual 'ns queda desgraciadament sols lo recort. Un día ó altre se trobarán potser algunas sepulturas més del mateix género que nos ne donarán l' explicació.

Referintnos á las sepulturas trobadas en Abril 1889, á sobre las Bordas d' Espés, damunt la vessant oriental del Turbon, de las quals n' hem ja fet esment, se diferencian de las de la cova de Fornazos, que son senzillament cavadas dins terra á certa fondaria; eixas set sepulturas contenían cada una un cos; no obstant sembla que una ne contenía dos col-locats de cap á peus. No vuy més insistir

sobre eixas darreras tombas que tenen quí sab un origen que cap interés ofereix pera l' arqueólech, hont ademés lo prehistórich no tindría res que véurer.

La nit del 10 á 11 de Juny fou detestable: pluja ab violentas ratxadas de vent. Pero, al despertarnos á la matinada nostra tristor aumentá més encara: una gruixuda capa de neu cubreix las montanyas dels encontorns y baixa fins á las portas del poble. Lo Turbon, blanch com al cor del hivern, 's deixa veure á voltas dins una clariana de broma com visió fantástica. Fa fret de lley; estém gelats. En menos de 36 horas, á las calors tórridas del estiu, han vingut los días més frets de Desembre. Es inútil entretenirnos á buscar per las alturas; n' hi haurá per molts días ans de poguer probarho; al poble ja ho tenim tot vist; marxém donchs cap á *Bisauri*. N' estém separats sols per 10 ó 12 kilómetres; mes ab tant mal temps es massa. Ademés que 'l pahis res té d' interessant; donchs no 'ns ha de saber greu. La broma, la pluja barrejada ab borralls de neu, ráfagas de un vent glacial nos acompanyaren tot lo camí. Afegiuhi dolents corriols apenas fressejats á través de pasturatges amarats y fangosos, terrenos pedragosos, y tindréu una idea de lo que fou nostra caminada. Per més diversió poch se 'n faltá que gracias á la broma no sabessem trobar la collada de *Monte Misquer*; per sort que trobarem sobre 'l ras un pastor prou complacent que nos indicá nostra via. Tot camí fent vaig notar no obstant, al passar, los terrenos esmentats, y ne trobo encara tots los noms inscrits en mon carnet. Als calcaris d' Espés succeheixen los penyáms ofítichs, després una vena d' arenisca roja de Trías y més enllá lo calcari cretaci; al Sud-Est de la collada (indicis carboníferas), eixa vena s'obra pás formant una poderosa capa de quartz bretxiforma. Al Nort y al Oest de St. Feliu ressurt una nova ó important sublevació ofítica que visitárem l' any passat. En efecte fou desde aquí que en mon retorn de la assenció del Turbon aní á *Bisauri* passant per *Dos* (1450 m.), per las boscurias de la *Mosquera* y las del districte de Falaguaras. Tenim donchs la regió coneguda y descrita en ma anterior relació, no 'n parlaré més. A las nou arribavam per

fí á la *casa Xinach* (la única posada de Bisauri), (1145 m.), molls fins al ossos y tremolant de fret.

¿Us ha may succehit, amichs lectors, de trobarvos com nosaltres aquell día, presoners, dins alguna taberna espanyola, y de sentir tocar lentament, de una á una, al cloquer vehí, las llargas horas d' un día que may s' acaba? Os asseguro que res té d' alegra, y en eixos moments de fastidi la montanya no té cap atractiu. Brassats de llenya de pí, de ginesta y de boix son tirats á la llar; pero entre eix braser y tres ó quatre portas y finestras sempre obertas á tots los vents, ne sentím á penas l' escalfor. Vingué l' hora del dinar y per fí s' acabá la diada, ben cert una de las més enujosas qu' he passat en mas excursions. Estava nerviós, y no sé perqué no vaig clavar una bofetada al fill de la casa, jove vagamundo, de 15 á 16 anys, que sorprenguí tres ó quatre vegadas, ficant sas mans dins nostras motxillas, ab un atreviment y descaro que no té nom. Ell fou sens dubte qui 'm robá certas mostras y entr' ellas la preciosa placa de Nereitas dels arenischs de Pardinilla, ja que de retorn á Luchon las trobi á faltar.

L' endemá persisteix lo mal temps, res podém esperansar. No obstant vinga abrigarnos los capots de hule, y baix la direcció de nostre jove hostaler, aném á visitar diversos indréts hont investigacions molt superficials havían ja sigut fetas l' any passat, segons nos digueren, en los terrenos carboníferos, qual combustible era avans utilisat per la gent del pahis.

Pocas paraulas diré sobre eixa qüestió; ja n' he parlat en un precedent opúscul y n' he donat ma opinió. Afegiré solzament que, de tots los punts que tinch visitats, la Mangana y altres, n' he portat y fora una trista impressió. Per baix de Renanué no obstant sembla que 'ls vestigis carboníferos son abundants y que ocupan prou vast perímetre. Se deixan veure sobre tot sobre la riba esquerra del *Basop*, á la vora del bosch de pins, no lluny del arenisch roig, del ofit (á sota mateix de Renanué), y del gipse, ab nius de Pistomesita. En quant als trossos de restos orgánichs qu' eran l' objecte principal de ma visita, y que confiava aquesta vegada trobarne de mes ben

conservats que los que vaig recullir l' any passat, tingué que renunciarhi. Aduch considero molt dificultós, per no dir impossible, de procurarsen en bon estat de conservació, sens gastar molt temps y diner.

Podém finalment resumir eixa excursió en lo següent: quatre llargas horas de caminada ab pluja batent barrejada ab neu, á través de prats regalant d' aygua, camins que no 's poden definir per lo dolents, boscurias humidas y torrents eixits de mare, y res de nou ó de interessant referent als vestigis de combustible Hem de convenir que la gent del pahis no hi dona gayre importancia, y fa mes de 12 ó 15 anys que no hi pensa més; puig que va al bosch més proper á buscar la llenya que necessita pera alimentar los forns de sas fragas.

A la tarda, passant per *Castejon de Sos* y la hermosa vall del Estera, arribí á Venasch. La bondadosa acullida, l' amable companyia de D. A. Guardiola de Cabanyes, tinent de carrabiners, me feren oblidar l' aburriment d' aquests dias passats. També hi contribuhí lo veurer que 'm trobava tant aprop de ma patria.

Mes la frontera, que dotze dias abans, se deixava passar tant fácilment, gracias á la gruixuda capa de neu gelada que desde l' hivern cubría la montanya, me guardava una sorpresa per cert ben desagradable. Feya dos dias que pluja y neu queyan á pleret, fins dins las valls, fentnos fugir de Aragó. ¿Cóm estarán las alturas?... Lo mateix dia de la meva arribada á Venasch, cinch espanyols que havian probat de passar 'l port hagueren de recular; era la nova que los carrabiners portaren á llur tinent la tarda mateix, lo que no deixava de desanimarnos.

No obstant á trench d' alba me decidí á partir l' endemá pera provar de passar, fentme acompanyar, á més de mos dos portadors, d' un sólit y valent montanyés, en Mariano, germá del que havia sigut arrendatari del hospici de Venasch (1798 m.), hont nostra petita caravana arribá per esmorzar. Fins aquí tot anà molt bé, mes al sortir del hospici los corriols cuberts de neu ja no 's veyan. A mida que del *Pla dels Estanys* aném pujant los rostos de la *Custera*, la capa de neu fina y polsagosa, au-

menta de gruixaria. Ja 'n tenim fins als genolls, després fins á mitjas cuixas, y avans de arribar al port de la *Picada* nos enfonsém fins á las caderas. Per fer més divertida eixa caminada tant fatigosa y perillosa, lo cel un instant asserenat, de promte s' torna ennuvolar; furiosas ratxadas del Sud-Est escombran la neu que lo torb enlayra en torbellí, nos trobém envolcallats y casi cegos. Lo fret comensa á apretar de valent; un de mos companys demana que 'l deixém descansar, y s' tira rendit sobre la neu, mort de sed; sensa ma intervenció s' haguera menjat la neu á bocadas. Nostra posició no deixa d' ésser crítica; cal avansar resoltament malgrat tot, no deixarse acobardir per l' entorpiment, y caminar depressa pera evitar si posible es la broma que ve del Aran.

Ja som á la *Picada* (2512 m.). Dos espanyols que venen detrás nostre, aprofitantse de nostras petjadas, se juntan ab nosaltres, creyentse ja salvats. ¡No havían may passat lo port, los infelissos! y tampoch coneixían los perills de la *Coma d' Infern*. Ja cantavan victoria, quan á alguns metres á darrera nostre l' allau, després dels cims, escombra, rodolant de dalt á baix, los rostos de la montanya. A fe era un espectacle molt bonich, val mellor véurel de lluny ja que vist de tant aprop no tenía pera nosaltres cap atractiu, molt al contrari. En menos de mitj hora tres alláus rodolaren fins á nostres peus, sens tocarnos. En fi, ab un metre vint de neu recenment cayguda, franquejém lo *Pás de l' Escaleta* (2461 m.).

Ja hem fet lo més penible; ja veyém la fita fronterissa. Cada hu 's descarrega de lo que porta, y sentats sobre las motxillas, preném un instant de repós per cert molt ben guanyat. 'Ns resta encara algun tros de pá, un xich d' aygardent anissat y un poch de xacolata. Ne fem parts, com á bons germans, y després de menjat un boci, en Mariano se despedeix de nosaltres y se 'n torna á Espanya. Continuarém avant, jo de cap de colla, obrint pas als demés á través de la neu. La baixada 's feu sens incident notable, en mitj d' una broma tant espessa, que, al arribar á *Montjoyo*, de poch nos perdém. Per fi, á las sis del vespre, al deixar la neu, arribarem al *Hospici de França*. Inútil

d' afegir qu' era prou hora. Feya prop de 8 horas que haviam sortit del Hospici de Venasch.

Rendits, xops fins á las caderas y mitj gelats, cap de nosaltres s' vegé ab prou animo d' anar més lluny, per aquell dia. Ademés los bons cuydados y atencions de B. Courrege, lo nou arrendatari, un bon ápat, bon foch y escellent llit nos restabliren aviat de las fatigas d' eixa conmoguda y perillosa travessia, ben cert una de las més dificultosas, qual recort no olvidaré més. L' endemá una passejada tant agradable com fácil, sota las ombras del bosch de Xarruga, nos portá á casa nostra.

MAURICI GOURDON,

soci delegat á Bagnères de Luchon.

26 Octubre 1889.

(Traduhit per C. B. de la T.)

MEMORIA[1]

HISTÓRICH-ARTÍSTICH-TOPOGRÁFICH-CIENTÍFICA

DEL POBLE DE VALLFOGONA DE RIUCORP

Y SON TERME

«AÇÍ JAU UN ESCOLÁ
DEL TEMPLE DE VALLFOGONA.
. . . . . »
Rector de Vallfogona.

I

Lo poble de *Vallfogona*, tantas voltas anomenat per lo geni que floresqué en lo sigle XVII, lo Dr. Francesch Vicens García, conegut per lo *Rector de Vallfogona*, contribuhint á ferlo inmortal; no menys importancia li dona, d' un quant temps ensá, las ayguas minerals d' excelents propietats terapéuticas. Dit poble está situat al S. O. de Barcelona, y tè per límits al N. lo poble de la *Ametlla*, situat al cim d' un mont, ahont hi passan los vents del S., clima templat y saludable, distant dos kilómetres de Vallfogona y á la qual domina. Al E. *Albió*, poble petit de la provincia de Tarragona, situat en una altura que domina també á Vallfogona, estant aquet del altre separats per la distancia d' uns dos kilómetros y mitj; hi passa també lo vent S., clima fret y saludable, té una Iglesia que havia sigut, segons conta la tradició, una Mezquita en lo temps dels alarbs, té també una aygua molt bona.

[1] Aquesta *Memoria* fou premiada ab lo premi ofert per nostra Associació en lo certámen de 1879, sobre l' qual vegis lo *Remitit* publicat en lo n.° 11 d' aquest *Bulletí*, corresponent al mes de Setembre de dit any, plana 180.—*Nota de la Direcció.*

Al S. *Passanant*, poble situat en una planura al cim d' una montanya [1], provincia de Tarragona; lo terreno es secá y de mala qualitat, dista de Vallfogona tres kilómetres. Al O. *Guimerá*, vila que pertany igualment que lo poble de la Ametlla, á la provincia de Lleyda, com també ésser del partit judicial de Cervera. Está situat en la falda y vertent d' una montanya, y al costat dret del Riu-Corp; aqueixa posició es molt ventilada [2], tocanthi los vents del E. clima sanitós, té bona aygua prop de la vila, está separat de Vallfogona per uns quatre kilómetres de bon camí-carretera. Los camins que desde Vallfogona van als altres pobles esmentats son estrets y sols de ferradura, per ésser tots costa pujant.

Vallfogona pertany á la provincia de Tarragona, Bisbat de Vich, decanat de Santa Coloma de Queralt y partit judicial de Cervera. De lo qual se despren que pertany á tres de las provincias de Catalunya: Barcelona, Tarragona y Lleyda. No es menester, tenint present lo dit, fer veurer los inconvenients que porta eixa divisió, dificultant en gran manera l' administració del poble, encar que aquest ne sia petit.

Lo clima es fret, degut principalment á que en l' hivern lo sol toca solament á la part dreta del poble, y en la esquerra molt poch. En los hiverns d' anys de neus, si no ve prompte un cambi de temperatura per fóndrerla desseguida d' haver caygut, queda arreconada en aquells

[1] En lo poble de Passanant s' hi venera una Mare de Deu miraculosa estant col-locada en lo camaril, detrás l' altar major de la Iglesia Parroquial. Fan la festa ó *aplech* lo segon Diumenge del mes de Septembre. Acudéixen en dita festa molta gent, del entorn, Camp de Tarragona y Urgell.

[2] En son terme, en un turó bastant elevat, s' hi venera la *Verge de la Bovera*, trovada segons diuhen, en un camp, per un pastor dessota d' un árbrer, qual fusta avuy se ven en la meteixa ermita, com un remey bó per curar lo mal de caixal y boca. Quan los pobles del entorn ténen falta d' aygua, acudéixen tots en professó á demanarla á la Verge.

No pot passarse sens fer mención de lo pintoresca que es aqueixa vila que mirada pe 'l devant, sols se véuhen extesas en forma d' escala totas sas casas, la multitut de llurs finestras y finestretas y la gran obertura que s' diu *Terrat* y que tampoch falta en cap casa per petita que sia. Las casas s' exténen desde l' peu del riu fins dalt del castell é Iglesia. Mirar lo poble en una nit d' estiu y quan tots los habitants están sopant, com també ténen las finestras obertas, sols se veu la gran lluminaria, produhint lo conjunt d' aquestas un efecte mágich.

aubachs per bastants dias, ocasionant una baixa considerable de temperatura, que per terme medi es de dos á quatre graus sobre zero del termómetre escala centígrada, haven vist moltas vegadas en los mesos de Desembre y Janer y á punt de mitj dia marcar lo termómetre un y dos graus sota zero escala centígrada. De la boyra, que en aqueixos mesos está mortificant als pobles d' Urgell fins á Cervera, en lo terme de Vallfogona generalment n' están lliures, axís es que contats son los dias en que no véuhen lo sol. Si bé lo clima es dels frets de Catalunya, en cambi just es fer constar que es molt sá.

Lo poble está situat als fons y en una planura d' una vall, format per las montanyas que rodejan, sent aquestas de regular alsada, ab lo nom la del N. *Pila de les forques*, al O. *Penjat* y al S. *Vadecelis*.

De l' últim esmentat se desprén que Vallfogona no gosa de bona perspectiva, degut al poch horizont de que disfruta, essent no obstant molt pintoresch.

Si pera anar á Vallfogona ho fem per lo camí de Cervera ó per tots los demés que hi conduhéixen, no gosarém de la desitjada vista del poble del gran *Garceni* fins arribar, s' ha de dir, al mateix peu de las casas. Deturantse lo viatjer en lo turó anomenat *Pila de les Forques* passat l' Ametlla, podrá veure al fons de la vall en qual planura s' assenta lo poble, en primer lloch lo campanar, al costat del qual y en una proeminencia petita y dominant á tot lo poble s' alsa l' iglesia; més á la dreta del espectador lo gran y majestuós mitj destrossat Castell de l' Encomenda de San Joan de Jerusalém, casal desde hont se veu tot lo terme de Vallfogona, y després l' aplech de casas qual apariencia es la de las dels pobles rurals, y que s' exténen fins al peu mateix del riu Corp. Després d' havernos fixat en lo trist cop de vista tant del poble com del terreno que l' circueix, no pot menys de recordarse lo tant celebrat romans á la soledat, que comensa:

«Puig soledat apacible
estich fet un rossinyol...»
. . . . . .

(*Poesias del Rector de Vallfogona*, pág. 164.)

II

Encar que lo siti qu' ocupa Vallfogona sigui poch agradable, la Naturalesa no s' mostrá escassa ab lo mateix. Es població agrícola, no dihent aquesta paraula per lo que pugui significar, entenent nosaltres que solament servesca pera dir que no es poble d' industria y que la poca riquesa del mateix prové de conresar lo terme que de N. á S. té 3 kilómetres y de E. á O. 2 k. 400 metres. Es molt abundant en ayguas, en tal qu' aquestas meréixen ser classificadas per lo seu gran nombre y de composició química diferent, de totas las quals ne farém un apart intitulanlho, *Hidrologia médich-farmacéutica de Vallfogona*, ocupantnos en primer lloch dels principals vegetals tant d' ús medicinal com doméstich.

Flora del terme de Vallfogona

Familias

Bolets. . . . . .—*Agaricus campestris* L., Bolets.—*Clavaria coralloides* L., Peus de rata.—En l' ordre dels basidiósporos y familia Licoperdáceas hi ha lo género *Bovista* species *gigantea* Nees. Pets de llop.

Falgueras. . . .—*Adianthum Capillus-veneris* L., Falsia.—*Ceterach officinarum* Wills. Doradilla.

Iridáceas. . . . .—*Crocus sativus* L., Safrá.

Esmiláceas. . . .—*Asparagus officinalis* L., Asparagulera.

Liliáceas. . . . .—*Lilium candidum* L., Lliri blanch. Lliri de Sant Antoni.—Tribu Hyacintheas: *Allium sativum* L., All — *Hyascinthus communis* L., Calabruixas.—*Allium cepa* L., Cebas, Cebas de Ciutadilla.

Gramíneas. . . —*Arundo donax* L., Canya.—*Fragmites communis* Trin., Canyissos.—*Cynodon dactilon* Pers., Agrám.—*Hor-*

Familias

deum vulgare L., Ordi.—*Triticum vulgare* Wills., Xexa. — *Triticum spelta* L., Espelta.—*Secale cereale* L., Ségol.—*Zea mays* L., Blat de moro.—*Avena sativa* L., Civada. — *Avena fatua* L., Cugula.

ABIETÍNEAS. . . .—*Pinus sylvestris* L., Pi.—*Pinus pinea* L., Pinyoner.—*Juniperus communis* L., Ginebrons, tenint aplicació la seva gálvula.

SALIÁCEAS. . . . .—*Salix alba* L., Sálzer.—*Salix viminalis* L., Vimanera.—*Populus nigra* L., Clops.

JUGLANDÁCEAS. . .—*Juglans regia* L., Noguera.

ULMÁCEAS. . . . —*Ulmus campestris* L., Om.

CUPULÍFERAS. . . .—*Quercus Ilex* L., Alzina.—*Quercus Ballota* Dest., Alzina d' aglans dolsos.—*Quercus coccifera* L., Carrichs.—*Quercus robur* L., Roures. Reboll.—*Corylus avellana* L., Avellaner.

MORÁCEAS. . . . .—*Ficus carica* L., Figueras.

CANNABINÁCEAS. —*Cannabis sativa* L., Cánem.

URTICÁCEAS. . . . .—*Urtica dioica* L., Ortiga.—*Parietaria officinalis* D. C., y la *erecta* L., Rocamorera.

EUFORBIÁCEAS. . . *Euforbia Characias* L., y *lathyris* L., Lletreras.

BUXÁCEAS. . . . . .—*Buxus sempervirens* L., Boix.

QUENOPODIÁCEAS.—*Atriplex hortensis* L., Aumoll.—*Beta ciela* L., Bleda.—*Spinacia oleracea* Mill., Espinach.

POLIGONÁCEAS. . .—*Polygonum aviculare* L., Sanguinaria menor. Cent nusos.

PLANTAGINÁCEAS.—*Plantago major* L., *P. media* L., Plantatje.

PLUMBAGINÁCEAS.—*Plumbago europœa* L., Malvesch.

VERBENÁCEAS. . . .—*Lippia citriodora* Kuntk., María Lluisa. —*Verbena triphylla* L. Herit.,

Familias

LLABIADAS. . . . —*Salvia Sclarea* L., Salvia.—*Rosmarinus officinalis* L., Romanill.—*Lavandula vera* D. C., *L. spicata* L., Espigol.—*Mentha sylvestris* L., *M. piperita* Rechb., Menta.—*Mentha crostachia* Ten., Herba de Santa María.—*Origanum Majorana* L., Marduix.—*Origanum vulgare* L., Orenga.—*Thymus vulgaris* L., Timó, Farigola.—*Stachys Betonica* Benth., Brutónica.—*Nepeta cataria* L., Nepta.

SOLANÁCEAS. . . —*Solanum tuberosum* L., Patatas.—*Solanum dulcamara* L., Dolsa amara. Afronta cavadors, *Lycopersicum esculentum* Mill. Tomaqueras.—*Capsicum dulce* D. C., Pebroters.—*Capsicum anuum* L., Bitxers.—*Hyosciamus niger* L., Susquiam. Herba de la Mare de Deu. Herba caixalera.—*Nicotiana Tabacum* L., Tabaquera.

BORRAGINÁCEAS. —*Borrago officinalis* L, Borratxa.

GENCIANÁCEAS. . —*Menyanthes trifoliata* L., Trébol lluhent. Trifoli.

OLEÁCEAS. . . . —*Olea europea* L., Olivera.

DIPSÁCEAS. . . . —*Knautia arvensis* Koch., Escabiosa.

ACHICORIÁCEAS. —*Cichorium Intybus* L., Achicoira.—*Lactuca sativa* L., Ensiam.—*Lactuca crispa* L., Escarola.

CINARÁCEAS. . . —*Cynara Scolymus* D. C., Carxofera.

SENECIÁCEAS. . . —*Artemisia campestris* L., Altimira. Donzell.—*Matricaria Chamomilla* L., Camamilla.—*Arnica montana* L., Arnica.

EUPATORIÁCEAS. —*Tussilago farfara* L., Pota de caball.

CAPRIDIÁCEAS. . —*Sambucus nigra* L., Sabuque.—*S. ebulus* L., Ebols. Ibols.

ARALIÁCEAS. . . —*Hedera helix* L., Eura.

UMBELÍFERAS. . —*Fœniculum vulgare* Gerth., Fonoll.—

Familias

Apium vulgare Lamk., *A. Petroselinum sativum* L., Julivert.—*Pimpinella anisum* L., Anis. Matafaluga.—*Pastinaca edulis* D. C., Auxurbia.—*Daucus carota* L., Safranorias.

CACTÁCEAS. . . . .—*Cactus ficus-indica* L., Figuera de moro.

CRASULÁCEAS. . . .—*Sempervivum tectorum* L., Sempreviva.

CUCURBITÁCEAS. .—*Cucurbita Pepo* L., y *C. maxima* Duchesne., Carbassers.—*Cucumis melo* L., Meloner.—*Cucumis citrullus* var. *Jace* D. C., Sindrier.

GRANATÁCEAS. . .—*Punica granatum* L., Magraners.

AMIGDALÁCEAS. . .—*Amygdalus communis* L., Ametller.—*Amygdalus Persica* L., y *A. vulgaris* Mill., Presseguers.—*Prunus domestica* L., Prunera.—*Prunus cerasus* L., Cirerer.

ROSÁCEAS. . . . .—*Rosa centifolia* L., Roser de cent fullas.—*Rosa gallica* L., Roser.—*Rubus fruticosus* L., Moras.—*Fragaria vesca* L., Maduixer.

POMÁCEAS. . . . .—*Cydonea vulgaris* Pers., *Pyrus Cydonia* L., Codonyer.—*Pyrus communis* L., Perer.—*Pyrus malus* L., Pomera.—*Pyrus Domestica* Smith., Servera.

LLEGUMINOSAS. .—*Vicia faba* L., Favera.—*Faseolus communis* L., Fasols.—*Lathyrus sativus* L., Guixas.—*Vicia sativa* L., Vessas.

RUTÁCEAS. . . . .—*Ruta graveolens* L., Ruda.

AMPELIDÁCEAS. .—*Vitis vinifera* L., Ceps.

HIPERICÁCEAS. . .—*Hipericum vulgare* L., Inflabous.

MALVÁCEAS. . . .—*Malva sylvestris* L., Malva.—*Althœa officinalis* L., Malvins.

VIOLÁCEAS. . . . .—*Viola odorata* L., Violas boscanas.

CRUCÍFERAS. . . .—*Raphanus sativus* L., Raves.—*Nasturtium officinale* R. Br., Créixens.

PAPAVERÁCEAS. .—*Papaver album* L., Cascall.—*Papaver Rhœas* L., Ruella. Rosella.—*Cheli-*

Famílias

donium majus L., Herba d' auranetas.

RANUNCULÁCEAS.—*Nigella arvensis* L., Niella.

III

Apuntada la flora general, es necessarí donar algun detall sobre l' abundancia y cultiu de las plantas més importants, donant aixís una idea de la riquesa del poble. Digne de menció es lo cultiu fet per diferents propietaris y entre aquets lo fet per l' apotecari D. Anton Corbella, que en una extensió regular de terreno en que plantá lo safrá, notá los bons resultats que produhí lo cultiu d' esta Iridácea, per aumentar lo benestar del poble, ja que no enriquí 'l, atés lo preu que s' ven en lo comers. No obstant, avuy sols alguna casa lo cultiva, y sols com una curiositat. Se recull: ordi de bona calitat, espelta, segolós. Pisanos, en general de mitja calitat. Las nogueras son ben desarrolladas, fentse uns arbres colossals, tant en lo grossor de la soca y alsada, com la gran frondositat del brancatje. Llur fruyt es apreciat. L' avellaner, que tant bons resultats está donant en lo camp de Tarragona y Santa Coloma de Queralt, los pagesos de Vallfogona, encara qu' hajan vist los bons resultats que ha donat cultivat també en lo terme, no s' han determinat fins ara á propagarlo. Seguint lo meteix ordre que en la flora, vénen las plantas d' hortalissa d' us doméstich, com los pebrots, bledas, cols y espinachs; mes los pebrots, tomátechs, bitxos, ni aubarginias no arriban á cubrir las necessitats del terme, tenintse d' anar á comprar en los mercats de Santa Coloma, Tárrega y Cervera ó Valls, hont s' hi troban molt abans que 'ls del terme siguin bons. Generalment, tota la vegetació es molt tardana. L' olivera creix també molt bé á la part NO. en bancals llarchs y estrets. Arbres fruyters: ab abundancia hi creixen los cirerers, pruneras y codonyers, mes los presseguers, pomeras y pereras son escassos, havent de recórrer als mercats esmentats. Los ceps son molt abundants haventn'hi molta

varietat, y donant un vi bastant alcohólich. En resúm, lo que constituheix la principal vegetació del poble son: blats y llegums, vi y oli. De blats ne sobran pera sas necessitats y per lo tant ne venen algunas quarteras; de cent vint á cent cinquanta. Llegúms sols ne venen alguna quartera; oli, poch ne venen, y vi ne venen de cent á dúascentas cargas, segons l' anyada. Tots aquestos productes que Vallfogona porta als altres mercats, si tingués bons camins de comunicació, sempre los adinerarían més: per ço tot lo poble y vehins están desitjant que s' fassa la carretera de Santa Coloma fins á Ciutadilla.

No tot lo terme de Vallfogona es apropósit pera lo cultiu; quasi tot es de secá, y sols de regadiu lo del fons de la vall. Generalment es pedregós y de malas calitats, servint sols pera alzines, roures y pins, que constituheixen los boscos, que s' extenen á la part SE., dels quals se trauhen fustas pera construir y brancatje pera sahonar las terras. Las plujas son regulars y suaus, passant també alguna vegada anys de verdadera sequedat. Los aficionats á la cassa trobarán bonas perdius, conills y llebres en las aubagas, y en lo demés del terme pardals, aurenetas, falzillas, cogulladas y altres aucells. També en lo bosch hi viuhen moltas garsas, y no fa molts anys algun llop, escapat segurament de las espessuras de Poblet. Lo poch terreno de regadiu se deu á las ayguas del riu Corp, que es en la actualitat de poca corrent, tenint son orígen en la falda de Rausich y que s' va engrossant per las fonts que desde lo punt de surtida fins á Vallfogona naixen en un y altre costat del meteix.

A la distancia d' un kilómetre y mitj de Vallfogona en direcció O., té un afluent que s' diu riu dels Saniols, y que barrejat ja ab lo riu Corp, passa per Guimerá, Ciutadilla y Nabets fins á parar en lo riu Segre.

IV

Hidrología médich-farmacéutica de Vallfogona de Riu Corp

Hem fet notar ja lo abundant d' ayguas que es, y dirém ara que en pocas poblacions, y en tant curt radio com lo del poble de que tractém, hi neixin tantas fonts. Si la composició química y carácters físichs fos en totas iguals, no fora tant d' estranyar, pero es molt al contrari, puig n' hi ha tres, que cadascuna té una composició ben diferent de l' altra. ¡Quina diferencia, comparada ab la poca que n' tenen los pobles vehins! L' Ametlla sols té una font y encara aqueixa naix á mitj 'hora del poble, tenintse de valer per son trasport á las casas, de *adzemblas*, de manera que pera tenir sols un cánter d' aygua tenen de tardar més d' una hora. Lo meteix de l' Ametlla s' pot dir de Segura y Passanant.

La diferencia d' ayguas entre aquestos pobles y Vallfogona se compren molt bé tenint en consideració lo desnivell que guardan aquestos, situats en una altura considerable.

Atenent á la abundancia d' ayguas y que totas naixen á la distancia extrema de dos kilómetres EO. á un y altre costat del riu Corp, poden per mellor claretat classificarse.

Baix lo punt de vista de l' us doméstich que d' ellas se fa, las dividirém en *potables* y *no potables;* y baix lo del ús médich-farmacéutich, poden incloures' totas en lo grupo de las *fredas,* classe *salinas-cloruro-sulfatadas*, *salinas cloruradas* y *sulfurosas*.

Res de particular té la primera divisió de las ayguas, poguentse en tots los termes fer quasi sempre la meteixa; mes es de necessitat ferla atenent á que l' nombre de las no potables es molt curt comparat ab lo de las potables.

Pertányen á las *no potables:* la font del *Cardona*, y la font del *Pouhet*.

Pertányen á las *potables:* la font de la *Coma*, *Cadena*, *Trilla*, *Ballart*, *Sastre*, *Tiana*, *Domingo* y altras.

La del *Cardona*, es de corrent constant, sortintne mitja ploma, y está á la part SO. del poble.

La del *Pouhet*, es de corrent constant, sortintne tres plomas, y está al NO. del poble y en un extrém del meteix. Aquesta aygua convenientment conduhida, va á un safreig públich.

Font de la *Coma*. Dóna abast á las necessitats del poble, y si fos ben conduhida, ne resultarian més de dúascentas plomas, no arribantne al depósit més enllá de quatre. Té molt bonas qualitats, essent molt digestiva. Lo procediment de conducció es molt poch estudiat. Consisteix en un regaró obert en la capa superior del terreno, qual base la forma l' meteix: aquest conducte está tapat per lloses. Resulta d' aixó qu' en l' estiu arriba l' aygua al depósit mitj calenta.

Cadena.—Es de corrent constant y poch abundant; está situada al O. del poble y sols serveix pera las necessitats d' una casa-molí que está allí prop.

Trilla.—Es de corrent constant y abundant, al O. del poble; naix al peu d' un marge de grans rocas calissas, y com aquest punt está quasi en una cova formada per las meteixas rocas, es molt fresca.

Ballart.—Aygua que surt d' un roqueralt al E. de la montanya *Vadecelis* (camí del cel), aludint á ésser una costa molt dreta. Com hi creix als volts de la font molta falzia, la gent ja la tenen per la mellor del terme, en qual suposició no s' equivocan. Es d' esmentar aquí que aquesta font, anomenada avuy d' En *Ballart*, en lo temps del Rector de Vallfogona s' titulava *Font de las Canyas*. Tal vegada en aquell temps creixían canyas per lo séu voltant, mes avuy no s' hi troba tal gramínea, que sols creix als costats del riu Corp.

Sastre.—Naix en un terreno d' arenisca rodejada de gran vegetació aquática; dista pochs passos del riu, essent al costat esquerre del meteix y al E. del poble, es de corrent constant y ab abundancia. Lo clot d' hont brolla y demés detalls son dignes d' ésser coneguts. En una planura de pocas dimensions y entremitj de jonchs y altras plantas, hi ha un clot d' uns vint centímetres de radio,

s' veu sortir al fons d' aquest ple d' aygua, formant uns galls en quatre divisions, l' aygua, que com la base del clot, es tota d' arena de diferents colors, sembla solzament que naix arena y que ab lo grossos que son los galls, hauría de quedar omplert als pochs minuts tot aquell sot, pero que mirat ab detenció sols es que ab la forsa que puja l' aygua, alsa la capa d' arena del fons del clot, produhint l' efecte descrit. La direcció interior de la corrent es vertical, per lo que hem pogut esperimentar.

A més d' aquestas fonts estudiadas, quedan la del *Tiana*, *Domingo* y altras, no apartantse en res de particular digne de menció. Sols mereix la pena de ferse constar que totas aquestas fonts surten de la part esquerra del riu Corp, ó sigui la part del terme que s' diu *Aubach*, de manera que la montanya aquella, en son interior ha d' estar tota socavada per una infinitat de depósits y venas d' aygua, essent la distancia que separa una de l' altra font, molt curta. També al cantó esquerra del riu hi naix la *Font Salada*, que descriurém en l' apart següent.

Aygua salina-cloruro-sulfatada

Antiguament sols se coneixía per lo nom de *Font Pudenta*, sens haverla ningú probada en sas beneficiosas propietats. L' haverli donat eix nom prové de que desde temps inmemorial fins fa uns quants anys, catorze ó quinze, la font naixía en lo alt de tot del marge, al costat quasi del camí nomenat dels *Diumenjes*. Sa corrent no anava á fer cap directament al riu Corp, ans al contrari, quedava embassada per molt temps, y com s' havía depositat tanta materia nitrogenada que conté l' aygua, junt ab las parts vegetals de plantas en descomposició, donavan l' olor qu' en aquets cassos es tant desagradable, y d' aquí prové lo *motiu*.

Naix prop del riu Corp y al costat dret del meteix, fentho en un terreno que la capa superior es de cultiu, la del mitj y de sota, hont avuy surt l' aygua, es un terreno d' argila calcárea ab arenisca molt compacta.

Origen y aplicacions.—Per alguns, creyent sens dubte que 'ls pobles dels Banys y Pitalluga eran als volts de Vallfogona, y suposant que l' poble dels Banys era un, ara destruhit, que s' alsava á uns trescents metres del molf del Cadena y á siscents de la font, diuhen pot molt bé suposarse que ja en lo temps abans del Rector s' usés tal com avuy, pera beure y pera banys, y d' aquí pendre lo dit poble lo nom dels Banys, y que per guerras y altres elements de destrucció desaparesqués totalment lo poble, com també per un ayguat fort podía desaparéixer la font. Pochs esforsos tindrém que fer pera tirar totalment per terra aquesta suposició,—sabent que lo poble dels Banys no ha existit may prop del terme de Vallfogona, y que la desaparició de la font no pot haver succehit, perque no s' ha pogut probar que s' explotés fins á nostres dias.

L' aplicació de aquesta aygua pot assegurarse que comensá fa uns 18 anys en que metje y apotecari del poble comensaren á ensajarla. Lo qui primer dels dos facultatius va usarla es lo Dr. D. Joseph Puig-bonet y Pocurull, intel·ligent metje, en varis cassos d' afeccions internas y externas. Apoyant l' idea del Dr. Puig-bonet, lo digne apotecari del meteix poble D. Antoni Corbella y Martínez feu un ensaig de l' aygua, donantli per resultat que sens cap classe de cuydado podía aquesta aygua donarse pera combatre las afeccions indicadas per lo Dr. Puig-bonet, com també en altres cassos. D' aquí vingué que lo senyor Corbella, Sr. Mestre Rullat y D. Joseph Llobet, manescal, fessen excursions molts días á la font, y com á diversió traballessen pera conduhir y beure ab comoditat l' aygua y al meteix temps fent probas en altres malalts de la miraculosa aygua. Las personas que trobaren alivi en llurs padeixements feren present al poble de Vallfogona lo gran partit que podían traure de sa explotació. Ningú s' cregué més en disposició d' escoltar aquestos consells que l' propietari del terreno inmediat, D. Joseph Martí. Al tractar dit senyor d' apoderarse de l' aygua, s' entaulá entre ell y lo poble un ruidós plet, que no detallarém, dihent solzament que l' aygua quedá sempre del poble, y després aquest y lo Sr. Martí feren un conveni, per lo qual aquest

senyor podría explotar la major part de l' aygua. A dit efecte, á més del edifici que montaren, féren una altra obra pera poder fer pujar l' aygua desde l' punt hont surt fins á dins del establiment.

Al efecte féren una columna vertical de grans pedras foradadas, consistint lo conducte interior en un tubo cilíndrich del diámetre necessari pera poder passar sens fer pressió tota l' aygua de la font, y desde l' nivell del establiment, fins á dins la conduhiren per medi d' una canal tapada y qual forat interior era del meteix diámetre que lo de la columna vertical, passant horisontalment al pla terreno, y al ésser dins del establiment desembocava en un depósit, y desde aquest se distribuhía en los diferents departaments del meteix. L' aygua pujá sens cap dificultat, pero al cap de pochs temps reventá la columna, y obrint desseguida lo forat inferior, prop de hont sortía la font. L' aygua, trobantse lliure de sa nova pressió, se precipitá furienta, sortint novament en lo séu estat ordinari. Los efectes moguts per aquesta sortida rápida de l' aygua foren prompte manifestos. L' antigua crosta salina y orgánica que en lo transcurs de centenars d' anys s' havía depositat en son conducte natural, va ésser arrencada y arrastrada per la meteixa aygua en son descens rápit; proba lo dit que durá dos ó tres días que sempre sortí molt bruta y espessa, desde quals temps fins avuy sols altra vegada torná á sortir negra, degut sens dubte á algun nou desprendiment de crosta salina y orgánica.

La font está situada al NEE. y á la distancia de un kilómetre y mitj, en una ampla vall, sortint al costat dret del riu Corp. Es de corrent constant; surten 95 plomas d' aygua, que diariament representan 202,000 litros [1]. Sos carácters físichs, quimichs y aplicacions son los següents:

Carácters físichs. — Es molt trasparent, conservant aquesta propietat després de molt temps d' ésser posada en ampollas. Mirada al través d' un vas, s' observan una multitut de ballarochs petits, d' apariencia de cotó, y al

[1] Aquesta font fou benehida lo día 11 de Juliol del any 1869 á 2 quarts de 5 de la tarde. Feu aquesta ceremonia religiosa lo Rvnt. Rector d' Albió.

cap d' uns quinze días de tenirla en lo meteix, haventlo deixat destapat, dexá un lleuger pósit. No té cap olor característica, igual que las demés ayguas minerals, quals components sigan difícilment alterables. Lo gust es un poch salat, lleugerament amarch. La densitat es de 1'0015. La temperatura es la ordinaria.

Composició química.—Transcriurém l' análisis que feu lo Dr. Benessat, dihent de pas que fou analisada també per l' apotecari D. Manuel Vallés, d' Oller.

Resúm de las materias que componen un litre d' aygua.

Gasos.	Oxígeno	11cc82
	Nitrógeno	44cc70
		Grams.
Sílice		770
Ácit sulfúrich		1'800
Cloro		2'400
Sodi		1'560
Alumini		665
Calci		701
Magnesi		1'455
Ácit carbónich combinat		318
Baregina		112
Litina		»
Ferro		»

Composició difinitiva d' un litre d' aygua.

Ayre atmosférich.	Oxígeno	11'82
	Nitrógeno	44'70
		Grams.
Silicat de sosa		141
Cloruro magnésich		1'900
» cálcich		423
» sódich		2'200
	Suma y segueix	4'664

	Grams.
Suma anterior.	4'664
Sulfat cálcich	262
» magnésich.	1'398
Bicarbonat cálcich.	520
Alúmina.	664
Baregina.	112
Litina.	»
Ferro.	»
Total de materias sólidas. .	7'620

Total: 56'52 centímetres cúbichs d' ayre en disolució.

Propietats terapéuticas.—Es laxant sens ocasionar cap classe de dolor. Pera combátrer las enfermetats de la pell, ja provingan de vici escrofulós, herpétich, artrítich ó sifilítich. En banys generals y parcials, ab los aparatos de raig, pluja á forta y baixa pressió. Pera llagas á la temperatura ordinaria.—Pera combátrer certas neuralgias, á la temperatura convenient. Igualment pera las gastralgias y enteralgias. Empleada ab pulverisadors pera determinadas afeccions.

Per ara está donant uns resultats molt bons y que fa que aumenti de cada temporada lo nombre de la gent que van á probarla. Si va aumentant com fins en la actualitat lo crédit de l' aygua, no hi ha dubte de que Vallfogona pot millorar en gran, esperantli un bon esdevenir.

V

Aygua salino-clorurada.

Font salada. —Naix aquesta font á un kilómetre. E. del poble y á poca distancia de la *Font Pudenta*, descrita anteriorment; es de corrent constant, surt en una capa de terreno negrosa, y coberta d' una eflorescencia salina: son caudal es d' unas dos plomas. Los carácters de la meteixa son los següents:

Físichs.—Completament incolora y d' un gust salat intens y un poch amarch; no té cap olor.

Químichs.—Composició qualitativa: Fent us de diferents reactius, hem trabat l' existencia dels metaloides y metalls següents: *cloro*, s' troba en estat de cloruro y en quantitat regular, y principalment, en combinació ab lo metall sodi; *sofre*, combinat ab l' oxígeno y un metall ó més, formant sulfats; *calci*, que combinat ab l' oxígeno, forma sulfats ab l' ácit sulfúrich, ó bé combinada ab lo *cloro*, forma *cloruros; magnesi*, que ab l' ácit sulfúrich y l' oxígeno dona 'ls sulfats, ó bé ab lo *cloro* dona *cloruros*.

Composició definitiva en un litre d' aygua:

		Grams.	
Aygua pura.		985'000	
Cloruro sódich.	Juntas suman. . .	13'750	Aquesta quantitat es contant ab lo nombre proporcional del sodi, que al cap de vall constituheix la major quantitat, sens dubte.
» cálcich.....			
» magnésich.			
Sulfat sódich...	Idem. . .	3'000	
» cálcich			
» magnésich.			

Ademés creyém pot tenir altras sals que no comprén aquest análisis.

Propietats terapéuticas.—Té á petitas cantitats, las del cloruro sódich, essent per lo tant digestiva y laxant en general.

Los usos á que se l' havía destinat fins ara solzament eran domésticos. S' empleava pera pastar, diluida convenientment en aygua potable. Res més té de particular eixa font, sols la raresa de que essent lo seu punt de sortida tant aprop de la Pudenta, tinga una composició tant diferent, que indirectament nos proba lo camí distint de hont deuhen venir abdúas

Aygua sulfurosa.

Font sofrera.—Está al O. del poble y á poca distancia: naix al costat dret del riu Corp; ab las condicions en que

surt, no pot precisarse bé la quantitat de la meteixa; es de corrent constant, y naix en un terreno de marga argilosa y altres clots que están al mitj del sorral del riu.

Per no poder proporcionarnos aygua pura, no hem pogut tampoch fer cap ensaig aventurat. Apuntarém tant sols los séus principals carácters.

Físichs.—Es trasparent; dexada en ampollas destapadas, als pochs días se sent ja l' olor ben manifesta del sulfhídrich, senyal que denota ja la descomposició del aygua.

Químichs.—Predominan en ella los sulfuros, especialment los alcalins, encar que ab motiu de sortir aquesta aygua barrejada ab la del riu, existeixen en petita quantitat.

Terapéutichs.—Afeccions herpéticas, y com á depurativa en general, havent produhit bons efectes.

Historia.—De temps molt antich que se li reconeixían grans propietats medicinals, y era ja coneguda dels molts pobles del entorn, que en l' estiu venían á pendre l' aygua. En aquet temps á que fem referencia, l' aygua sortía sola, sens barreja de cap altra classe, y sens dubte que, per los mals á que se la destinava, se pogué ab facilitat acreditar.

Vinguéren ayguats y tapáren sas ayguas y terras de la corrent lo punt hont naixía, y desde aquell temps que no s' ha pogut ensopegar lo punt en que podría sortir l' aygua pura. Fent excavasions y dirigidas aquestas per D. Sebastiá Puig-bonet, si bé no tingué la sort de poder trobar l' aygua, en cambi feu un altre descubriment, que consisteix en una gran extensió de terreno hont s' hi troba la especie farmacéutica *sofre precipitat.* Lo punt del terreno y la manera d' explicar la seva formació racional es la següent:

La capa superior del terreno es *marga argilosa ab petits cristalls de sulfat d' alúmina y potassa;* y la capa inferior é inmediata es *pedra sílice calcárea de color obscur, ab lo sofre que s' troba en forma mamelonar,* segons los séus carácters físich-químichs. L' aygua sulfurosa filtrava per tot lo terreno descrit, y d' aquí que s' precipités en la capa inferior.

Sabém que los sulfuros en l' estat de mono ó polisulfuro poden descompóndrers per l' acció d' un ácit, del oxígeno ó per doble descomposició entre un sulfuro alcalí y una sal soluble que pugui formar un sulfuro insoluble. Per altra part, lo sofre pot trobarse en una aygua en l' estat de combinació ácida, formant sulfuro senzill ó combinació d' aquestas dos, donant lloch á la formació d' un sulfácit ó una sulfobase, ó una sulfosal, ó bé los tres reunits.

Apuntats los anteriors datos, dirém: lo sofre precipitat pot formarse en l' interior de l' aygua ó del ayre. Pera que s' forme en l' ayre, es menester suposar una descomposició del ácit sulfhídrich, que pot aquest considerarse derivat de la descomposició dels sulfuros ó de la descomposició de materias orgánicas sulfuradas y en putrefacció. Los sulfuros fácilment se descomponen, donant lloch á la formació del sulfhídrich, per l' acció d' un ácit ó bé del ayre, aixís com també es fácil compendre la seva formació per la putrefacció dè materias orgánicas sulfuradas; mes ¿cóm nos expliquém la descomposició del sulfhídrich format? ¿quíns son los agents que son capassos de sa descomposició? Coneixém l' ácit sulfurós, que en contacte séu forma aygua y sofre precipitat; podría además admetrers l' acció sobre d' ell del oxígeno electrisat ú ozono y altres, tot lo que explica la formació del sofre precipitat en lo sé del ayre y que en las circunstancias en que s' forma cauría á terra, ocupant un espay extens més ó menys uniforme, y ¿es en aquestas condicions que lo sofre s' troba á Vallfogona? Lluny d' aixó, s' troba en massas de la configuració que hem dit y moltas de las quals tenen per núcleo una arrel d' un vegetal que ab seguretat existiría en la primera época de sa formació.

Suposant al *sofre precipitat* en lo sé de l' aygua, res té d' estrany que, mogut aquest per la meteixa corrent, trobi arrels y s' hi vagi agafant, formant massas més ó menys grossas, com succeheix.

Podém quasi donar per cert que lo sofre que s' troba en aquest punt de Vallfogona prové de la descomposició dels polisulfuros existents en l' aygua en mitj de la qual se

precipita, podent ésser la causa més probable de sa descomposició lo contacte del ayre, per l' ácit carbónich existent en lo meteix, lo qual, obrant sobre l' sulfuro, forma carbonat del metall, oxidat préviament per l' oxígeno del ayre atmosférich.

Finalment, podría aquest *sofre precipitat*, atesa sa gran puresa, beneficiarse, donant bons resultats al propietari, tota vegada que l' que s' ven en lo comers té un preu regular. Queda ab tot l' esmentat acabada l' *Hidrologia médich-farmacéutica de Vallfogona*, que per cert es interessant y molt més tenint en compte que totas las fonts descritas están á poca distancia del poble y totas en lo séu terme, que s' pot dir privilegiat, puig tal abundancia d' ayguas y de tant diferent composició química unas d' altras, en pocas poblacions se troba.

VI

Lo nombre de casas que en la actualitat té Vallfogona son cent y vint, distribuhidas en los carrers y plassas següents: Carrers: *Font*, *Orient*, *Portillo*, *Portal*, *Major*, *Arch*, *Ponhet*, *Forn* y *Abadía*. Plassas: *Constitució*, *García*, y *Major*. Lo dels habitants es de 530 próximament. Son carrers irregulars, menos lo del Portillo y Orient y la p. E. del de la Font. Sa major part mal empedrats, haventlos arreglat considerablement desde fa pochs mesos. Tampoch de nits están il-luminats. Las casas, en general, son també irregulars y de l' alsada de dos pisos, tenen pocas comoditats é higiene. Las casas tenen tres estancias. Planta baixa ó entrada, sala ó primer pis y *asgolfa* ó segon pis. L' entrada té l' estable y celler, que abdós no faltan en cap casa. Primer pis: té la sala ab finestra que dóna al carrer, y una ó dúas cambras, al detrás lo foch que té la cuyna, *pastera* y lo ver foch. Segón pis: es de poca alsada y s' diu asgolfa, hont hi ha la cambra del pa, blats y depósit de trastos vells. En la part de detrás, quasi totas las casas ténen un tros de terreno sols ab quatre parets y que n' diuhen lo *corral*, hont s' hi crían gallinas, conills y ánechs, que 'ls deixan en lliber-

tat complerta pera que pugan anar al riu. Lo devanter de las casas es de parets de pedra seca, y també alguns trossos de tapias; acabant sens la cornisa, en una teulada pendent, que en quant plou, tiran tota l' aygua als carrers, que com que no ténen clavegueras, si la pluja es molt forta, acaba per ferlos servir de rieral, acabant per deixarlos en molt mal estat. No totas las casas son com l' explicada; la moda, encara que siga un poble arreconat y de pochs elements, també ha intervingut y en algunas casas las finestras que las posavan á la sala, ara ja las cambian pera posarhi balcons, com també l' emblanquinar y allisar los devanters. Fa uns quants anys que comensa á remourers' molt Vallfogona pera poder modificar sas estancias, pera que los forasters en la temporada de banys pugan tenir totas las comoditats possibles, puig, tota vegada que no tenen cap fonda per allotjarse, van tots á casas particulars.

Vallfogona, per la meteixa rahó de que es petita, no té gran industria y comers. Donarém una idea d' ells.

Industria.— Queda reduhida á molt poch nombre de casas. Barber, metje y apotecari; sabaters, espardenyers, ferrers, molins d' oli y de farina. Inútil fóra dir la poca importancia comercial de las meteixas, podent sols passar y sostenirse, contant ab l' ajuda dels pobles del entorn.— Los molins d' oli van un parell de mesos en tot l' any, executant l' expressió de la oliva per lo procediment antich de la colossal prempsa de lliura. Aquestos molins son en nombre de dos. — Los de farina son en nombre de quatre, dos al devant del poble y á l' altra part del riu y á cada extrém E. O. del terme; á excepció d' un, los altres van per lo procediment antich: consisteix en un gran depósit d' aygua que s' diu *bassa*, al extrém de la qual hi ha una obertura vertical d' un metre de radio, al fons de la que hi ha lo forat que dóna al molí y que está tapat per una válvula que s' obre á voluntat, luego la roda horisontal ab aletas, en las quals cau ab furia l' aygua, ocasionant lo moviment de rotació, que comunica á la pedra que molt lo blat, cayenthi á poch á poch de la tramuja. L' únich que es de construcció moderna y al

qual nos hem referit al principi, es lo de la Cadena, que á més de tenir la mola pera la farina, serveix també ab lo sistema de torns que s' comunican, están inclinats, pera purgar y deixar net lo blat, que trobantse en eix estat, per medi d' un mecanisme senzill fa cap á la mola. Dóna la forsa á tots eixos molins l' aygua del Riu-Corp, agafantla en una presa apartada del E. del poble y de quin punt baixa la corrent, y per medi d' unas caulas que s' comunican, l' aygua, después d' haver fet lo servey en un, fa tap al altre, arribant al últim que torna dret al riu.

Comers.—Es molt reduhit, consisteix en las sustancias que portan als mercats de las poblacions vehinas, y en sa major part son cargas de blats, llegums, *ous*, *gallinas*, *conills*, *cebas*, *alls*, y lo *vi*, que 'ls traginers se cuydan d' anarlo á comprar á Vallfogona meteix. També part li dóna lo bestiá que 'ls dos ó tres propietaris mellors tenen. De totas maneras es de poca importancia.

Lo nombre d' edificis que á Vallfogona s' han de esmentar son: d' ús avuy en dia, l' *Iglesia parroquial*, l' *Abadía* y la *Casa de la vila;* y com á históricbs, lo *Castell* y l' *Hospital*.

VII

Edificis públichs

Iglesia Parroquial.—Té la porta principal al O. y dona á un extrém de la plassa de la Constitució, altra portalada més petita que dona al N. y per lo costat E. está enllassáda ab l' Abadía, poguenthi comunicar per la iglesia meteixa. Al S. ab lo campanar y plassa de la Constitució, comunicantse també ab lo campanar.

Va ésser construhida en lo sigle XIV, y té una sola nau, si bé que al costat dret y esquerre hi ha las capellas de Santa Bárbara y Sant Cristo, que forman cadascuna un sol cos. La nau es senzilla y de poca elevació, essent tota de pedra de fil, que no pot veures' per estar emblanquinada.

Té en la fatxada principal un vestíbul rectangular que 'n diuhen lo *Cobert del Capellans—Cementiri del Prébéres—*

essent aquest lo lloch á que s' refereix l' óbit del Dr. García. La base interior es coberta de grans llosas, que encar que no tingan cap inscripció, demostran que cobreixen diferentas sepulturas.

Aquest vestíbul es de poca elevació, acabant per una senzilla teulada que fa pendent. Té enfront lo castell, dos archs en ojiva, y un altre á cada cantó N. y S. també ojivals. Aquest vestíbul cobreix la portalada principal, que igual que lo restant de la fatxada, junt ab lo Sant Pere de pedra y de tamany natural que hi ha en lo mitj punt de la teulada, té tot lo carácter de l' época bisantina. La portalada principal es semicircular, sostingut lo séu arch per dúas columnas per part, y en conjunt de carácter bisantí. La fatxada principal no té cap adorno, sols á mitja alsada y sobre la teulada del *Cobert dels Capellans*, té una finestra alta y estreta que forma en son extrem superior un petit arch y serveix pera donar llum á dins l' iglesia.

Aquesta portalada quasi sempre está tancada; servint pera las necessitats ordinarias del temple l' altra més petita que dóna al N. y que té un carácter molt més modern que la principal.

Té lo *chor* de grans dimensións, atesa la grandaria del temple. Está col-locat en l' extrém y enfront del altar major, sostingut també per una arcada de pedra de fil. Té un banch circular y respatller, ab las sevas corresponents divisions, que corresponen á poguer estar assentats ab comoditat altras tantas personas. Reb la llum per la finestra que hem dit hi havía en la fatxada principal, y que pera evitar la circulació del ayre, té una vidriera que la composan diferents pessas quadradas de colors blau, groch y vert. Per la part de mirar al altar major y á fi de que ningú puga caure abaix, té un' altra barana. Al mitj té un gran faristol, qual aspecte, com lo dels banchs, sembla indicar que abans hi havía d' haver una molt nombrosa Comunitat. Está ab comunicació ab l' iglesia per medi d' una escala de cargol.

L' iglesia en son interior té capellas y altars. Capellas: la primera de la dreta es la del *Roser*, que es tota daurada. Té al centre del altar la Verge del Roser, que está molt

ben feta, y altres dos sants als costats. Eixa Capella está ficada dins de la paret formant un vuyt ojival.

La capella de *Santa Ana*, es petita y de poca elevació; té lo lloch solzament necessari pera poderhi celebrar la missa. En lo séu altar té una urna, hont hi ha Santa Filomena ab la ploma á la má. Mereix nostra atenció la estatua de Santa Ana, que té un posat y una testa inmellorables.

La capella del *Sant Cristo*, forma, separada de la nau central, un sol cos, de construcció molt més moderna que l' iglesia. L' interior de la meteixa en la actualitat es molt diferent de lo que era dos anys enrera y que cambiá lo Reverent Genescá. Abans y enfront de l' obertura d' entrada hi havia l' altar del *Sant Cristo* y la *Mare de Déu*. Lo Sant Cristo es de tamany natural y fou fet, segons diuhen de la fusta d' una pomera del terme; té una testa y musculatura ben modeladas. En la paret dreta y esquerra del altar esmentat hi havía los altars de Sant Sebastiá y Sant Roch. Lo de Sant Sebastiá tenia reliquia; aquestos dos altars eran de senzilla construcció, unas columnas de guix y llinda del meteix, y en una concavitat feta en la paret, estava col-locat lo Sant.

Lo Reverent Mn. Joseph Genescá de las tres ne feu una sola, en qual obra contribuhí ell moral y materialment, ab grans desitjos de poderho acabar, lo que va lograr. L' altar que dit senyor feu es tot de fusta y es al costat esquerre de l' entrada. Té traballs escultórichs bastant recomenables y tots alusius á las ceremonias religiosas que tenen efecte en dit altar. Sobresurten lo grupo que representa lo pa, compost d' espigas entrellassadas, y l' altre del ví, que es una sarment de cep ab las fullas y rahíms, també molt ben fet. Per ara tot es de fusta, esperant una época mellor pera daurarla. Separa lo presbiteri del demés lloch de la capella una baraneta de ferro, que al mitj forma dúas portas, pera poguerse comunicar, un lloch ab altre. Al voltant de la capella té un banch ab respatller circular y confessionaris. Reb la llum per dúas oberturas circulars que donan al hort de la Abadía.

Capella de Santa Bárbara.—Déu lo tenir eixa capella l' iglesia de Vallfogona al séu gran Rector, dedicantla á

Santa Bárbara, per ésser eix lo nom de la sua bona Mare y tenir á dita Santa lo nostre gran poeta particular veneració. Es un gran monument que sempre recordará lo geni y particular estimació que aquell gran home tenía al poble de Vallfogona.

Está situada á la part esquerra del temple y forma, al igual que la capella del Sant Cristo, un sol cos. Abans d' entrar en la magnífica y esbelta capella, deturemnos á contemplar la seva gran portada.

Es tota de pedra, pertanyent al estil *Churigueresch*, ab baixos relleus de molt bon gust, á pesar d' ésser construhida en l' época ja decadent. Sas columnas salomónicas, que son quatre, están escrupulosament traballadas y contenen dos d' ellas l' escut d' armas de Fr. Nicolau Cotoner, Comendador de la ínclita y militar ordre de Sant Joan de Jerusalem, y las altras dúas l' escut del Rector García, simbolisant lo séu nom y apellido, que consisteix principalment en una garsa y una torre.

En l' intermitj de las columnas hi ha diferents retaules que representan los diferents passos de la vida de Santa Bárbara. Pujant un grau s' entra en l' interior de la capella, quals parets laterals tenen també esculpits diferents passatjes de la vida de la Santa.

Entre aquestos mereixen esmentarse, l' estada á la torre de la Santa, la conferencia ab lo sèu pare Dióscaro y l' alegoría de quan se n' puja al cel.

Té comunicació aquesta capella ab la sacristía per una porta simulada. Reb la claror per un cimbori pentagonal, situat al centre de la coberta.

Altars.—Lo primer entrant á la dreta, es dedicat á la Puríssima Concepció, la qual está col-locada dins d' un escaparat. Es molt senzilla. Es llástima que pera col-locar lo escaparat, s' haja posát davan d' un grant retaule, lo de Sant Pere, de bon mérit artístich. Lo segon, que es al costat esquerre, es lo de Sant Cristófol, que té també una reliquia del Sant, y lo tercer es l' altar major. Es molt desembrassat, tot de fusta y s' compon de bases laterals, representant uns grans sócals de pedra, en los quals descansan dúas altas columnas, á un y altre costat, rematant

ab uns capitells sobre los que descansa un arch de poch radio. Las columnas son buydas en llur interior. En lo centre dels sócals y columnas hi ha la taula, en la qual s' apoya una graderia que en son extrém dóna en lo Reliquiari pera la Custodia del Santíssim Sagrament. Com acabament pel altar y adaptantse á la forma de la nau, hi ha una gran estrella radiada y daurada que parteix d' una circunferencia que en son interior y en un núbol té las inicials de Maria, las quals son també dauradas. L' altar té en los séus costats dúas portas pera comunicarse ab lo darrera del altar. Lo presbiteri es gran y queda separat de lo demés del temple per una balustrada de fusta, deixant un corredor al mitj. Pera pujar al púlpit se té que fer per lo meteix presbiteri.

Abadía. — Tot lo que se n' puga dir, ho dirém al tractar de la Historia de l' iglesia.

Casa de la Vila.—Es un edifici gran, pero del carácter d' una casa ordinaria del poble. Té la planta baixa ab entrada pél carrer de l' Abadía, formada per una sala rectangular enrajolada ab senzillés; es de poca elevació, essent lo sostre una volta de guix; está destinada á sala de sessións del Ajuntament, y lo mobiliari se reduheix á un banch circular de senzilla construcció y una taula y cadiras pera la Presidencia. Reb la llum per una finestra que dóna al E. Lo primer pis té l' entrada per una porta estreta, y al O. enfront del castell. La sala, que té igual capacitat que la que té la planta baixa, está destinada á servir d' estudi de primera ensenyansa elemental; está ben ventilada, té dúas finestras al N. y una al E. Lo segon pis té dúas entradas pél cantó E. y es al nivell de la Iglesia, de quin edifici las separa pochs metres; l' entrada ó porta de l' esquerra té senzillament una estancia quadrada, hont hi ha la Secretaría del Ajuntament y lo correu, que té bussó públich á la part del carrer. L' entrada de la dreta es la que comunica ab totas las demés dependencias del pis, servint pera la habitació del Sr. Mestre de primeras lletras.

Castell.—Sembla que tindría d' ésser molta l' historia d' aquest gran casal, y desgraciadament ab prou mirar y

buscar per totas parts, pocas cosas podrém dirne. Tal com avuy está, no es possible ferse cárrech de sa construcció y departaments interiors. Consisteix solzament en una gran casa, que té la entrada al E., la porta d' arch semicircular, y entrant á má dreta té un departament, que es lo que més bé s' conserva d' aquell temps, y serviría tal volta de presó. Té en lo primer pis una sala gran, en mitj de la qual hi ha un gran arch apuntat, semblant al que se n' veuhen d' altres espargits en l' interior del edifici. La llinda interior de la porta que dona entrada á la sala, té l' escut del senyor. Aquesta sala té finestras grans que donan al N. N.O., tenen bon cop de vista, d' hont se veu molt clarament tot lo poble de la Ametlla. Se comunica aquesta sala ab lo pis de sobre per medi d' una escala de cargol, y probablement serviria pera anar dalt de la torre molt elevada que hi havia sobre l' edifici y que ha desaparescut totalment. Se troban en los baixos, restos de columnas de pedra, que sembla hajan servit pera un petit temple.

Hospital.—Quan tractém de l' Historia general del poble, nos ocuparém també del meteix.

VIII

Historia de l' iglesia, campanar, capella de Santa Bárbara y Abadía

De lo que pot deduhirse, la primitiva iglesia havía de pertányer á l' época bizantina, puig conserva tota la fatxada principal; y quan modificaren l' iglesia, aquesta l' aprofitaren, y segons la lápida que está posada al costat de la portalada principal, fou feta en l' any 1311, puig diu aixís: *Berardus Elies Presbiter, facit fieri istud opus cuius anima requiescat in pace AMEN=Anno Dñi. M.C.C.C.X.I.*

L' iglesia primitiva tenía lo campanar en forma de cadireta, ab dos finestrals hont s' hi col-locaren las dúas campanas, fetas l' any 1435. Se 'ls hi posáren los noms, á la campana més grossa, de *María* y á la petita lo de *Cris-*

tófora. La petita s' trencá y no fou tornada á fer fins l' any 1821, posantli lo nom de *Catarina*.

Lo campanar se feu en forma quadrada, tal com está avuy, acabant en una teulada piramidal y col-locat al costat de l' iglesia, l' any 1760, que á més de tenir las dos campanas de l' altre, y pera ocupar los quatre finestrals d' aquest, se feren en l' any 1680, dúas campanas més; posántloshi los noms de *Bárbara* y *Forana*. Aquesta última s' trencá en 1795 y s' torná á fer en l' any 1821, posantli lo nom de *Cristófora*.

Dessota del trespol, hont hi ha las campanas, hi ha també lo relotje, de gran tamany y tot de ferro; fou construhit l' any 1713.

La capella de Santa Bárbara va ésser construhida en los anys de 1615 y 1616, á qual obra contribuhí en gran lo Dr. García, inaugurantse lo día 16 de Maig de 1617 ab molta solemnitat, asistinthi lo séu amich Fr. J. Barberá. La va fer daurar desseguida lo meteix Rector, costantli 120 lliures moneda Barcelonesa, segons rebut del daurador Marti, de Vallfogona.

En dita época construhí també la portalada petita que mira al N. y que, com hem dit ja, serveix d' entrada ordinaria al temple.

En l' intradós esquerre de la meteixa portalada y baix la pica de l' aygua beneyta hi ha la sepultura del célebre escolá del Rector, y qual epitafi, conservant la meteixa ortografía, copiém. En l' espay que queda entre una y altra lápida té esculpits los símbols del escolá, com son, la calavera, canadellas, campaneta, caldereta d' aygua beneyta, y altres.

«ACI JAU UN ESCOLÁ
DEL TEMPLE DE VALLFOGONA
QUE DOL Y LLASTIMA DONA
ALS BRONZES QUE REPICÁ.
EN LOS BREUS AÑS QUE LOGRÁ
EN BON DESIGNE PRĒGUÉ
QUE DE DOTZE QUE VIXQUÉ
LOS SIS LA IGLESIA SERVÍ
Y A MILLOR VIDA PARTÍ
LO QUI LA PARTI TĀT BE.»

«DE SOS OSOS LO DESCANS
BAIX DE AQUESTA PILA S FŪDA
QUI LI TORNA QUĀT INNŪDA
L' AIGUA QUE PASSÁ AB SAS MÁNS
INFEREXQUEN LOS HUMANS
PITS DE AQUESTA PEDRA DVRA
QUE AB SA LIMPIA SĀTA Y PVRA
TALS OFFICIS REGONEX
LOS SUFFRAGIS QUE MEREX
DELLS AQUESTA SEPULTURA.»

A. ALMÆ. VIRG. INCLITÆ Q. XPI. MART. BARBARÆ.
PATR.Æ. PROMERENTI. VICENTIS. GARCIA. PRÆSB.
DERTVS. RECT. VALL. HASCE. SVA. POTISS.M. IMPENSA.
ET. ILL. D. F. NIC. COTONER. CON. VÆ. OPE. POP.I. AVX.O.
VIGNOY. GRATVLE. ERECTAS. ARAS. SACRAVIT. ANN.
1617. 17. CAL. IVN. QVO. DIE. R. P. E. IOSEPHS BAR
BERANS. MON. SS. CRVC. POSMODVM ABBAS.
MACTE. RELLIG.E. AC. DOCTR.A VIR. SOL.E P.VM IN. EIS.
DEIP.Æ VIRG.I SACRIF.VM. CELEBAVIT. VT. TEMPLI. HVIS.
NEDVM. TOTIS. ORBIS. DÑA. DILECTAM. FILII.
SPONSAM. INTRO. DOMVM. SVAM. MANVDVCENS
HIC. TERMINI. NTRI. CVSTODEM. SISTERET.

Aquesta lápida la col-locá sobre la sepultura del escolá, y conmemora lo día de la inauguració de la capella de Santa Bárbara.

Segons lo que 's pot col-legir, encar que lo fer la capella fós un aconteixement per lo que millorá al temple, l' Ajuntament, vejent que pera poguerla fer, arrencava una trona que hi havía sostinguda per dos lleons de pedra, en lo punt hont feya l' entrada, li formá acusació perque ho havia derruhit, qual auto s' ha de trovar en los arxius municipals. Aquestos lleons se conservan avuy en dia en la porta interior d' entrada á la Rectoría per la part del Nort.

La Rectoría se conserva encara tal com en lo temps del Rector, lleugerement modificada. Se comunica directament ab la Sacristía, aquesta fou feta en los últims del segle XVI.

Lo més anomenat de la Rectoría, es la necessaria que feu lo rector en l' hort; avuy no serveix pera los usos á que la designava, y que també ne té la lápida hont posá los versos aquells de:

«La monarquia regint
Felip ters que la millora.»

(*Poesías del Rector de Vallfogona*)

IX

Historia general de Vallfogona

Segons alguns, lo nom de Vallfogona deriva de *Vallis fœcundœ*, etimología que no s' adapta prou bé á la poca fecunditat del terreno.

Creyém que la verdadera etimología ve de *Vallis focunea* y realment, atesa la posició topográfica del poble, es molt semblant ab un fogó.

Respecte á historia del poble, com succeheix en pobles de petita importancia, no 's té cuydado en conservar res, sino que passa qualsevol fet, y al cap d' uns quants anys ja

ningú se 'n recorda. Aixís ha succehit á Vallfogona. Un mes, per nostra part, de constants indagacions y 'ns trobém que poch, molt poch podém dir de la meteixa, quasi totalment desconeguda.

Creyém no obstant que pochs fets importants tindrían lloch en lo poble, perquant sembla que alguna cosa s' conservaria.

Al voltant y á tres horas del poble, té Vallfogona, las vilas de Santa Coloma de Queralt, Tárrega y la Ciutat de Cervera, y totas sobresurten tant en l' Historia de Catalunya.

Donchs bé; sembla que 'l poble de Vallfogona tindría de pendre part en los moviments de las poblacions esmentadas, y de tots modos may li hem vist que hi figuri.

La vila de Tárrega, que va ésser destruhida en la guerra dels Musulmans y cristians, reedificantla lo comte de Barcelona, que en l' any 1061 la regalá á Ricardo Altimir, encarregantli la fortifiqués, va arribar á tenir molta importancia y va ésser habitada per molts juheus. En l' any 1356 lo Rey la doná al comte Enrich pera los seus descendents, y aquest en 1366 la va vendre á Felip de Castro, que va casarse ab D.ª Joana filla del Rey Alonso de Castella.

Lo Rey D. Fernando la deixá al infant D. Pere en l' any 1416; y en 1462 van apoderarse d' ella los catalans que s' sublevaren guiats per Joan d' Agulló. Donchs en tots los fets esmentats Vallfogona hi figura pera res.

La ciutat de Cervera, tant histórica y que en l' época de Felip V sa actitut li valgué la célebre Universitat, tampoch trovém ni si l' apoyá ni res.

Santa Coloma de Queralt, que en los segles XV y XVII figura tant com á plassa forta, y á la que lo Rey Felip III feu cap del Comtat, y doná á D. Pere de Queralt en las Corts de Sant Francisco de Barcelona en l' any 1599.

Ni aquestos fets de las poblacions vehinas ni tampoch l' histórich Montblanch poden illuminarnos en res de la de Vallfogona.

Ya que no podém assegurar en quin any se fundá lo poble, al menys dirém que en épocas molt antiguas Vall-

fogona fou un poch més gran que no es en la actualitat, y que l'ayguat de Santa Tecla, ocorregut l' any 1874 descubrí prop del Molí de la Cadena, restos de grans casas, consistents en vestigis d' un forn de cóurer pá, picas d' oli y cups per la fermentació del such dels rahims. Y luego á la part E. del poble foren descoberts diferents fóssils humans com també banyas de cervo y demés, tot petrificat y que demostra absoluretat que son enterrament ve ya de segles. Tot aixó ho indica molt clarament, si bé que no tant gran com per alguns s' habia soposat, un poch més que avuy dia, com hem anunciat, y que tot lo més tindría unas trenta casas més.

Quan creyém que Vallfogona había de tenir molta importancia, es en lo temps Feudal. En efecte; si mirém ab detenció totas las casas del poble, en diferents casas particulars se conservan finestras y altres fragments d' arquitectura ojival, del estil anomenat Radiant, com també restos de monuments de l' época bisantina. Sobre de la porta del Cementiri hi ha una alegoría de pedra ab ornaments lobulars, com també lo ninxo adornat ab escuts dels cavallers de St. Joan, que en son temps guardaría las cendras d' alguna persona de la familia. Del temps dels senyors provenen los noms de las montanyas *Pilá de les Forques* y *Penjat* quins noms indican ab claretat l' ofici á que en aquell temps estavan destinats. De dita época venen també los noms de Molins de la Cadena que hi ha á un y altre extrém del poble, y en quals punts hi havía la valla de separació de l' un terme á l' altre.

Al cim d' una montanya sobre l' establiment dels banys y aprop del punt hont hi havia existit lo poble de la Torre, hi ha un punt anomenat *Rocas de la Torre*, que los Moros en lo seu temps tenían edificat com á forta defensa. Se diu en lo poble que hi havía espayosas habitacions en son interior, que avuy es impossible reconeixer á no ser fent grans excavacions.

En los temps feudals probablement també tindría son origen la gran Torre de molta més elevació que la Iglesia, y que existía en lo que es avuy *Corral de la Abadía*.

Aquesta torre era quadrada ab los cantons de pedra, y

dominava tot lo baix terme del poble. Desde aquesta torre se descubría la que en forma circular existeix avuy al mitx del poble de la Ametlla y que serviría de guayta pera la guarda de Vallfogona y poguer també avisá en un cas de necesitat als pobles d' Albió y Ametlla y recíprocament. Aquesta torre la van tirar á terra á últims del segle XVI, servint sa pedra pera construir la paret de la Sacristía d' avuy y també la paret del púlpit de la Iglesia.

Per la importancia que en lo temps passat pogués tenir l' Iglesia de Sant Miquel y Hospital del meteix nom, trascriurém aquí alguns datos.

S' alsá l' Iglesia del Sant á la dreta del carrer Major, y avuy día está totalment abandonada. La fatxada principal dona també al carrer y es molt senzilla, de poca elevació no arribant á l' alsada de un segon pis; es de pedra picada y sols té pera rebre la llum la portalada, que es rodona y de poca elevació; la pica de l' aygua beneyta es á la part del carrer, consisteix solzament en una pedra que surt molt més que las altras, tenint en sa extremitat, una concavitat apropósit pera l' aygua. En son interior sols té restos del altar hont s' hi havía venerat l' imatje de Sant Miquel Arcángel. Lo trespol de l' Iglesia lo forma una volta de pedra ordinaria y que tan aquesta com las parets foren emblanquinadas.

L' acta de la fundació del Hospital y capella descrita de Sant Miquel, se feu en l' any 1308: diu que lo fundador fou lo Reverent Pere Bertran, Prébere natural de Vallfogona y vehí de Guimerá; aquest destiná cinch cents sous cada any pera la construcció, manutenció y celebració d' una Missa diaria en la Capella de Sant Miquel, y la caritat d' un sou pera las suas obligacions.

Disposa que la casa que 's construhesca pera Hospital, tinga quatre llits ab los seus paraments necessaris pera poguer acullir als pobres de día y nit; que 's construhesca una estancia ab un pórtich, pera l' hospitaler, ab dos llits pera poguer també acullir als Religiosos y Pelegrins; que s' fassa també una capella al costat meteix de l' Hospital en la qual se construhesca un altar baix l' advocació de Sant Miquel Arcángel ab tot lo parament y ornaments

necessaris pera poguer celebrar. Quedá encarregat de tot lo dit lo seu nebot Ramon Bertran mentres visqué y després de la seva mort los Jurats del poble de Vallfogona, lo Sagristá de l' Iglesia Parroquial, y lo Beneficiat que obtingué la capellanía del dit Reverent Pere Bertran.

En l' any 1769 ja estava quasi derruit, conservantse encara lo pórtich y la Capella de Sant Miquel.

Lo poble de Vallfogona en temps del seu famós Rector tenia poch més ó menys lo meteix nombre de casas que té avuy dia, aquestas abans ricas n' hi han hagut que han baixat y altras al revés; entre las casas poderosas d' aquell temps, mereix citarse *Lo Molí de Dalt* que en los funerals de la *mestressa* varen assistirhi quaranta capellans, fent l' oració fúnebre lo Reverent Dr. García.

Atenent á sa posició topográfica, no es estrany haja patit son terme per efecte dels ayguats, y que lo petit *Riu-Corp* no podent engolir en lo seu torrent tota l' aygua no mira de fer servir pera ajudarlo al mateix poble y fonts del terme. Com á recort de grans ayguats citarém lo de Sant Bartomeu; lo dimars 24 d' Agost de 1841, y l' de Santa Tecla, que fou més fort que aquell, inundant la nit del 23 de Septembre de 1874 lo camp de Tarragona, Priorat y Tárrega.

Tot lo dit es lo que solzament per avuy podém comunicar del célebre poble de Vallfogona, que té l' honra de poguer conservar en son temple las cendras del célebre Dr. Vicents García, gloria de Catalunya y floreixent poeta del segle XVII.

No per això contém haver acabat nostre tasca; esperarém altre temps mellor pera poguer donar una idea general d' aquest poble, que mostre la més gran voluntat y entusiasme per son gran Rector.

FRANCISCO CORBELLA Y PUIGBONET

LO PÁRAMO [1]

Un inmens camp de neu, plá, plá fins á pérdres' de vista, sense que per damunt d' ell s' ovirin las llunyanas crestas de las nevadas serras, formant un inmens cercle, quin centre ocupa l' espectador y que sembla caminar á mesura que aquest camina; cercle cubert per un no ménos inmens casquet esférich format per un cel de núbols llisos y cendrosos, á manera de un gegantesch fanal opach, casquet que sembla móures al ensemps que un se mou; tal es lo *páramo* al endemá d' una de aquestas fortas nevadas propias d' aquest temps en aquesta freda regió d' Espanya.

Y si desolada y trista es aquesta planura en los días de sol, ¡cóm no ho ha de ser en un día com lo d' avuy! Alsantse á 925 metres d' altura demunt lo nivell del mar en los confins de las provincias de Burgos, Valladolid y Palencia, lo vent hi toca sempre y avuy hi forma una veritable congesta. Escombra la neu, l' alsa en forma d' una pols impalpable y l' apila ara aquí, ara allá, pera desfer de nou aquestos munts y tornarne á fer d' altres més enllá.

La Naturalesa, com totas las hermosas, es coqueta y com totas las coquetas té moments de mal humor en que tot ho tira á rodar. Avuy se troba en un d' aquestos moments y no hi ha admirador ni apassionat séu que la aguanti.

[1] Conservo aquest nom castellá perque la traducció catalana de *desert*, *soletat* ó *despoblat* no m' vá; no dona prou idea de la cosa tal volta perque á Catalunya no n' tenim.

Caminant sol, á caball, arraulit pe' l' fret, sofocat pe 'l vent, que m' ve de cara, mitj cegat per la neu que aquest alsa de terra, sense veure á dreta y esquerrra més que algun qu' altre munt de pedras arrencadas per la rella del llaurador y apiladas de un modo informe *(majanos)*, las arrunadas parets d' antichs corrals de bestiar ó la cabanya d' algun pastor, cabanya feta sempre de pedra seca y quina forma de cono truncat me recorda las construccions dels pobles primitius; aquest viatje al través del *páramo* m' sembla etern.

Donaría qualsevol cosa per no haver sortit de casa; mes, com diu l' adagi, soch al ball y haig de ballar.

Y camino kilómetres y més kilómetres, veyent sempre lo meteix paissatje; sent sempre l' centre d' aquesta inmensa planura de neu; sense cap objecte que m' distregui la vista; tenint que fer de quan en quan llarchs rodeigs pera fugir de las ayguas embarradas y glassadas que hi ha al fons de las petitas ondulacions que forma l' terreno.

Y á tot aixó no se sent lo més petit soroll. Sols de quan en quan lo penetrant xisclet d' alguna blanquinegra garsa que s' alsa esporuguida d' entre 'ls solchs al sentir lo trepitj de las potas del meu caball, ve á interrompre aquest espantós silenci. No sembla sino que tots los habitants s' hagin mort y que jo m' trobe sol á la terra.

¡Quina freda soletat! Mon pensament voldría fugir d' ella, voldría enlayrarse; mes rebota contra la macissa closca de plom del cel y torna á caure xafat damunt la terra [2].

CELS GOMIS

Cevico Navero, 5 Febrer de 1890.

[2] Compáris' aquesta descripció de nostre company ab la sentida poesía gallega *Tristes recordos* de la malhaurada poetissa D.ª Rosalía de Castro de Murguía, llegida ara fa poch per son viudo D. Manuel Murguía en lo banquet que le dedicáren los catalanistas ab motiu de sa vinguda per los Jochs Florals d' enguany y publicada després, junt ab la traducció catalana del Sr. Franquesa y Gomis en diferents periódichs y revistas de Catalunya, y darrerament en lo quadern 51 de 15 de Juny prop passat de *La España Regional*. La seca y desolada planura de Castella, s' hi descriu ab igual sentiment d' anyoransa y esglay que en las precedents rallas de nostre amich. —*Nota de la Direcció.*

EXCURSIONS PER LO PANADÉS

Lo Panadés [1]

Lo *Panadés* es una extensa regió situada al extrém SO. de la provincia de Barcelona. Sos límits son: al N. lo Noya, al S. lo Gayá, al O. la Segarra y al E. lo mar.

Son terreno es molt desigual: la regió plana presenta de N. á S. una llargada extraordinaria, mentres que sa amplada no arriva á 15 km. Al O. y NO. s' elevan moltas cadenas de montanyas, entre las que descollan per sa altitut, las serras de La Llacuna, de Marmellá y de la Plana d' Ancosa. Al E. y S. també s' alsan á respectable altura las serras d' Ordal ab sas estribacions, y las de Olérdola.

Atravessa lo centre del Panadés lo petit *riu Foix*, procedent de las montanyas del O. Més al SO. se junta al Foix la caudalosa *riera de Marmellá*. Aquestas son las únicas ayguas corrents del Panadés.

[1] Véginse las relacions de las següents excursions verificadas per la Associació á la meteixa comarca y encontradas limítrofes, publicadas en aquest Butlleti: á Sant Sadurní de Noya, Subirats y Ordal, en 16 Febrer 1879, Butlleti vol. I, pl. 60; á Vilafranca y encontorns, 12 á 14 Abril 1879, íd., íd., pl. 156; á Sant Pons y Corbera, 16 Maig 1880, íd. vol. II, pl. 158; á la Beguda, 17 Maig 1880, id., idem, pl. 161; á Gelida, Castellví de Rosanes y Martorell, 24 á 29 Agost 1879, id, id., pl. 253; á Calafell, 8 Juliol 1883, vol. V., pl. 205; á Martorell y al castell de Sant Jaume, 16 Mars 1884, vol. VI, pl. 206; á Terrassola, Sant Pere de Riudevitlles y Sant Quintí de Mediona (botánica), 19 á 22 d' Agost 1883, id. id., pl. 136; á la Conca baixa del Noya, 19 Octubre 1884, vol. VIII, pl. 66, 108, 122 y 165; y á Sant Martí Sarroca, Torrellas y Pontons, vol. X, pl. 266.

La configuració de la part baixa del Panadés, rodejada per tot arreu d' altas montanyas, y més que altra cosa la abundancia ab que 's troban moluscos bi-valvos fóssils, fa creure ab fonament que un jorn fou lo Panadés, á semblansa del Vallés, un mar myocénich; y si això no bastava á arrelar lo convenciment de que estigué invadit per las ayguas, cal veure solzament, més avall d' Arbós, lo congost estretíssim per hont passa lo Foix al abandonar lo Panadés pera llensarse al mar, á semblansa del obert en Martorell per lo Llobregat y per lo Besós en Moncada, pera quedarne plenament convençut.

Antiguament lo Panadés estava cubert d' inmensas boscurias, de las que per dissort apenas ne quedan.

Allavors, com es natural, hi havía nombrosas fonts en molts llochs, y tant es aixís que la riera que baixa de las serras d' Olérdola, abans rublertas de selvas frondosas, avuy desprovistas de tota vegetació, portava tant gros caudal d' ayguas, encar no fá mitj sigle, que movía dos molins, y avuy está aixuta completament.

Lo Panadés, propiamente tal, es dir, la regió plana, está esmeradament cultivat per sos nombrosos habitants, donantse preferencia als cereals y á la producció vitícola, que constituheix son major element de riquesa.

Aquest any (1889), per desgracia, s' han defraudat las esperanças que los intel-ligents pagesos del Panadés concebían respecte á la producció vinícola, puig en la primavera l' aspecte de las vinyas feya entreveure una cullita sens igual.

A l' arribada del estiu, lo terrible *mildew* assolá los vinyals inmensos del Panadés, y lo pagés vegé ab desesperació marcirse en flor los fruyts de son honrat y may interromput traball.

Bé van emplear lo sulfat de coure, l' ensoframent; mes tot en va: no haurán pogut salvar la décima part de la cullita mitja anyal. Per fortuna la encontrada es rica, y un any dolent bé 's pot passar y sos moradors no sentirán en l' hivern próxim los horrors de la miseria, com s' ensenyorirá certament en altres pobles més infortunats.

Vilafranca del Panadés

Vilafranca está situada en lo centre del Panadés, de que es capital. Dista de Barcelona per camí de ferro 58 km. y de Tarragona 49. Está unida també á las dúas ciutats esmentadas, per la magnífica carretera de Madrid á Valencia y La Junquera. Població 6,656 habitants. Altitut aproximada sobre lo nivell del mar 230 metres.

Vilafranca es una de las mes ricas, cultas y bonicas poblacions de Catalunya. Situada en un petit coll, estribacions de las serras de Foix y d' Ordal, ofereix bon cop de vista per lo pintoresch de sa campinya.

Lo comers de vins 's fá en gran escala, y constituheix sa principal riquesa.

Sa fundació no 's remonta á més enllá del sigle XI, de que data la decadencia d' Olérdola.

En la guerra fratricida de 1642, en la batalla de Vilafranca, caygué presoner del exército francés-catalá, Don Pere d' Aragó ab tot l' exército castellá.

En Vilafranca morí en 1285 lo rey d' Aragó Pere III lo Gran ó dels francesos.

La Casa de la vila es propietat comunal desde 1539. En son Arxiu son notables lo Llibre Vert, recopilació de la historia de la vila, y lo Llibre dels Privilegis, ab tots los privilegis concedits á Vilafranca per reys y senyors desde l' Edat Mitja.

En l' important societat defensora dels interessos agrícolas, «Centre Agrícola del Panadés», s' conservan notables objectes d' Arqueología.

L' iglesia parroquial de Vilafranca es espayosa, d' una sola y atrevida nau. Ans de l' any 1841 en que 's restaurá l' iglesia—ja 's pot suposar quína classe de *restauració* fora,—era notable lo retaule de l' altar major, gótich; pero desaparegué en la reforma, aixis com lo chor, substituhintse en mal hora per un altre altar major sens gust arquitectónich. Per fortuna s' ha cambiat recentment per un tercer altar gótich preciós, ricament daurat, més en armonía ab lo conjunt arquitectónich del temple. En la restauració

citada desaparegué la cripta de sota 'l presbiteri, hont se veneravan las reliquias de Sant Félix, patró de la vila, pero últimament ha sigut restablerta.

Al comens de la guerra dels *set anys*, s' amagá la custodia gótica, de preuhat valor, junt ab altras joyas, sens que fins ara s' haja sapigut qué s' ha fet d' ellas.

Al costat de l' iglesia hi ha la preciosa casa—palau que fou de Jaume I, dita Can Ferreret, qual monument está en l' actualitat restaurantse ab escrupulositat artística.

L' iglesia de Sant Joan es obra notabilíssima. Es exemplar raríssim en la seva arquitectura, obra del sigle XII, transició del románich al gótich. La nau es esbelta y atrevida; preciosos finestrals ojivals.

La parroquia de Sant Francisco es notable per sa importancia histórica. En ella celebráren corts Jaume I y Pere IV, en la que fou sala capitular. Quatre magníficas sepulturas esculpturadas ornan dita sala. Lo claustre es notable també per sas lápidas y sepulcres esculpturats.

I

De Vilafranca del Panadés á Moja

Lo día 11 d' Agost de 1889, sortía de la ciutat comtal en lo primer tren de Tarragona per l' interior, pera quedarme á Vilafranca y passar una curta temporada en lo Panadés, per qual regió, pera mí desconeguda, me proposava efectuar algunas excursions.

Sortí de *Vilafranca* carretera avall en direcció SO.; ans de comensar una forta baixada, vegí á la dreta una creu de pedra y un fort cilíndrich que serví de defensa á la vila durant la guerra civil. Al mitj quart vaig deixar á la dreta l' *horta de Sant Salvador*, enfront de la qual, á má esquerra, entre algunas oliveras arrenca un camí de carros que 's dirigeix al SE. y S., 'l que vaig seguir, passant als 8 ó 10 minuts per un petit túnel per sobre del qual passa la línea férrea, y arrivant als 10 més á *Moja*, ma residencia durant ma estada en lo Panadés y punt de partida pera las excursions per lo meteix.

Moja es un poble agregat al municipi d' *Olérdola*. Te una iglesia moderna ab dúas torres laterals, una d' ellas no acabada encara.

L' altar del sagrament es la primitiva iglesia, de reduhidas dimensions. L'antigua no ofereix particularitat en son interior, construhit á volta de punt rodó, pesada y xata; té en cambi un notable y original ábside ab cimbori, de fábrica románica.

En lo centre del poble hi ha una alta torre cilíndrica, coneguda per la *torre dels moros*, y en realitat ho es; es una *atalaya* ó torre de guayta aixecada per los alarbs.

Moja, situat en una eminencia, domina desde una altitut de 250 ó 260 metres la part central del Panadés.

En son terme he recullit alguns fóssils (moluscos).

II

De Moja á las fonts de l' Avellaner y de l' Atmetlló

A las 8 del matí del següent día 12 me posava en marxa. Sortí del extrém SO. del poble, per camí carreter que 's dirigeix planejant cap al SE., per entre vinyas, quals sarments despullats de verdor com en la tardor, deixavan veurer los terribles estragos del *mildew*. Al cap d' uns tres quarts d' hora de seguir lo camí en igual direcció, després d' haver deixat á dreta y esquerra molts camins, se 'm presentá una bifurcació: lo camí de la esquerra va al NE., y lo de la dreta, que vaig seguir, al SO. Als 5 minuts, luego de tombar á l' esquerra, vaig passar per davant de la grandiosa casa de *Castellvi*. De l' era de la casa seguí un viarany que baixa al Est per entre colossals rocas, ab la fonda vall de *la Vall* á la dreta, y enlayradas cingleras á l' esquerra, en las que 's véuhen, en gran extensió, restos evidents d' habitacions humanas, que perteneixerían segurament á l' antigua Olérdola. Al mitj quart lo viarany bifurca; lo que 's dirigeix á l' esquerra va á la font del Atmetlló. Prenguí lo de

la dreta, que baixa per rasas, en una de las quals, á la esquerra hi ha un clot en que hi ha una petita font d'aygua molt molla. Al mitj quart més arribava al fondo de la vall, é inmediatament á la *font del Avellaner*, molt bona, que va á un pou cercat d' una barana de ferro. Serveix pera regar las hortas vehinas propietat de la casa Castellví. Surt per una canal de sota de grans rocas, en qual part superior hi ha dos magnifichs lladoners cuberts d' espessíssima eura. Aquesta font, que neix al peu d' una montanya cuberta de bonich bosch de pins, es, ab tot y ésser escassa, la més copiosa del terme d' Olérdola. Altitut aproximada, 260 metres.

Seguint al NE., als 10 minuts de la font arribava á *Can Guimet*, pujant sobtadament; prenent llavors un caminet que passa per entre brossa y gran rocám, ab la fondíssima vall á la dreta y enespradas cingleras d' aspecte montserratí á l' esquerra, als 10 ó 12 minuts arribava á la tant celebrada *font de l' Atmetlló*, alt. ap. 320 metres. La font está situada en una cova d' uns 5 metres de llarch, estretíssima, y d' un metre d' altura, de manera que es un xich difícil entrarhi. Los degotalls de las rocas van á parar á un sot d' un palm de profunditat y dos d' amplada y llargada, d' obra. Los habitants de l' encontrada diuhen que té la propietat d' estimular l' apetit.

Desde la font seguí un curriol en direcció NE., que ab 5 minuts 'm portá á la carena. Aquesta vé á ésser una calma ó ras de roca viva, limitat al S. per nombrosas cingleras esgrahonadas, que rematan en lo fondo de la vall, coneguda en aquell punt per lo *Sot dels Castellans*. Tal vegada tindrá aquest nom alguna correlació ab la batalla de Vilafranca, lliurada entre catalans y castellans en lo sigle XVII.

Prop del punt hont surt lo camí en la carena hi ha varis sots, alguns d' ells restos evidents de sepulturas primitivas, un dels quals crida l' atenció per lo complicat de son dibuix. Es una concavitat de poch fondo, sa longitut va de NE. á SO. inclinantse al S.; será de poch més ó menos d' un metre; sa amplada máxima arrivará á 40 centímetres. En l' extrém SO., mellor S., surt un canalet algo ondulat de dos dits d' alsada per tres d' amplada en

sa part superior y dos en l' inferior, que tindrá dos metres de llarch próximament, en qual extrém inferior s' obre, en la roca viva sempre, un clot circular d' uns 25 centímetres de altura y altre tant de diámetre, obert en lo meteix punt hont acaba la carena pera formar lo cingle. En l' extrém inferior de dit clot 's véuhen dos petits canalets que baixan verticalment roca avall, com uns 40 centímetres, fins pérdres' en l' herba.

D' aquest punt, seguint al dret (NO.), als tres quarts era á Moja.

III

De Moja á Sant Miquel d' Olérdola

Lo día 14 d' Agost, acompanyat per un simpátich aragonés que reflexava en son carácter l' energía de sa terra, 'm disposava á cumplir la tasca del día. Eran las 6^{h} del matí.

Sortirem de *Moja* per lo carrer de la Carrelada, que va de SO. á NE., y als 10 ó 12 minuts trobárem á l' esquerra lo *cementiri* nou, construhit en 1883, que per cert prou 's necessitava, puig lo vell, enclavat en lo centre meteix de la població, constituhía un perenne perill pera la salut del vehinat. Passat lo cementiri, lo camí 's divideix en tres ó quatre, tots los quals abandonárem, y seguírem al dret en direcció SE., planejant, per bosch de peu. Al cap d' uns 30 minuts baixárem sobtadament (després d' haver girat al E.), per entre colossals blochs calcáris, al fondo dit lo *Sot dels Castellans*. Desde 'l sot pujárem rápidament cap al SE., y als pochs minuts vegérem restos de muralla antiquíssima guarnida de bastions, que tancava tota la part accessible de la montanya, formada d'enormes pedras collocadas sens ordre ni simetría, sens que s' adverteixi haver estat unidas ab morter, á manera de murallas cyclópeas. Aixó es una termenant prova de l' existencia en la més remota antigüetat de la ciutat fenicia Carthago Vetus, en l' actual terme d' Olérdola.

A cosa de 15 minuts del sot pujárem á una font d'aixeta, sota meteix de la casa rectoral de *Sant Miquel d' Olérdola*.

De la font, per medi de grahons tallats á pich en la roca viva, pujárem als dos minuts á dita casa rectoral. Seguint cap al SO., trovárem als pochs passos una gran bassa oberta en la roca, á la que 's baixa per uns grahons practicats també en la roca.

Aquest punt es notable baix lo punt de vista arqueológich. En la falda d' una roca 's véuhen certas concavitats que per llur forma, simetría y dimensions, no deixan lo menor dubte de que fóren monuments fúnebres. Oferéixen á la vista las formas de la figura humana amortallada. Alguna d' aquestas sepulturas está tapada ab sa llosa encara, presentant la particularitat d' estar totas orientadas d' Orient á Ponent. Alguns han atribuhit aquestos monuments als ibers, pero hi ha motius pera créure que son d' orígen fenici. Las tradicions del país los hi atribuhéixen un orígen cartaginés, y aquestos no eran altra cosa que oriundos dels fenicis.

En lo més enasprat del turó está situada l' antigua iglesia parroquial d' Olérdola.

Sa construcció es bárbara: es de petita creu llatina y descansa sobre una pesada volta de canó. Al campanar, sobre lo creuher, s' hi puja per una escala exterior sens barana, d' alts y estrets grahons. En l' interior de l' iglesia hi ha un portal moresch, que 's creu data del sigle x, tapiat. Prompte fou destruhida l' iglesia per lo terrible Almanzor al invadir Catalunya, allá á las darrerías del sigle x, mes fou reedificada inmediatament. Al voltant de l' iglesia hi ha lo cementiri, tancat per una paret. De poch temps á aquesta part l' iglesia está totalment desfregada, puig tot quant contenía, inclús las campanas, ha sigut trasladat á la nova parroquia de la *Plana Rodona*. Altitud apr. 380 metres.

En aquestos indrets s' hi descubréixen notables ruinas.

En lo bell cim del turó, incrustats en las rocas, 's veuhen innombrables fóssils.

Desde aquestas altituts 's descubreix la platja de Vilanova y Geltrú, comunicant per medi de guaytas ab totas las avingudas del Panadés, que s' ovira á vol d' aucell.

De Sant Miquel, en direcció SO., seguint sempre plane-

jant per la carena, rodejada de colossals rocas calissas — tant abundants que forman verdaders jassiments, — per entre bosch baix, y gosant sempre d' espléndit panorama, pujárem als tres quarts d' hora á un turó de forma arrodonida, d' uns 465 metres d' altitut. Seguint sempre per la carena, envers al SO., als 15 minuts arribárem al *Pujol del Aguila*, espadadíssim turó de forma cónica, sembrat de rocas esmenussadas y de malesa. Es lo més alt de la regió; sa altitut arrivará escassament á 500 metres.

Lo panorama que desde lo Pujol del Aguila 's disfruta es encisador. 'S veu á sota meteix Vilanova al SE., y 'l mar del E. al SO.; Canyellas als peus, unit á Vilanova per la carretera á Vilafranca, y alguns pobles que 's pérden entre las valls de las montanyas de la costa. En días clars se veu al extrém SO. del horisont, Tarragona ab las montanyas del Camp. Al O. y NO., lo fértil Panadés en tota sa extensió, ab las groixudas serras que 'l tancan, y ab los infinits pobles que li donan vida.

Del turó ó Pujol del Aguila, per forta baixada y terreno molt pedregós, seguírem al dret, en direcció NO. N., y al cap de 25 minuts arribárem á un fondo cubert d' exuberant vegetació. En aquesta fondalada agafárem y seguírem sempre avall un camí de carros de desemboscar, que 'ns portá al cap de mitja hora ó poch més á la gran casa de *La Vall*, que deixárem á la esquerra. Llavors abandonárem lo camí y pujárem al dret, sempre cap al NO., passant per las rasas de las vinyas, y als 10 minuts guanyárem un serradet desde 'l qual 's veu als peus Moja. Baixárem del serrat, y á poch trovárem un camí de carros que 'ns portá á *Moja* en uns 30 minuts, entrant en lo poble per lo meteix punt hont hi ha un clap de corpulents pins.

IV

A l' ermita de Penyafel

A la tarde d' aquell meteix día anárem á visitar l' ermita de la *Mare de Deu de Penyafel*. Sortírem al efecte per l' extrém SO. de *Moja*, y als set minuts baixárem á un

camp conegut per *l' Alzinaret*, dit aixís per haverhi existit un temps un hermós alzinar, del que 'n queda alguna alzina encara. Seguint lo camí en direcció SO. y O., sempre ab vinyas á dreta y esquerra, als 15 minuts arribávam á l' *ermita de Penyafel*, hont se venera la santa imatge titular, que inspira molta devoció en tota la encontrada. 'S creu en aquestos pobles que la Verge de Montserrat tenía dúas germanas: la Mare de Deu de Foix y la de Penyafel, y... efectivament, no ténen lo menor grau de parentiu.

Prop de l' ermita, en un clot, hi ha una font de degotalls, qual aygua, molt cobdiciada per los habitants de la encontrada per no sé quinas virtuts medicinals, serveix, segons es fama, no pocas vegadas de bany als gossos de las casas vehinas.

Per los voltants de l' ermita, principalment al O. y S., 's véuhen bonichs boscos de pins que oferéixen contrast ab lo resto del paissatje, tot ermots y monótonas vinyas.

Retornárem á *Moja* ja post lo sol.

V

Excursió á Castellví de la Marca

Lo día següent, 15 d' Agost, debía realisar l' excursió projectada tantas vegadas en anys anteriors, pero per causas múltiples may portada á cap, al castellot que s' ovira al ponent del Panadés, y s' alsa imponent sobre precipicis horrorosos.

La jornada debía ésser llarga y pesada, y per lo tant precisava posarse en camí al apuntar l' auba. Era un quart de sis del matí, feya una temperatura agradable. Lo suau vent del Oest, l' escassa humitat ambient, la temperatura baixa, la pressió elevada, lo cel ras: tot anunciava un día espléndit.

M' acompanyava, com á práctich de la regió, Mansió (?) Mitjans, estimat amich meu.

Sortírem de l'extrém O. de la població per camí de car-

ros que baixa cap al NO.; als tres minuts bifurca: seguirem lo de l' esquerra; al breu rato altre camí á la dreta; y tombant al O., als set minuts deixárem á la esquerra un camí carreter que va á Penyafel. Al poch rato atravessárem la *linea férrea* de Tarragona. Als tres minuts, seguint al O., sortirem á la *carretera* de Valencia. La seguirem en direcció SO. durant uns 20 minuts, fins que entre los kilómetres 44 y 43 (á contar desde Tarragona), al costat d' unas petitas oliveras, y dalt d' un serradet, tombárem á la dreta en direcció NO. per camí carreter. Lo seguirem com uns 12 minuts, passant per entre nombrosas casas del terme dels Monjos, passat qual temps, abandonant á la esquerra lo camí de carros, baixárem per un curriol cap al fondo del frescal *torrent de Can Fabet*, cubert d' exuberant vegetació, molt ample y fondo, humit, ab aygua estancada formant gorchs en molts llochs.

Remontárem son llit entre magníficas pollancas y albas, que oferéixen contrast ab la monotonia dels inmensos vinyals d' abdúas voreras del torrent, durant un quart d' hora, pujant luego per sa vorera dreta y sortint á unas vinyas, hont prenguérem un caminet que en direcció SO. 'ns conduhí als cinch minuts á *Can Fabet*. D' enfront de Can Fabet seguirem un camí en direcció NO., que als 30 minuts, á través sempre de vinyas, 'ns portá al frescal *torrent* de *La Almunia*, sempre ab aygua corrent; atravessat lo torrent, passárem junt á una gran casa de moderna construcció: enfront 's veu lo poble d' aquell nom. Seguírem lo camí carreter, y passant per la vorera dreta de dit torrent, cubert en aquell indret d' un canyissar espessíssim, y més amunt d' abundants pins, als quatre ó cinch minuts arribárem á *La Almunia*, agregat á Castellví de la Marca. Sa iglesia, entrant en lo poble per aquella part, á l' esquerra, es moderna y sens mérit. Alt. apr. 260 metres.

Atravessárem la població, que es moderna y bastant gran, de SE. á NO., per lo carrer principal. Al arribar á una plasseta dita de la Constitució, refrescárem en un café molt concorregut situat á la dreta.

Sortirem de La Almunia per camí de carros en direcció NO.; als cinch ó sis minuts deixárem á l' esquerra un

camí carreter que va al SO. Baixárem suaument ab vinyas á abdúas bandas primer, y luego bosch de pins á la dreta, sota 'l qual lo torrent de La Almunia 's despenya en bonich fall. Seguírem lo camí de carros sempre en la meteixa direcció NO. com uns 40 minuts, pujant y planejant á intérvals, fins que al inclinarse aquell á ponent, ne deixárem un altre á la dreta, que seguint al NO. va al poble de Castellví de la Marca que 's veu á un kilómetre de distancia. Agafant lo primer camí en direcció O., baixárem ab set minuts á la pedregosa *riera de Castellví*, desde la qual pujárem als 12 minuts á l' *iglesia parroquial de Castellví de la Marca*. Alt. apr. 280 metres. Pera arribar á l' iglesia pujárem alguns grahons que donan á una plasseta en la que hi ha l' iglesia ab atri. Aquesta es románica, de tres naus d' arch apuntat; es bonich lo retaule del altar major, situat á la dreta.

Ohírem en la iglesia ofici, permaneixent'hi més d' una hora.

Sortírem de l' iglesia en direcció O., y pujárem sobtadament per un curriol imperceptible que perdérem á mitja montanya. No 'ns quedá altre remey que anar al dret, montanya amunt, per una costa tant empinada que tindrá 'l 50 per 100 lo menos. Tinguérem que apoyarnos en los escassos pins y malesa, verdissas y cuscons, pera efectuar l' ascensió, puig lo terreno está tant cubert de fragments de rocas, que 's fa poch menos que impossible lo pas. Lo que patírem cayent aquí y allá, y lo que suárem baix un sol tropical, no es possible creureho... Ja 's necessita afició á las excursions pera desafiar los rigors de la canícula en aquells árits penyals, hont hi cau un sol de foch. Quan 'ns créyam prop del cim, quedárem sorpresos al trovar interromput lo pas per esgarrifosos precipicis: era que 'ns havíam decantat massa cap al Nort, en qual part la montanya está tallada per altas cingleras.

Decantantnos cap á l' esquerra, després de véncer no pocas dificultats, als tres quarts de Castellví guanyárem l' espadat cim del cónich *turó de Castellví de la Marca*, en lo qual está assentat lo rónech *castell* del meteix nom.

Del castell 's manté en peu la torre del homenatje,

encar que amenassant prompte ruina, puig está tota esquerdada. 'S conservan restos dels torreons y fossos en mal estat. Encar hi ha restos de la muralla que protegía 'l castell desde lo NO. al SE., passant per lo SO., que eran los punts accessibles, perque per la banda del N. y del E., hi ha, com s' ha dit, inmensos precipicis potser de 150 metres, verticals, que rematan en la vall. Era bastant petit, pero los accidents del terreno lo favorían molt: inaccessible per casi tots costats y dominant lo centre occidental del Panadés. Alt. apr. 450 ó 460 metres.

Lo panorama que desde lo turó 's disfruta, es dilatat y espléndit, y 's compren, puig lo turó de Castellví es l' últim de las inmensas serras de Foix y de Montagut que avansa en lo Panadés, y no té cap montanya devant seu. Al E. 's véuhen en tota sa extensió las serras d' Ordal y la Morella, y un poch més á l' esquerra, las de Barcelona y de la costa de Llevant; al SE. las montanyas d' Olérdola y sas estribacions, que rematan al S. en lo congost per hont passa lo Foix al sortir del Panadés pera llensarse al mar prop de Cubellas; al S. y SO. tanca l' horisont lo mar, y més cap al O. lo limitan las montanyas de Tortosa al NO., N. y NE., las amplíssimas serras de Montagut, de Foix y de la Llacuna, accidentadas, cubertas unas d' inmensas boscurias y convertidas en ermots altras. Als peus, á vol d' aucell, lo Panadés en tota sa extensió, de Vilafranca al Vendrell.

Esmorzárem en lo castell espléndidament de las provisions que 'ns emportárem, y en acabant nos posárem en marxa. Eran las 11 mati. Regressárem á *Castellví* per lo meteix lloch per hont havíam pujat, encar que ab menos dificultats; y desfent lo camí fet, arribárem á *La Almunia* abans de la una de la tarde. Era la festa major de la barriada, y l' afluencia de gent era gran. Anárem al café-hostal de la plassa de la Constitució, dit *Can Japet Curt*, hont refrescárem; portavam encara provisions y extracte de carn Liebig, pero com feya poch havíam esmorzat, de res nos serviren. Sobre las tres continuárem la marxa per lo meteix camí d' anada, y allá á las 4 y $^1/_2$ arribávam als *Monjos*, hont restaurárem las forsas ab frugal brenar.

Allí agafárem la *carretera* de Valencia cap al NE., que seguírem com 1 km., tombant á la dreta per camí de carros que ab 20 minuts 'ns portá á *Moja*.

VI

A Santa Margarida y Monjos

La pesada jornada del dia anterior 'm fatigá bastant y 'm tragué las ganas d' empendre una excursió d' importancia. Aixís es que 'm vaig limitar lo día 16 á visitar Santa Margarida y Monjos, á la tarde.

Acompanyat del simpátich aragonés de l' altre día, sortí de *Moja* á las 4 de la tarde. Seguint al O., als 12 minuts baixárem á la *línea férrea de Tarragona*, y als 5 més á la *carretera*. La seguírem prop de 25 minuts en direcció SO.; al quart trovárem lo poble dels *Monjos*, casi en sa totalitat en la carretera; passárem per un pont lo petit *riu Foix*, si insignificant per son petit caudal ordinari, terrible per las violentas avingudas que experimenta, en una de las quals, en 20 de Octubre de 1866, arribá á una altura de 5 metres sobre lo pont, segons dúas inscripcions que 's véuhen en dúas casas vehinas. Passat lo pont hi ha altre grupo de casas, conegut per *Santa Margarida*, del districte municipal dels Monjos, que conta 1,600 habitants. Alt. apr. 210 metres. En Monjos hi ha un molí mogut per las ayguas del Foix, pero com no bastava pera moldre los cereals dels pobles vehins, aquestos los portavan á Sant Pere de Riudevitlles fins fá poch, pero en la actualitat 's servéixen d' un molí de vapor que s' ha construhit recentment en lo terme dels Monjos.

Passada la barriada de Santa Margarida, prenguérem á l' esquerra un camí carreter que va al Sud; als 5 minuts atravessárem lo camí de ferro, y als 4 lo *Foix* ó *riera dels Monjos* per una palanca; seguint igual direcció, als 5 minuts pujárem á l' *iglesia de Santa Margarida y Monjos*.

A poca distancia, 'm diguéren, existeix un notable monastir de Dominichs molt ben conservat. Sentí no poguerlo visitar per falta de temps.

VII

A la Plana Rodona y al Sant Sepulcre

Lo 17 d' Agost, á las 7 del matí, emprenguí l'excursió sol. Sortí de *Moja* per lo carrer de la Carrelada, en direcció NE.; al kilómetre deixí á la esquerra lo *cementiri* nou, passat lo qual lo camí trifurca: seguí lo del centre que passa per bosch baix y va cap al E. (lo de la dreta porta á una pedrera, y lo de l' esquerra á un altre camí que va á Vilafranca). Aquestos terrenos están completament erms y abandonats, puig tot cultiu es impossible, ja que lo subsol está format d' inmensos jassiments calcáris, alguns dels quals están explotats pera las construccions.

Als 20 minuts, després de deixar dit camí carreter y de seguir un curriol en direcció NNE., deixava á la esquerra una casa gran y antiquíssima, als pochs passos de la qual atravessava un *torrent*, y seguía per sa vorera esquerra, pujant suaument en direcció SE., per camí de carros. Als 5 minuts deixava dit camí á la dreta, agafant á la oposada un petit curriol que puja cap al E., y que 'm portá als 4 minuts á la magnífica *carretera* que uneix las importants poblacions de Vilafranca del Panadés y Vilanova y Geltrú. Seguí dita carretera avall en direcció SE., y al breu rato arribava á un grupo de casas dit *La Plana Rodona*, per qual centre passa la carretera. Alt. apr. 185 metres.

A l' entrada de La Plana, que es del terme d' Olérdola, hi ha l' hostal del poble, y poch més avall, á l' esquerra, la nova iglesia parroquial, que substituheix á la antigua de Sant Miquel, sens valor arquitectónich d' importancia.

Pochs passos abans d' arribar á ditas casas, vaig tombar á l' esquerra, al NE., per ample camí de carros que baixa á la vorera dreta de la *riera*, cuberta de frondosa vegetació; als 15 minuts de seguir sempre per la vorera esmentada, arribava á la grandiosa *casa y ermita del Sant Sepulcre*. L' ermita del Sant Sepulcre inspira moltíssima devoció en los pobles circunvehins. Lo Sr. Rius y Taulet,

propietari de la capella y de la casa, l' ha feta restaurar á sas expensas, sens detriment de son mérit artístich. Altitut 195 metres, més que menos.

Sortí de Sant Sepulcre en direcció NO. per lo plá de la carena, y als 10 minuts passava junt á dúas ó tres casas assentadas sobre grans aplechs de macissas rocas; llavors prenguí un camí de carros que continua pujant suaument, y als 10 minuts, després de seguir á Ponent, deixava dalt de un serrat algunas casas, y baixant rápidament per camí de carros, als pochs minuts era ja á la *carretera* de Vilanova, desde la qual, baixant al dret entre gran rocám, als 10 minuts arribava á aquella gran casa que vaig trovar á l' anada, y als 30 ó 35 més entrava en *Moja*. Eran las 10 del matí.

VIII

A Sant Martí Sarroca y á Torrellas de Foix

La tarde del meteix día, 17 d' Agost, fou destinada á tant llarga excursió.

A las 2 y 30 minuts de la tarde sortía de *Moja* en carro. A las 3 havía arribat á *Vilafranca*. A Vilafranca s' agafa la *carretera* provincial á La Llacuna y Aguiló, recentment construhida, que 's dirigeix al O.

En lo km. 3 vegí lo petit poble de *Pachs*, de 285 habitants. A má dreta de la carretera, per los km. 6 ó 7, vaig contemplar una magnífica creu de terme, gótica, de pedra picada, que s' eleva sobre un pedestal de grahons circulars. En lo km. 8, desitjós de contemplar l' hermós paissatje que se ofería á ma vista, vaig baixar del carro pera empendre la marxa á peu. En l' indicat km. 's trova lo magnífich *pont* de pedra sobre lo petit *riu Foix:* té esculpits los escuts de las barras y de Sant Jordi, en uns medallons col-locats en lo comensament dels archs. En lo km. 9, al arribar á las *Casas Novas*, grupo de casas en la carretera, del terme de Sant Martí Sarroca, vaig abandonarla. La carretera en lo km. 10, bifurca: á la esquerra, un ramal de prop de 4 km. 's dirigeix á Torre-

llas de Foix; á la dreta la carretera va á La Llacuna, distant 19 km., hont termena la part construhida.

En l' esmentat km. 9, vaig agafar un camí de carros que arrencant de las Casas Novas, baixa á la *riera de Pontons*, afluent del Foix, y puja sobtadament al enesprat turó, sobre qual accidentada pendent está esgrahonat lo poble de *Sant Martí Sarroca*. Aquest turó es inaccessible per las tres quartas parts de son circuit. Sembla després, ó mellor, desencastat de la montanya vehina per una formidable conmoció geológica, puig aquella montanya interromp sa pendent suau per un cingle vertical, que correspon exactement al cingle del turó de Sant Martí. L' espay que deixan los dos cingles es lóbrech, es conegut per las *Valls*, may hi penetra 'l sol, y es abundantissim en fóssils.

Dominan lo poble desde lo més elevat del turó, lo rónech *castell* en magestuosas ruinas, y la preciosa *iglesia bisantina*.

Al arribar al fí de la fatigosa costa, 'm cridáren l' atenció las robustas parets que formarían lo recinte fortificat, accessible sols en aquell punt. Una portalada oberta en un cos avansant de la muralla, dona al castell, en ruinas, y altra portalada en lo castell, surt á una plassa circunclosa per la iglesia, lo castell, unas petitas casas y lo precipici, sobre qual roca s' apoya aquella.

En aquella hora intempestiva, las 6 de la tarde, l' iglesia estava tancada y sentia no poguerla visitar, quan lo venerable senyor rector 'm dispensá l' honor d' acompanyarme á admirar tant notable joyell arquitectónich.

S' entra en l' iglesia per un portal obert en un de sos costats, format per tres archs concéntrichs en degradació. La planta de l' iglesia es de creu llatina, té alguns esculpturats capitells en lo seguit de la volta de canó. Lo més digne d' esment es l' ábside semicircular. Forma lo dibuix una línea de cimbras concéntricas, apoyadas en llargas y elegants columnas, la qual fa joch ab altra línea de més petitas cimbras que, inclosas en l' interior de las altras, vénen també apoyadas en airosas y lleugeras columnetas. Los capitells están plens de dibuixos d' animals fabulosos,

flors, etc. Al costat dret de l' iglesia hi ha notables adornos y motlluras. Lo dibuix del ábside, es igual al interior que al exterior, solament qu' en aquest lo conjunt es molt més grandiós per l' imponent timba que s' obre allí meteix. Un altar barroch, col-locat al fondo del ábside, lo desmereix molt: es un verdader adefessi qu'en benefici del art deuría desaparéixer. Prop de la porta de l' iglesia 's veu un retaule gótich, d' escás mérit, que 's creu pertanyía al altar major d' altre temps.

Altitut apr. de l' iglesia 350 metres. Població de Sant Martí Sarroca, 1899 habitants.

De Sant Martí Sarroca sortí per un camí de carros en direcció NO., que desemboca en lo ramal de carretera á Torrellas, á la mitja hora. Al cap d' un quart de seguir la carretera, arribava á la vila de *Torrellas de Foix*. Eran las 7 de la tarde.

Torrellas de Foix es una rónega població situada al costat de la caudalosa riera de Pontons, afluent del Foix, en una vall declive de las groixudas serras de Foix, molt abundant en ayguas. En los riberals de la riera, que porta bon caudal d' ayguas, hi ha magnificas hortas regadas per los innombrables rechs que de la meteixa partéixen. Está orientada al S., per qual causa son clima es més temperat de lo que deuría ésser atesa sa altitut, que arribará á 350 metres. Població 1,946 habitants. Dista de Vilafranca del Panadés prop de 14 km. de bona carretera, entre quals poblacions hi ha servey de dúas tartanas á l' arribada dels trens del matí y la tarde. Son cost es una pesseta; 'm vaig hostatjar á Can Fanas. Lo día següent, diumenge, emprenguérem una excursió

IX

De Torrellas á l' iglesia de Foix.

Á las quatre del matí, fosch encara, nos posárem en marxa lo hereu de Can Fanas y jo. Teníam sort que feya lluna.

Del extrém NO. de *Torrellas* sortirem en aquella direcció per ample camí de carros. Als 20 minuts trencárem á la dreta per molt bon camí—lo camí ral de Foix—y á cosa de 40 ó 50 minuts pujárem á l' antigua *iglesia* de la *Mare de Deu de Foix*. Altitut apr. 620 metres.

L' iglesia de Foix es románica, d' una sola nau, ab arch lleugerament apuntat havents'hi agregat més tart dúas petitas naus més, probablement en lo sigle XII. S' hi entra per una porta d' una paret de tanca, que circunclou l' iglesia de la rectoría; luego hi ha alguns grahons que conduhéixen á un atri, hont s' obre la porta de l' iglesia.

Ohírem missa matinal en l' iglesia, y en acabant passárem á saludar al anciá senyor rector, qui 'm proporcioná alguns datos sobre la meteixa. L' iglesia ó capella de Foix era antigua parroquia de Torrellas fins fá pochs anys; encara serveix de parroquia pera los habitants de las masías, perque la nova de Torrellas (que no té cap mérit), está en la vila meteixa, y per tant molt apartada de la majoría d' aquellas. Sa antigüetat se remonta als primers sigles del Cristianisme, puig en un quadro manuscrit en catalá, que 's veu en la meteixa, explicatiu de totas las indulgencias que pontífices y prelats de l' Iglesia concediren als fidels de la parroquia, consta que ja l' any 608 fou concedida la primera indulgencia. Segons documents que obran en l' arxiu de la iglesia, aquesta fou reedificada l' any 730. Lo retaule del altar major es antiquíssim y notable. La santa Imatje qu' en ell 's venera es la Verge ab son fillet als brassos, morena, d' un metre de altura, que segons tradició popular es germana de la de Penyafel, de que s' ha parlat, y abdúas de la de Montserrat. Conta un' altra tradició, que un pastor la trová dins una cova y se l' emportá en un sarró á Torrellas, pero al arribar á mitja montanya li fugí y se n' entorná á la cova. Recullida altras voltas, sempre á mitj camí tornava al meteix punt. Observat lo miracle, sobre meteix de la cova s' aixecá un' ampla arcada que sosté lo camaril de la Verge, engrandint d' aquest modo l' iglesia ab l' adició de dúas petitas naus. De modo, que l' Imatje 's trova precisament sobre la cova. Aquesta tindrá, terme mitj, 2 metres d' altura per

10 de llargada, en qual extrém hi ha la concavitat hont fou trovada la Mare de Deu de Foix, á qui professan devoció extraordinaria tots los pobles circunvehins.

S' admiran en l' iglesia, en los altars laterals, l' imatje del Roser en un altar, y Sant Jaume á cavall, ab l' Arcángel Miquel, en altre. Enfront Jesucrist en creu y la Mater Dolorosa. També 's veu en la part posterior de l' iglesia un quadro ab l' imatje de Sant Joan Baptista, y devant, en altre quadro, l' Arcángel Miquel soterrant en l' Avern al Diable. Además del quadro ab las indulgencias, n' hi ha altre caligrafiat que representa l' institució del Rosari, fet en Barcelona lo sigle XVII.

L' iglesia de Foix está situada dalt d' un grupo d' enormes y enlayradas rocas, especialment al E. y N., hont forman altas cingleras que donan á una vall fondissima, en qual punt inferior corre lo petit riu Foix [1].

A ponent de l' ermita s' eleva un grupo de rocas que forman verticals precipicis sobre las valls que rematan en lo riu ja esmentat. En lo punt culminant de ditas rocas casi inaccessible, existéixen las ruinas antiquíssimas del que fou castell dels moros, segons tradició popular. Segurament fou una *atalaya* ó guayta.

A uns 150 metres de l' iglesia, cap al E., hi ha un turó cubert de bosch, difícil d' escalar per casi tots costats, en qual cim hi ha una taula de pedra, desde la qual lo rector lo día de Sant Pere Mártir, beneheix l' extens terme de Torrellas, que 's domina casi en totalitat desde aquella altura.

Desde aquestas altituts 's gosa d' un panorama espléndit. Al SE. valls magníficas ab boscurias y penyals enormes. Al S. Torrellas rodejat de montanyas, y en últim terme l' espedat Castellví de la Marca y 'l mar; las altas serras de Marmellá de Tarragona, y las dels Navegants y del Baró, desde las quals 's veu lo Camp. La montanya dita del Baró está abandonada, erma completament. Ne

[1] Lo riu Foix naix en las serras d' aquest nom, y regularment porta escassíssima aygua. Poch més avall de Sant Martí Sarroca reb les ayguas de la caudalosa riera de Pontons, passa per Monjos y 's llensa al mar en Cubellas.

díuhen del Baró, perque lo baró de Rocafort de Queralt era senyor de Torrellas. Dirigint la vista al SO. s' admira una propera y elevada montanya, del terme de Torrellas, cuberta de pins y cingles. Al NO. las serras de la Llacuna y al fondo lo petit riu Foix, de que s' ha parlat, la carretera provincial á Aguiló, que descriu infinitas curvas per las ondulacions de la montanya. Al NE. Fontrubí y detrás Montserrat, Sant Llorens del Munt y Montseny, y més á la dreta las cordilleras del Tibidabo y alt Vallés. Al Est, las amplas serras d' Ordal y la Morella, las de Vilafranca, Ribas, Olérdola, etc., y 'l mar detrás; é inclinantse un poch á la dreta, la part baixa del Panadés ab las costas de Vendrell y Torredembarra. A més, gran part del Panadés, ab sa capital y altres pobles.

Eran quarts de vuit del matí quan sortírem de Foix. Anárem montanya avall per camí molt accidentat, cubert d' innombrables rocas esmicoladas, en direcció S., á través de pins, alzinas y malesa, y als 6 ó 7 minuts passárem junt á la *casa dels Giberts*, y d' allí, seguint al SO., als 4 ó 5 minuts arribávam á la *Font dels Giberts*, molt fresca y celebrada, que surt de sota meteix de dos gegantins lladoners, hont esmorzárem. Variant ab freqüencia del SE. al SO., seguint las ondulacions de la montanya, al través de vinyas y bosch, al 15 minuts arribávam á la casa coneguda per l' *ermita*, hont hi vivia un ermitá. Es una ermita ficada dins una casa, en quals parets interiors hi ha pinturas que representan lo Vía Crucis, y en qual fatxada, en lo llindar de la porta, hi ha aquesta inscripció: «Ex—voto 1707,» y damunt l' escut de Torrellas de Foix. Aquesta capella fou aixecada, segons la tradició en lo meteix punt hont fugía la Mare de Deu de Foix, pera entornarse'n á la cova, del sarró en que la portava 'l pastor. Lo día de Pasqua, la professó que surt de Torrellas pera visitar la Verge á Foix, al passar per devant de l' ermita, 's para, y los assistents resan una salve.

Als 20 minuts de 'l ermita, després de seguir planejant per camí de carros, á través de vinyas y bosch baix, envers al S. y SO., deixárem á la esquerra un camí dressera, que dirigintse al S. va á Torrellas ab cosa de 25

minuts. Seguirem á la dreta sempre lo camí de carros, baixant cap á ponent; als 5 minuts deixárem á l' esquerra un camí de carros que va á la Llacuna en tres horas. En aquest punt hi ha á la dreta un magnífich sot, en qual fondo passa la riera de Pontons. Lo camí baixa luego envers al S., y als 7 minuts deixávam á l' esquerra lo de carros que va al O , lo qual bifurca: lo de la esquerra va á Pont de Armentera, y lo de la dreta á Sant Magí de Brufaganya. Seguint sempre lo camí de carros, que va al SE., á cosa de 20 minuts arribávam á Torrellas de Foix.

X

Per los voltants de Torrellas

A la tarde d' aquell meteix día vaig anar á visitar las aforas de la vila.

Sortirem de *Torrellas* cap al O. baixant en direcció á la *riera de Pontons* que atravessárem als 3 minuts. Allí meteix hi ha l'antigua fábrica de paper avuy parada. Remontárem la riera per sa ribera dreta y al mitj quart trovárem la frescal y abundosa *font de la Olmeda*. Seguint per la meteixa vorera amunt entre rechs nombrosos y per sobre petitas feixas d' hortas, als 5 minuts arribárem á altra *font*, també copiosa, dita de *Cóbans*, d' aygua excel·lent, que obre l' apetit. Aquestas fonts están situadas dalt un marge que dona á la riera, y sos voltants son en extrém pintoreschs per llur exuberant vegetació. Als 10 minuts més trovárem la *font de las Dous*. La font de las Dous es una *deu* extraordinaria que naix de la roca viva, á la vorera dreta de la riera, y's llensa, casi inmediatament, al afluent del Foix, en un gorch fondíssim, dividit en dos, en qual costat esquerre 's precipita ab estrépit la riera de Pontons en bonich fall, saltant de roca en roca desde una altura de 10 metres. Está rodejat aquest pintoresch lloch d'altas cingleras, y lo llit de la riera está cubert de plátanos, canyissars y frondosas nogueras. Alguns metres més amunt del salt, enormes rocas s'agrupan á abdós costats de la riera formant estret congost, desde 'l qual, desde una altura de

5 metres, 's precipita á la vegada tota l'aygua de la riera en magnífich fall, com columna de plata, ab forta remor, en mitj d' una naturalesa grandiosa y feréstega.

Desférem lo camí fins la font de Cóbans, en que prenguérem un caminet que atravessant la riera per entre espessíssims plátanos y pollancas, 'ns portá á la vorera oposada, esquerra, en la qual s' admiran en gran extensió infinitas hortas esmeradament cultivadas.

A la vora del camí vaig observar uns roures ab lo tronch esberlat, y lligada l' esberla fortament ab draps y cordills. Alló obehía á una práctica supersticiosa molt en ús en alguns pobles de cultura verdaderament primitiva. La nit de Sant Joan, en que 's practican tantas supersticions entre la gent senzilla, 's *cura* á las criaturas trencadas agafant un roure tendre, esberlantlo pe 'l mitj, y passant la criatura per l' esberla; axió té d' ésser precisament á las dotze en punt. Llavors 's lliga fortament lo roure, y si l' arbre mort, la criatura no curará, y si viu, curará... si *previament* se li aplica un bon braguer [1].

Si 's va á buscar l' orígen d' aquestas prácticas supersticiosas en semblant día, sostingudas per l' ignorancia, patrimoni de molts pobles, sempre s' anirá á parar á la India al primitiu cult del Sol, que á través dels sigles y dels pobles s' ha conservat fins aquí.

Y ara que d' axió parlo, tinch de fer constar que no es aquesta l' única preocupació dels habitants de Torrellas. Los torrellenchs 's vanaglorian de possehir una campana de tant preuhat valor, que té la virtut de *conjurar* las tempestats; afegéixen que sempre que ha sigut tocada durant una tempestat, may ha pedregat *ab violencia*, y que si *alguna* vegada ho ha fet, ha sigut perque la campana no ha sigut tocada *á temps*.

Arribárem á Torrellas á posta de sol. Retirárem aviat perque la jornada del día següent havía de ser sumament pesada.

JOSEPH CASTELLANOS.

[Acabará.]

[1] Vejis' sobre axió lo que diu lo Sr. Brunet en son article *los Fochs de Sant Joan*, publicat en lo BULLETÍ, vol. VII (1885), pl. 166.

SERRA DE CARDÓ (TORTOSA)

MOLUSCOS RECULLITS EN AQUESTA LOCALITAT EN AGOST DE 1882

Un país accidentat com es nostra Catalunya, en que hi há tanta diferencia de climas, de terreno, de vegetació; que está limitat cap al N. per la gran cadena Pyrenayca, de un carácter peculiar, y que al S. lo atravessa l' Ebro, en qual punt la fauna y la flora ofereixen obertament un aspecte distint, participant ja en gran manera del meridional hispánich, ha de tenir per forsa una fauna malacológica rica y variada.

En efecte, abans de la publicació de cap obra sobre aquesta especialitat, referent á Catalunya, ja los actius malacologistas Drs. Coronado pare y fill, lo Sr. Paz y Membiela, Mr. A. Courquin, D. Francisco Martorell y Peña y altres havían recullit abundancia de moluscos en lo Principat, lo qual doná per resultat la troballa de notables formas que descriguéren M. Bourguignat y lo Doctor D. Joaquim Gonzalez Hidalgo. Los moluscos de Sant Juliá de Loria (Vall d' Andorra) [1], publicats per aquell senyor; los del plá de Barcelona, donats á conéixer per mí [2]; un bon número de la Vall d' Arán, per M. M. Gourdon [3]; altres de la meteixa Vall, recullits per los Srs. Drs. Coronado

[1] *Mollusques de San Juliá de Loria*, per M. J.-R. BOURGUIGNAT.—Paris, febrer 1863.

[2] *Catálogo de los moluscos testáceos terrestres del llano de Barcelona*, per ARTHUR BOFILL.—Barcelona, 1879.

[3] *Alguns moluscos de la Vall d' Arán*, per M. M. GOURDON BULLETÍ de la A. E. C., t. II (1880), p. 188.

pare y fill [1]; alguns que figuran en los donatius de nostre Bulletí y pochs més, póden donar una idea del interés que ofereix lo estudi de aqueixa branca de la zoología en nostra terra.

Malacológicament considerada, la serra de Cardó está compresa en la regió denominada *valentina* per lo Dr. Hidalgo en son *Catálogo iconográfico y descriptivo de los moluscos terrestres de España, Portugal y las Baleares*. Aquesta regió té per límits: al E. lo Mediterrani; al N. una línea que de Alfaro passés per Egea de los Caballeros, Huesca, Barbastro, Tamarite, Balaguer, Cervera, Igualada y Llobregat fins á sa desembocadura; al O. y S. un' altra línea que passés per Huesca, Zaragoza, Daroca, Molina de Aragón, lo riu Júcar desde son orígen fins á Albacete, Hellin y lo riu Segura fins al mar.

La serra de Cardó está situada al N. de Tortosa, comensant á unas $2\frac{1}{2}$ horas de aquesta ciutat, y lo riu més important de Catalunya, l' Ebro, corre per son peu en la part occidental y en la direcció de la serra, ó sia de N.N.E. á S.S.O. També en sa base, cap al S. se troba lo poble de Tivenys [2], desde hont s' enfila menos sobtadament la montanya. Per la part N.N.E., en lo punt en que hi há lo gran circo de la Creu de Santos, aixís com per altres costats, s' aixecan altíssimas penyas.

Aquesta serra tindrá uns 12 kilómetres de llargada desde los precipicis hont termina sobtadament, al extrém del circo de la Creu de Santos, y uns 4 ó 5 kilómetres de amplada máxima. La atravessa pe'l mitj un torrent que

[1] *Excursió als Pyrineus centrals*, per Arthur Bofill. Anuari de la A. E. C., t. II (1882), p. 66.

[2] Lo poble de Tivenys está situat á la vora esquerra del Ebro. Lo nivell de las ayguas de aquest riu se troba allí á una altitut de 48 metres, segons D. Isidro Gombau.—V. *Reseña físico-geológica de la provincia de Tarragona* en lo *Boletin de la comisión del mapa geológico de España*, t. IV, p. 195, hont hi há una taula de «Alturas barométricas, cuyas observaciones se han practicado con los barómetros Fortin y aneroide simultáneamente».—Madrid, 1877.

té son orígen en lo circo del Os [1], contíguo al de la Creu de Santos, pero situat en la vessant meridional; dit torrent porta per lo regular escassíssim caudal d' aygua, que s' despenya á una considerable altura formant un salt junt al edifici qu' en altre temps fou convent y que avuy está destinat pera hostatjar á las moltas personas qu'en lo estiu van á pendre las ayguas, recomanadas com á curativas dels briáns.

La base de la montanya no está pas á molts metres de altura sobre lo mar, puig los terrenos de la plana fins al Mediterrani ténen sols una suavíssima pendent, en cambi, las tres eminencias de la Creu de Santos [2], punt més culminant de la serra, comptan 931 metres de altitut; son també molt alts los de la dreta y esquerra del torrent, presentantse en varios punts las rocas acimbelladas simulant las de Montserrat.

Ja he parlat del circo de la Creu de Santos y del del Os: en efecte, en diferents llochs la serra ofereix bonichs circos, sino grandiosos com los pyrenáichs, notables baix més de un concepte.

En molts punts se véuhen inmensas massas de calissa semi-cristallina. La existencia en la serra de quantitat prodigiosa de singulars Braquiópodos y de grans y adornats Ammonites, predominant uns y altres sobre los Gasterópodos y Lamelibranquis, bé prou indica la antigüetat de aquells depósits que pertányen al período jurássich.

[1] No tenint aquest circo nom especial, puig cap de las personas consultadas sapigué darnos'en rahó, decidirem ab mon amich Sr. Arabia en companyia del qual férem la excursió, denominarlo «circo del Os» á causa de una penya que s' veu dalt de la barrera del circo, á la dreta després de haverhi entrat venint de la «font de la Ronya». Aqueixa penya afecta exactament la forma de un Os quan está apoyat solament ab las potas del detrás.

[2] Aquestas eminencias están molt próximas, de modo que sols distan alguns passos la una del altra. Lo actual propietari de Cardó nos designava sempre ab lo nom de «la Creu de Santos» lo pich més elevat de la serra. Creyém donchs que lo «pico de la fuente del Olivé» al qual lo Sr. Gombau en la obra citada assigna la altitud de 931 metres, no es altre sinó lo ja esmentat de la Creu de Santos. Per tant, si bé conservém la altitut donada per aquest autor, constants en nostra costum, denominém las localitats tal com nos las han denominat en lo país, lo qual, encara que té l'inconvenient de aumentar la sinonimia, ofereix en cambi la ventatja de fer conéixer los diferents noms ab que son designadas.

Al dir que abunda moltíssim la *pauma ó palmito (Chamœrops humilis)*, já s' compendrá tot seguit que la vegetació ha de presentar moltas diferencias ab la del N. de Catalunya. Allí lo botánich pot recullir curiosas especies pertanyents ja á una flora diferenta de la de las inmediacións del Pyrineu.

Se deixan veure també sovint en la serra remats de cabras selvatjes *(Capra pyrenaica)*, conegudas precisament ab lo meteix nom de *selvatjes* en lo país.

En la serra no hi regnan pas temperaturas extraordinarias per lo calentas, encara que de poch póden servir los datos aislats, presos per lo Sr. Arabía en los mesos d'Agost y Setembre d' aquell any. No obstant, d' ells resulta que la máxima temperatura observada fou de 26°80 C (á las 11^{h} del matí, en lo fons del Circo de la «Creu de Santos») y la mínima de 17°10 C. (á las 7^{h} del matí, en la «Font de la Ronya»). Dalt mateix del «Cim de la Creu de Santos», lo 2 de Setembre de 1882, á punt de mitj dia, era la temperatura de 25° C, ab una pressió barométrica de 682^{m}. Y l' mateix día, á las 5^{h} del matí, en lo pati interior del Establiment de banys de Cardó, marcaba al ayre lliure lo thermómetre 21°10 C. y lo barometre 715^{m}70.

En lo hivern hi há bonas glassadas, com ho indica la recomanació que m' féren de anar á veure los grans caramells de glas que s' hi observan en aquella estació, sobre tot en la cascata de prop del ex-convent.

La práctica de destruhir los boscos, malhauradament tant generalisada en Espanya, ha fet en aquestas montanyas també sos estragos, de manera que pochs son los coputs y seculars pins y los tristos y esllanguits xiprers que han quedat en peu del gran número que poblavan la serra.

No hi há dubte que á tal circunstancia se deu la disminució en lo caudal de las fonts, la sequedat del terreno y la consegüent desaparició de algunas especies de molus-

cos que allí debían existir. Afegint á n' aquesta causa la falta de plujas durant los dias de nostra permanencia en dita localitat, res té d' estrany que fóssen pochs y encara morts en llur gran majoría los moluscos que poguí recullir.

Com se veurá, dessota de la fullaraca, entre mitj de las matas y en llochs relativament poch assoleyats, hi vaig notar la presencia de petitas especies que regularment sólen anar acompanyadas de algunas altras, de manera qu'es fácil que ulteriors investigacións dongan major contingent al estudi de la fauna malacológica de Cardó.

No m' fou possible trobar la *Helix nemoralis* ni algun 'altra especie molt generalisada, y no hi há dubte que deu existirhi, ab tanta més rahó quant á primers del inmediat Setembre poguí recullirne una bonica col-lecció en la serra de Caro, situada á la vora oposada del Ebro.

La descripció y las figuras que citaré serán las qu' he pogut consultar; faré notar las particularitats que oferéixin las formas trobadas sempre que no hi haja completa analogía ab aquellas y finalment, esmentaré las localitats d' Espanya y sobre tot de Catalunya hont sápiga que han sigut observadas.

Ab lo molt que se ha estudiat la fauna malacológica de Catalunya desde 1883, época en que fou redactat aquest traball, s' es arribat á la distinció més precisa de moltas especies; no s' estranyarán donchs las citas que faig de traballs posteriors á la esmentada época.

Hyalinia crystallina Müller.

Zonites crystallinus Moquin-Tandon, Hist. nat. des moll. de France t. II, p. 83; lám. IX, f. 26-29.

Un exemplar entre la fullaraca, prop de la «font de Sant Joseph».

Lo Sr. Graells lo cita en las provincias centrals y del N. [1]

[1] Sempre que citém á aquest autor enténgas' que 'ns referim á la obra següent: M. P. Graells, *Catálogo de los moluscos terrestres y de agua dulce*

y lo Dr. D. J. Zapater en los encontorns de Albarracín (Teruel) [1]. Nosaltres l' havém recullida en lo plá de Barcelona [2].

Hyalinia lucida Draparnaud.

Zonites lucidus Moquin-Tandon, Hist. nat. des moll. de France t. II, p. 75; lám. VIII, f. 32-35.

Comú dessota de las pedras en los llochs humits de varios punts de la serra: en lo camí del ex-convent á la «font de Sant Joseph», en lo camí del «circo de la Creu de Santos» al pich de aquest nom, etc.

La *H. lucida* está extesa per una bona part de Catalunya, á lo menos per la regió oriental. Nosaltres la possehím además de Vilanova y Geltrú y altras parts. Citada en Albarracín, Lorca y centre d' Espanya (Hidalgo.)

Hyalinia nitens Michaud.

Zonites nitens Moquin.-Tandon, Hist. nat. des moll. de France, t. II, p. 84; lám. IX, f. 15-17.

En lo camí del «circo de la Creu de Santos» al pich de aquest nom. No es rara.

Bastant generalisada en Espanya, segons varios autors.

Helix rupestris Draparnaud.

Helix rupestris Moquin-Tandon, Hist. nat. des moll. de France. t. II, p. 192; lám. XV, f. 11-13.

En las penyas de varios punts de la serra junt ab la *Pupa Derfosensis*.

Especie generalisada per tota la Península. Se troba en

observados en España y descripción y notas de algunas especies nuevas ó poco conocidas en el mismo pais. 1 fasc. ab fig. Madrid, 1871.

[1] Enténgas' també sempre: J. Zapater, *Catálogo de los moluscos terrestres de los alrededores de Albarracín*, en las *Hojas malacológicas* publicadas per lo Dr. D J. Gonzalez Hidalgo. Madrid, 1871.

[2] Las especies que citém en lo plá de Barcelona figuran en nostre *Catálogo de los moluscos testáceos terrestres del llano de Barcelona*.

Albarracín y en diferents punts del regne de Valencia. [1] L' ab. Dupuy la cita en la Preste [2], M. J.-R. Bourguignat en Sant Juliá de Loria (Andorra), los Srs. Coronado en la Vall d' Aran. [3] Entre los varios llochs hont l' havém nosaltres recullida, citarém lo congost de l' aygüeta de Astós prop de Venasch, las voras del Isábena més amunt de Roda, lo congost de Sopeira en lo Noguera Ribagorzana, Ribas y Camprodon, Montserrat, Tarrasa, Sant Miquel del Fay, Costas de Garraf, Vallirana.

En unas localitats los individuos presentan generalment la espira elevada, en altres bastant aplanada, com en Cardó.

Helix omalisma Bourguignat.

Helix omalisma Bourguignat in: Fagot. Moll. quatern. reg. Toulouse et Villefr., p. 12, 1879.

Entre la fullaraca, en lo camí del ex-convent á la «font de Sant Joseph».—No n'he trobat molts exemplars.

Se ha observat en varios punts de Catalunya: Vall d'Aran [4], Montserrat (Fagot) [5].

Especie próxima á la *H. rotundata* Müller.

Helix cespitum Draparnaud

Helix cespitum Moquin-Tandon, Hist. nat. des moll. de France, t. II, p. 255.—Hidalgo, Cat. icon. y descr..., lám. XX, f. 213-215

En los encontorns del ex-convent.

La *H. cespitum*, segons lo Sr. Graells, fora comuna en tot Espanya; lo Dr. Hidalgo la cita en varios punts del regne de Valencia; lo Dr. Zapater en Albarracín. Nosaltres

[1] J. G. Hidalgo, *Catálogo de los moluscos terrestres que se encuentran en diversos puntos del reino de Valencia*, en las *Hojas malacológicas*. Madrid, 1871.

[2] L'Ab. D Dupuy, *Catalogue des mollusques qui vivent à la Preste, Pyrénées Orientales*. Paris, 1879.

[3] F. J. y F. de A. Coronado, *Expedición malacológica al Valle de Arán*, en lo II Anuari de la Associació d' excursions catalana, p. 66. Barcelona, 1883

[4] M. Gourdon, *Alguns moluscos de la Vall d' Aran* en lo Bulletí de la Associació d' excursions catalana, t. II (1880), p. 189.

[5] *Contrib. faun. malac. Catalogne* in: *Annal. malac.*, t. II (1884), p. 176.

l' havém trobada en diferents llochs del litoral de Catalunya, sí bé es més abundant la *H. Arigoi* Rossmässler, especie afine.

Helix aspersa Müller.

Nom vulgar: *Judíos.*

Helix aspersa Moquin-Tandon, Hist. nat. des moll. de France, t. II, p. 174.—Hidalgo, Cat. icon. y descr..., lám. I, f. 1-5.

Aquesta especie es coneguda quasi per tot Catalunya ab lo nom vulgar de *Caragol bober.*

Abunda en molts punts de la montanya, en lo camí de la «font de Sant Joseph» y de «la Ronya»; al peu de la cascata y torrent avall, etc.

N' he recullit varios exemplars en un tot parescuts als de altres llochs de Catalunya y del regne de Valencia.

Especie molt comuna en la Península La he observada quasi per tots los punts de Catalunya qu' he visitat, fins á bastanta altitut en lo Pyrineu.—Se ha exportat á América hont s' es aclimatada, puig la he rebuda de Cuba y de Méxich, en quals punts no escasseja.

Helix apalolena Bourguignat.

Noms vulgars: *Cristiáns, Pedrenyés.*

Helix apalolena Bourguignat, Moll. nouv, litig ou peu conn, 8.e décad. (1867), p. 231; pl. xxxv, f. 1-5.—Hidalgo, Cat, icon. y descr..., lám. xii, f. 113-115.

Abunda en las inmediacions del ex-convent.

Es de suposar que lo Sr. Graells comprén baix lo nom de *H. lactea* la forma descrita per M. Bourguignat. Apoyats nosaltres en la autoritat de M. Dubrueil [1], qui ha comprobat los carácters anatómichs que distingéixen la *H. apalolena*, considerém aquesta especie com realment distinta de aquella.

[1] E. Dubrueil, *Notes malacologiques*, en la *Revue des Sciences naturelles de Montpellier*, Desembre 1883, p. 276.

Com varios autors no han fet tal distinció, probablement á aquesta causa es deguda la confusió qu' existeix respecte del área de habitació de una y altra especie. En mon esmentat *Catálogo*, pág. 14, ja vaig posar ab tota intenció una nota en que deya que no havia observat la *H. lactea* en lo plá de Barcelona y que se n' importavan grans quantitas de las Balears, hont es molt comú. A tal circunstancia será degut sens dubte lo que s' haja trobat algún exemplar, viu si s' vol, lo que pot molt ben ésser, sens que puga per aixó considerarse com una especie que tinga aquest *habitat*. Desde aquella fetxa, ni he recullit ni he rebut tal especie de las moltas localitats de Catalunya exploradas, cosa digne de notar en vista de las facilitats que se li oferéixen pera aclimatarse.

Es fácil que l' área de habitació de la *H. lactea*, al igual que la de la *H. campesina* Ezquerra, no s' extenga tant cap al N. com la de la *H. apalolena*.

La mateixa *H lactea*, citada en lo departament dels Pyrineus Orientals, no fora altra, segons M. Fagot, que la *H. apalolena*, indígena y no importada d' Espanya, com vólen alguns autors que s' han ocupat de la fauna malacológica de aquell departament.

La *H. apalolena* se troba en las provincias orientals d' Espanya y abunda en Catalunya (Barcelona, lo Vallés, Montserrat, Calaf, etc.).

Helix alonensis Férussae.

Nom vulgar: *Baquetes*.

Helix alonensis Férussac et Deshayes, Hist. nat. de moll. terr. et fluv., t. I, p. 120; lám. XXXIX, f. 1-8, et XXXIX B, f. 8.—Pfeiffer, Monogr. helic., t. I, p. 284.—Hidalgo, Cat. icon. y descr..., lámina VIII, f. 74-75.

Dos son solsament los exemplars trobats, al peu de las matas de *Chamœrops humilis*, en la vora dreta del torrent, á 1 kilómetre més avall de la cascata.

La forma y la coloració son en tot iguals á las de las figuras pintadas en la referida obra del Dr. Hidalgo: sols lo tamany de un dels dos indivíduos es un xich major. No

s' notan per tant en ells las faixas de color obscur, ni 'ls dibuixos que forma la coloració en los exemplars representats en las figs. 71-73 y 76-79 del esmentat *Cat. icon. y descr.*, encara qu' examinats ab alguna detenció deixan veure lleugers vestigis de ditas faixas.

Hi ha ausencia completa de umbilich; en son lloch se veu una depressió desde hont arrenca lo peristoma formant una callositat; per tant, lo peristoma es molt robust en aquella part y disminuheix paulatinament en gruix, de manera que un xich avans de sa meytat ja es prim completament. No hi ha dubte donchs que aquestos exemplars entran en la secció hont l'autor alemany en son *Conspectus specierum* col·loca la *H. alonensis*, es á dir, entre las Hélices *exumbilicatæ* de peristoma *expanso vel reflexo*.

La *H. campesina* Ezquerra (HIDALGO, *ob. cit.*, lám. VII, f. 63-70), encara que per sa coloració, per sa estructura y un xich per sa forma ténen semblansa á primera vista ab los exemplars de Cardó y per tant ab los dibuixats en la referida obra, se veu tot seguit que pertany al grupo *umbilicatæ* á causa de son umbilich molt visible, essent de notar además que la especie de Ezquerra té tot lo peristoma girat cap á fora.

L' área de habitació de la *H. campesina* no s' extén tant al N. d' Espanya com la de la *H. alonensis*. Si algún dato existís en contra de aquesta asserció, mereixería ésser comprobat.

D F. Cánovas diu que posseheix la *H alonensis* fóssil de una marga calissa del mioceno de «Mazarrón» y del «Cabezo del Fraile» en lo port de Águilas.

La especie que 'ns ocupa no s' havía trobat encara en Catalunya. Lo Dr. Zapater la cita en Albarracín, lo doctor Hidalgo com dubtosa en Galicia, lo Sr. Graells diu haverla rebuda de Navarra, ab lo qual quedaría senyalada sa existencia en la regió pyrenáyca; lo esmentat Dr. Hidalgo la indica en Morella, Peñíscola y altres punts del regne de Valencia; se troba además en Murcia y en Andalucía, pero no s' ha comprobat sa existencia en Mallorca [1].

[1] J. G. HIDALGO, *Catalogue des mollusques terrestres des iles Baléares*, p. 9. Paris 1878.

Posteriorment la he vist en lo Seminari Conciliar de Barcelona, procedent de Bráfim, provincia de Tarragona, hont es coneguda ab lo nom de *Carragines*.

Helix splendida Draparnaud.

Nom vulgar: *Gitanetes*.

Helix splendida Moquin-Tandon, Hist. nat. des moll. de France, t. II, p. 149.—Hidalgo, Cat. icon. y descr..., lám. XXI, f. 216-227; lám. XXIV, f. 263.

Comunissima en la serra. Se observa en tot lo camí desde Tivenys al monastir, en lo «coll de la Xarmada», en lo «circo de la Creu de Santos», etc.

Abundan los exemplars ab 5 faixas contínuas equidistants y de igual gruix, y no escasseján la var. ab las 5 faixas totas puntejadas; la var. ab $\overline{123}|45$; la var. ab las líneas 123 quasi borradas ó lleugerament puntejadas, la 4 visible ab un' altra blanquinosa inmediata inferiorment y la 5 prima y puntejada; la var. unicolor. Entre las matas se veu ab freqüencia la var. *rosea*. No es rara la *minor* (10 mil. de alt. per 15 de diám.).

Especie citada en lo litoral mediterrani desde Montserrat y la baixa Catalunya (Graells), fins á Gibraltar y en Mallorca. També se troba en los encontorns de Albarracín.—Está generalisada en Catalunya, puig la he recullida en molts punts: al N. á Llansá (Ampurdá), vall de Ribas (Pyrineus); en Vich, etc.

Buliminus obscurus Müller.

Bulimus obscurus Moquin-Tandon, Hist. nat. des moll. de France, t. II, p. 291; lám. XXI, f. 9.

Junt ab la *Helix omalisma*, en lo camí del ex-convent á la «font de San Joseph». No l' he observat ab molta abundancia.

Lo Sr. Graells lo cita en las provincias del N. d' Espanya, s' ha trobat en la vall d' Aran (vessant N. del Pyri-

neu catalá)[1], en Sarriá de Barcelona, en los encontorns de Albarracín y en Navaja (Castelló de la Plana), hont també es poch abundant.

Chondrus quadridens Müller.

Bulimus quadridens Moquin-Tandon, Hist. nat. des moll. de France, t, II, p. 299; lám. XXII, f. 4-6.

Comunissim en la montanya. Prefereix los llochs árits y se l' veu ab freqüencia entre las herbas mitj secas y dessota de las pedras. Abundan los exemplars relativament llarchs (16 × 5 milím.) y altres que ab igual diámetre ténen sols una longitut de 12 mil. Se troba sobre tot desde «los Revolcadors» fins al fons del «circo de la Creu de Santos», no escasseja en lo «coll de la Xarmada», etc.

Lo Sr. Graells lo cita en las provincias del N. d' Espanya. En la vessant N. del Pyrineu ha sigut recullit per los Srs. Coronado y M. M. Gourdon.—Se troba en lo regne de Valencia, en la serra de Albarracín, en Menorca, etc. —Entre los diferents punts de Catalunya hont l' he recullit citaré Camprodon (Pyrineus), Sopeira (Noguera Ribagorzana), Montserrat, lo Vallés, plá de Barcelona, Costas de Garraf. D. Cels Gomis lo ha trobat en Puigreig (entre Manresa y Berga).

Rumina decollata Linné.

Bulimus decollatus Moquin-Tandon, Hist. nat des moll. de France, t. II, p. 311; lám. XXII. f. 36-40.

No escasseja en la serra; n' he recullit alguns exemplars en lo «coll de la Bassa del Valenciá» dessota de las pedras.

Segons lo Sr. Graells aqueixa especie fora comuna en tot Espanya. Lo Dr. Zapater la cita en Albarracín y lo Dr. Hidalgo en varios punts del regne de Valencia. En Catalunya no l' he trobada en lo Pyrineu, pero sí en Vich,

[1] M. Gourdon en lo traball citat.

en las «Escalas de Sopeira» (Noguera Ribagorzana), en Montserrat, lo Vallés, etc. M. Harlé lo cita entre Rialp y Sort (Noguera Pallaresa)[1]; lo Sr. Gomis l' ha recullit en Puigreig (Berga).

Pupa Dertosensis Bofill

Pupa Dertosensis Bofill, Contrib. faun. malac. Catalogne, in: Bull. Soc. Malac. France, t. III (1886), p. 162.

Abunda adherida en las petitas depressions y de vegadas en las parts més eminents de las penyas espadadas y sens vegetació, en lo «circo del Os», «los Revolcadors», al peu del ex-convent baixant á la cascata, etc.

Especie afine á la *P. Massotiana* (Bourguignat).

Pupa montserratica Fagot

Pupa Montserratica Fagot, Contrib. faun. malac. Catalogne, in: Annal. malac. t. II (1884), p. 191.

Especie molt comuna en la serra: en lo «circo de la Creu de Santos», «los Revolcadors», «coll de la Bassa del Valenciá», «coll de la Xarmada», etc.—Se troba en las fullas y tronchs d' herbas y arbustos que créixen en paratjes árits.

Molt generalisada per Catalunya (Montserrat, San Miquel del Fay, Barcelona y lo Pyrineu.)

Pupa secale Draparnaud.

Pupa secale Moquin-Tandon, Hist. nat. des moll. de France, t. II, p. 366; lám. XXVI, f. 27-29.

En lo camí que va del ex-convent á la «font de Sant Joseph», entre la fullaraca. — N' havém recullit 1 exem-

[1] Bulletí de la Associació d' excursions catalana, t. III (1881), p. 260.

plar un xich més cylindrich que los que posseheixo de Lyon (França) y que dech á l' amabilitat de M. Courquin. —Es de notar que la major ó menor llargada dels individuos, lo ésser més ó menos cylindrichs, son variacions molt comunas en las especies de aquest género.

Extesa per tot Espanya. Lo Sr. Graells la cita en la alta Catalunya y provincias del N., M. Bourguignat en Sant Juliá de Loria, lo Dr. Zapater en Albarracín.

Pupilla umbilicata Draparnaud.

Pupa cylindracea Moquin-Tandon, Hist. nat. des moll. de France, t. II, p. 390; lám. XXVIII, f. 3-4.

Se troba junt ab la *Helix omalisma* en lo camí del exconvent á la «font de Sant Joseph». No l' he observat molt abundant.

Los llochs més próxims á Cardó hont ha sigut trobada son: Serra de Albarracín, y Navajas (Castelló de la Plana). L' ab. Dupuy la cita á la Preste (Pyrineus orientals), lo Sr. Graells á Catalunya y nosaltres l' havém observat además á l' Hospici de Venasch (Pyrineus centrals), Camprodon, Monserrat, Sant Llorens del Munt, Barcelona, Casa Blanca (Costas de Garraf), Jacas (Begas), etc.

Limnæa truncatula Müller.

Limnæa truncatula Moquin-Tandon, Hist. nat. des moll. de France, t. II, p. 473; lám. XXXIV, f. 22-23.

En la «font del Gorgoll».

Especie comuna en las ayguas de lenta corrent y semiestancadas de moltíssims punts de Catalunya.

Cyclostoma elegans Müller.

Cyclostoma elegans Moquin-Tandon, Hist. nat. des moll. de France, t. II, p. 496; lám. XXXVII, f. 3, 22-23.

Molt comú en tota la serra: en lo camí de Tivenys al exmonastir, en «los Revolcadors», en lo fons del «circo de

la Creu de Santos», etc.—Se troba principalment dessota de las pedras.

Aquesta especie viu en las provincias orientals y septentrionals d'Espanya segons lo Sr. Graells; lo Dr. Hidalgo la cita en varios punts del regne de Valencia; pero no figura en lo catálech del Dr. Zapater, del moluscos dels encontorns de Albarracín.—En Catalunya l' he recullit abundant en quasi tot lo litoral, en lo Vallés, en Sant Geroni de Montserrat, y lo Sr. Gomis en Puigreig (Berga).

En lo «coll de la Xarmada»; entre lo *Chamærops humilis* prop del torrent més avall de la cascata, y en lo «circo de la Creu de Santos», se troba entre las petitas herbas dels terrenos árits abundancia de una *Helix* pertanyent al grupo de la *H. Murcica* Guirao; lo mal estat dels exemplars recullits no 'ns permet determinarla ab exactitut.

Aixís meteix he trobat un sol exemplar, en mal estat, de un' altra *Helix* que recorda la *H. Barcinensis* Bourguignat, en lo camí que va de la «Creu de Santos» als «Revolcadors».

ARTHUR BOFILL Y POCH.

Barcelona 17 Octubre 1883.

DE TORTOSA Á CARDÓ

Pera anar á Cardó s' ha de pendre lo tren fins á Tortosa, dinar en una de las fondas d' aquesta ciutat, la mellor de las quals es la Barcelonesa, y ficarse en una de las tartanas quadradas peculiars d' aquesta localitat.

Passant per una serie de carrers torts y mal empedrats, s' atravessa l' barranch del Rastre y se surt de la ciutat per lo portal de Remolins, agafant desseguida lo camí de Tivenys, que segueix sempre la vora esquerra del Ebro, per entremitj d' hortas y de masos. Aixís se vá deixant enrera la Capella dels Reys, los bonichs masos de Vitem, la Masada d' En Gassol, las pinyonencas rocas de Barrugat y las casetas del horta de Tivenys, tot ovirant per entremitj dels aubes y canyás, á l' altra vora de riu, la Torre del Cordé, Aldover y Xerta, y s' arriva al pintoresch poble de Tivenys.

Aquest viatje, que s' fá en hora y mitja, no está exempt de fortas emocións. Lo sotraquetj de la tartana fá qu' un hom tant aviat besi l' assiento del devant, com que pegui un cop de cap en lo respallé del derrera ó toqui ab los peus lo sostre del carruatje. Proba evident del bon estat del camí que s' segueix.

Si, malgrat aquest continuat estat de desequilibri, lo viatjer conserva l' esperit prou seré pera ocuparse de las cosas que vá veyent, no pot menos de cridarli l' atenció la diferencia de vestits y costums dels habitants d' aquesta ribera ab lo de tots los de las altras encontradas catalanas.

Lo tipo d' aquestos riberenchs es purament árabe. Llur vestit se compon d' un mocador de cotó lligat al cap; brusa y *panyos* [1] d' un blau fosch; calsas [2] de punt de agulla, també blavas; ampla faixa morada y espardenyas betejadas y lligadas d' un modo especial. Algun qu' altre vell, pochs, portan encara los panyos blanchs y un bon xich més amples que 'ls blaus. N' hi ha també alguns que damunt de la brusa hi portan un *jupetí* [3] de coll dret.

Las donas vesteixen gipó, faldetas de vions, mocador gran de cotó al coll y *bancal* ó *manil* [4]. Ván sense res al cap, no portan mitjas, y casi sempre, sobre tot al estiu, ván descalsas.

Homens y donas seuhen á terra á la manera árabe, creuhant las camas, y ab una gran facilitat.

Llur llenguatje es molt diferent del catalá de nostras demés encontradas, mes no me n'ocuparé per ser tasca que s' es reservada mon consoci y amich En Ramon Arabia [5].

Si passant pel camí trobeu algun llaút [6] que puji á la *sirga* [7] no podrá menos de cridaros l' atenció lo veurer aquells homens, nusos de brás y camas y sense res al cap, tirant com á bestias de la embarcació. La Real Companyia de Canalisació del Ebro no vá saber ó no vá voler fer un camí de sirga pera animals á lo llarch del riu. Y si per casualitat los trobeu en lo moment de rompre alguna de las corrents una mica fortas que de quan en quan hi ha, ja podeu taparos las orellas si no voleu sentir una lletanía de renechs á qual més estranys y recaragolats. Mes precis es confessar que la pobre gent té motius de sobra pera ferho ¡tant pesat es lo seu ofici!

[1] Especie de saragüells, pero més estrets que 'ls que portan al regne de Valencia.

[2] Mitjas sense peus y ab trabilla, mes aquesta penja derrera la cama

[3] Armilla.

[4] Devantal.

[5] Veja 's *Vocabulari y notas folk-lóricas recullidas en Tortosa y la Ribera d' Ebro*, per D. Ramón Arabia y Solanas, en MISCELÁNEA FOLK-LÓRICA, volúm IV de la Biblioteca Popular publicada per aquesta A. d' E. C., página 161-182 — Barcelona, 1887.

[6] De cent cargas en amunt es llaút; quan té menos de cent cargas se anomena muleta.

[7] Tirat per medi de cordas.

Lo que vá devant de la corda ó *ségula* y porta las muscleras de fusta pren lo nom de *daliné;* lo segon, s' anomena *nus d' ase;* lo tercer, *tercer* y lo quart *segué*. Lo noy que solen portar á bordo es conegut ab lo nom de *minyó* y l' que vá al timó es lo *patró*, y es lo qui allarga ó escursa la ségula, segons los cassos, de que tiran los *peons*.

Quan lo llaút es de duascentas cargas hi ha duas ségulas y vá tirat per vuit homens.

Lo preu que s' cobra per la carga de una muleta ó llaút se reparteix en parts iguals entre'ls homens que l' menan. Lo patró té una part, com cada hú dels peons, y lo llaút ó muleta *tira* també sa part, com un home.

M' he entretingut, tal vegada massa, parlant dels llautés, perque es lo tipo més característich de la Ribera d' Ebro.

Lo cant peculiar d' aquestos pobles es la jota y cantan més en castellá que en catalá, fins quan se refereixen á localitats purament catalanas. Com exemple faré esment dels següents:

Adiós, ciudad de Tortosa,
adiós, los siete portales,
que me voy á Zaragoza
á ver los toros reales.

Tortosita, Tortosita,
las espaldas te voy dando;
yo no sé qué dejo en ella
que mis ojos van llorando.

No me duele á mí Tortosa,
su castillo ni murallas,
que lo que me duele á mí
la Santa Cinta sagrada.

Viva Amposta porque está
en frente de las salinas;
vivan la sal y la gracia
de las mozas ampostinas.

Viva Cherta porque tiene
cuatro molinos de harina,
vivan la sal y la gracia
de las mozas chertolinas.

En la villa de Tibeñes
se crían los mozos altos
y en la de Benifallete
pequeñitos, pero *macos*.

¡Miravete, Miravete,
en qué sitio te has metido,
entre peñas y barrancos,
á la orillita del río!

Villa de Benifallete,
portal de Consolación,
Benifallete del alma,
tú te quedas y yo me voy.

Villa de Benifallete,
ahora cobrarás fama,
porque tienes una virgen
del Setiembre soberana.

Adiós, Gandesa la llana,
adiós, Font-calda y molino,
adiós, majita del alma,
que aunque me voy no te olvido.

De manera que es molt difícil lo recullirhi corrandas ó follías catalanas; mes malgrat aquesta dificultat, gracias á ma llarga permanencia en la encontrada, encara he pogut arreplegar las següents, que no están compresas en l' aplech de cansons xertolinas que temps enrera vaig enviar á aquesta Associació:

A Tivenys ne son rabosas,
á Aldover uns alocats
y á Xerta molt embusteros
que may diuhen veritat.

Sant Martí, bon Sant Martí,
vos que esteu en eixa ermita,
guardaune 'ls fadrins de Xerta
que no caiguin á la quinta.

Si vás als Masos de Vítem
y passas pel de Beltran,
passa y mira y no t' atures,
sino te hi atapirán.

Les costes de Coll de Som
miraules si son ben altes;
per' aná á veure la Cinta
ne passaría altres tantes.

Xiques de l' Horta de Dalt,
ja podeu plantá bandera,
que las de l' Horta de Baix
han caigut á la ratera.

Corbera la foradada,
Gandesa la flor del mon,
las costes de la Font-Calda
pera mí ben planes son.

Mare de Deu de la Aldea,
vos que feu tants de miracles,
posaunos pá á la pastera,
dinerets á las buxaques.

A Rasquera matan frares
y á Miravet capellans.
y al Ginestá no ouhen missa
perque son republicans.

A Rasquera matan frares,
á Tivissa pescaters,
y á Miravet capellans
pera robals los dinés.

A Rasquera fán cabassos,
al Ginestá cabassolas,
al Pinell ne fan graneras
y á Tivenys cantan las donas.

Al Ginestá fán cabassos,
á Rasquera fán carbó,
y á Miravet fán graneras
pera pujá al Aragó.

A Rasquera fán cabassos
y al Ginestá cabassolas,
á Miravet fán graneras
y á Mora plats y cassolas.

A la Font-Calda so anat
per' curarme la grogó;
pujo costas, baixo costas
sens poguer entrá en coló.

A la Font-Calda has anat
per' curarte la grogó;
la grogó no s' ha curat:
no hi has 'nat ab devoció.

Santa Paulina d' Ascó,
Sant Blay de la Fatarella,
Sant Llorens lo del Pinell,
Sant Domingo de Rasquera.

A Rasquera plou y neva
y al Ginestá fá bon sol;
xiques de Benifallet,
qui s' ha mort, que n' porteu dol?

Les xiques de Xerta ploran
perque no n' tenen consol;
á Tortosa plou y neva
y al Perelló fá bon sol.

Encara que l' mon se n' riga
al Pinell m' haig de casá;
me darán lo dot en figues
y tindré que rosegá.

Los abogots del Pinell
pescan la lluna á la bassa;
donas de Benifallet,
pujeu á buscá filassa.

Mira si he corregut terra
que so estat á Alcoraxá,
á Batea y á Falcet,
Corbera y Benifassá.

A las costas de Riago
florixen los mangranés;
les xiques de ca la Tesa
ja no volen cantarets.

Mes torném á la meva excursió á Cardó. A Tivenys poso á casa d' En Jep de Salero, ahont menjo un bossí mentres m' aprían lo ruch que m' ha de dur á Cardó. Pujo á peu la pedregosa costa que desde l' plá porta dalt á fora de la vila, allí pujo á caball del ruch y prench, junt ab lo guía, lo camí que conduheix á Cardó. En la primera mitj' hora

aquest camí passa per entremitj d' oliveras y garrofers, y á pesar de que es dolent y plé de pedras, encara es una mica distret. Mes al arribar als corrals comensa ja una serie de fortas pujadas per entremitj de rocas calissas y per un terreno erm y monótono que sols acaba dalt del Coll de Sant Bernat, que es ahont comensa lo terme de Cardó. Sort he tingut, pera no aburrirme en aquestas duas horas de marxa, del mosset que m' acompanyava! Era aquest un xicot de quinze á setze anys que may parava de cantar: derrera d' una cansó l'altra, mes casi totas castellanas.

—Qué no n' sabs cap de catalana? li dich.

—Qué nó ho son las que canto? m' respon.

—No, home, son castellanas.

—Dos ara n' hi cantaré una en catalá.

Y canta:

Si no fuera por tirar
me marcharía á los barcos;
pero si voy y no tiro
no me darán ningún cuarto.

—Pero, home, li dich, aquesta es tan castellana com las altres.

—¡Guay! nantres las cantém aixís. A veure aquesta si será de las que vosté vol:

Debajo de *tis* enaguas
llevas el *hierro-carril*...

—No, home, no: sembla mentida que no sápigas distingir lo castellá de lo catalá. Las vull pe'l estil d'aquesta:

Marieta cistellera,
tú que n' sabs de fer cistells.....

—¡Ah, ja!

Y llavoras comensá á cantarne de realment catalanas, mes no sense barrejarn' hi de quan en quan alguna de castellana. D' entre ellas trio com á mostra las següents:

A la una canta l' gall,
á las dúas la gallina,
á las tres la cogullada
y á las quatre s' fá de día.

—

Per un Pere vaig enrere,
per un Joan vaig envant,
y per un que no anomeno
tota la vida penant.

—

Quina lluna fá tan clara
¡ojalá que no la fés!
totes les xiques boniques
se n' duhen los forastés.

—

Qui de canyas fá flaútas
y de donas fá cabal,
en la vida tindrá un quarto
y morirá á l' hospital.

—

A la casa que hi va un frare
y la mare té fillets,
¿á quí cridarán per pare
aquells pobres angelets?

—

Canteu, canteu, cigaletas,
que demá n' farà bon sol;
á la porta de la iglesia
ja no hi canta l' rossinyol.

—

A la porta de la iglesia
s' hi cria un arbre sens fullas:
á cada rameta un ángel
y á n' al mitj la Verge Pura.

—

María, si vols cireras,
prepara lo mocadó,
mocadó de tres pessetas
y la franja de coló.

—

Encara que la gent diuhen
que á mí no me la darán,
callaré y faré la meva
y encara me n' pregarán.

—

A ta mare ho haig de dir,
que es dona considerada:
del temps que t' he festejat
vull que m' pagui la soldada

No t' alabes, vanitós,
que per pobre m' has dixat,
que pera fé 'ls teus capituls
no caldrá papé sellat.

—

Mare, si marit me n' dau,
no me l' deu mestre de casas,
qu' un dia vindrá la nova
que ha caygut de la teulada.

—

María, si vols venir
al hort á cullir magranes,
mentres tú las cullirás
jo t' faré baixá las rames.

—

Tota la setmana al mas,
lo diumenge som vilera
y l' dillums al demati
ja torno á ser masovera.

—

Tota la setmana ploro
y lo diumenge ja rich;
lo dillums torno á plorá
hasta l' dissapte á la nit.

—

Una barca pel riu baixa
carregada d' estisoras
per tallá las malas llenguas
de las noyas xerradoras.

—

Carabassa me n' has dat
pensant que n' era meló:
més m' estimo carabassa
qu' un tall de carabassó.

—

Tereseta, Tereseta,
no t' enganyi l' interés:
més ne val un de la vila
que quatre de forastés.

—

Fadrinets que festejau,
festejau y no n' sabeu:
festejeu primé á la mare
que la filla ja l' haureu.

—

Estich á la sombra y suo
y al sol ne sento calor;
¿qué fará l' hé de ma vida
que es á segá al Aragó?

Ja s' acaba l' arrencá [1],
ara venen les olives;
les xiques del arrabal
ja cantan les despedides.

—

Jo n' tenía un ametlé,
Nostre Senyor me l' doná:
altres cullíen lo fruyt,
y jo no hi podía arribá.

—

Josepeta, filla meva,
comensa á amanir les venas,
que Josepet n' ha caygut
de dalt de les massaneras.

—

A la vora del riu, mare,
n' he plantat un taronjé,
que fá les taronjes agres
com la cara de vosté.

Arribats dalt del esmentat coll de Sant Bernat, seguím un tros de camí plané y entrém desseguida en una forta devallada que no acaba fins á la Font dels Aubes, desde ahont lo camí torna á pujar fins arribar als xipresos que hi ha á la vora del ex-convent de Sant-Hilari de Cardó. Tot aquest tros de camí, ó sía desde l' coll als xipresos, passa per entre carrascas, coscolls, marfulls, arbossers y grébols, que li donan un aspecte pintoresch. A uns cinchcents metres del coll se passa tocant la ermita cremada ó de Sant Bernat [2].

Lo grant nombre de xipressos que hi ha á la vora del antich convent y la estranya forma de son portal, edificat l' any passat, nos fán fer la ilusió de que entrém dins de un cementiri. Lo trist aspecte del edifici y la falta absoluta de tots aquells adornos propis d' un establiment de banys fán que un hi entri fins ab certa repugnancia. Desgraciadament no es mellor la impressió que causa son interior. Cardó, com á establiment balneari, deixa molt que desitjar [3], aixís es que no penso ocuparm' en baix aquest

[1] L' ordi.

[2] Végis la tradició que sobre aquesta ermita he enviat á la Associació.

[3] Posteriorment á la fetxa d' aquesta excursió s' hi ha fet un camí pera carruatjes, s' ha unit l' establiment ab Tortosa per medi de teléfono y creyém que s' hi han fet algunas altras melloras.

punt de vista. Tampoch me n' ocuparé baix lo punt de vista artístich, perque ni son claustre, ni la seva iglesia, avuy sala de reunions, ni la massa general del edifici tenen res que reveli la més petita dóssis de bon gust en los que n' dirigiren la construcció.

Respecte á la seva historia, sols he pogut averiguar, treyent'ho d' un manuscrit del pare Fra Francisco de la Mare de Deu, en lo mon Francisco Sentís, de Tortosa [1], que lo fundador de Cardó fou Pere Pau Revull, fill d' un mas de las montanyas de Gavada, en lo terme de Tivissa, conegut després ab lo nom de Fra Pau de Christo. Nasqué aquest sant varó l' any 1581 y morí l' 5 de Juny de 1669, fundant lo desert de Cardó á principis del sigle XVII, de manera que la primera missa s' hi digué lo 16 de Abril de 1606, segons una inscripció que hi ha damunt de la porta d' entrada del actual edifici, inscripció que estava abans damunt de la primitiva capelleta, que avuy ha desaparescut per complet.

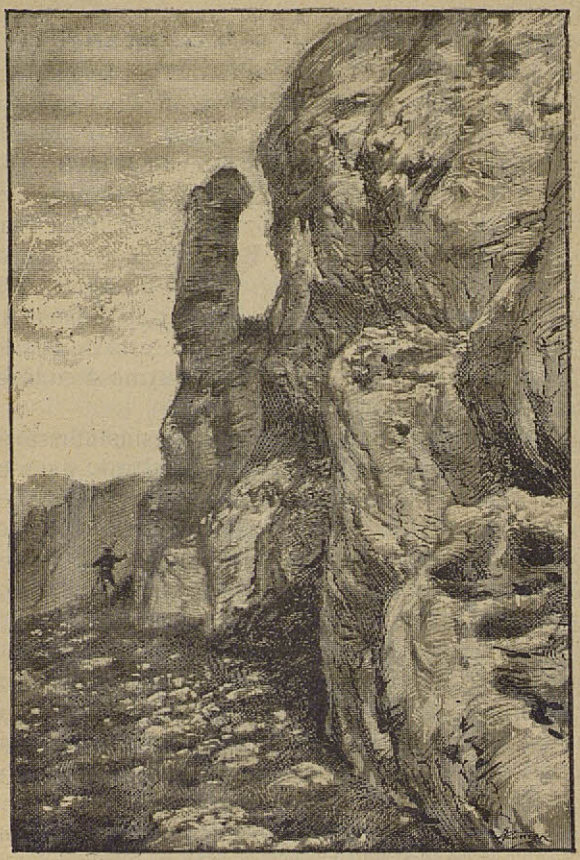
Quan la desamortisació dels bens eclesiástichs la propietat de Cardó fou venuda, com tantas altras, y son comprador vá cometre la falta de tallar sos magnífichs boscos pera anar pagant los plassos que li vencían; de manera que avuy sols hi quedan raquítichs boscos de carrascas y gran abundó de malesa que entorpeix la creixensa dels pins que entre mitj d' ella ván naixent.

Mes si los boscos han sigut fets malbé, si s' han deixat arruinar sas tretze ermitas, algunas de las quals, com las de La Columna, San Joseph y la Mare de Deu del Carme, ocupan posicions molt pintorescas, hi quedan encara algunas bellesas naturals que, per poch que l' propietari

[1] Aquest manuscrit está avuy en poder d' En Ramon Navarro, de Ginestá, y sembla escrit ab l' únich objecte de posar de manifest la especial gracia del fundador de Cardó de treure del purgatori tantas ánimas com volia. Parlant de la castedat del venerable fra Pau esmenta dos cassos que li succehíren, l' un ab una viuda y l' altre ab una casada, y ho fá ab colors tant vius que de segur se resistiria á escriureu avuy fins la ploma dels menos escrupulosos autors de la moderna escola realista; y volent fer notar la excessiva humilitat del fundador de aquell Sant desert ho fá de tal manera, que qualsevol diría que pe'l bon Pare Sentís l' home, la criatura más noble de la Creació, segons los católichs, es tant més perfecta quant més se rebaixa al nivell de las bestias de qui s' diu amo y senyor.

volgués, podrían ferse ressaltar y serían un alicient pera atráur' hi forasters

Es una de las principals lo salt d' aygua del Carme, for-

CARDÓ.—Barranch de St. Joseph.

(De un dibuix de D. Ramon Arabia y Solanas.)

mat per las ayguas reunidas de la Ronya, Sant Joseph, Gorgoll y La Columna que s' precipitan desde una altura de 50 á 60 metres, formant ab la cals que portan en diso-

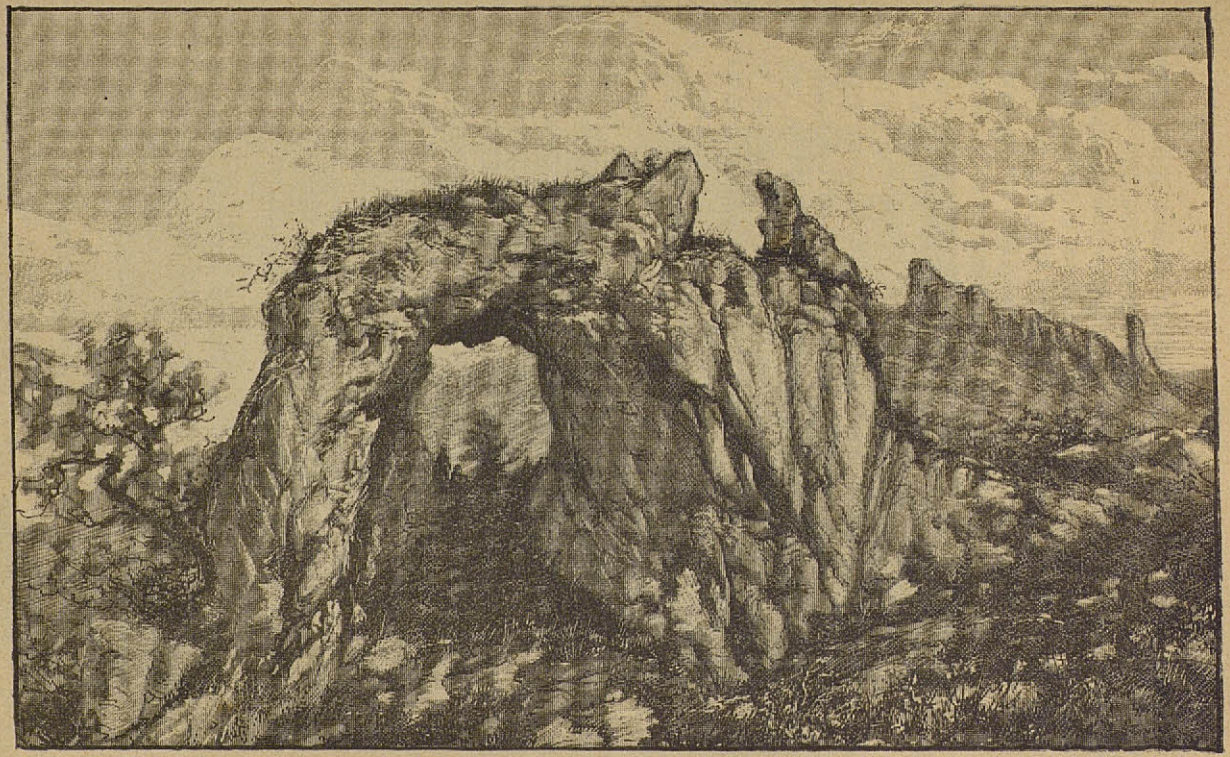
lució una capritxosa roca de calissa concrecionada plena de cavitats, ab una pintoresca gruta que forma com un balcó á mitja altura de la cascada. A la dreta d' aquest salt n' hi ha un altre de menos importancia format per las ayguas del barranch de las Abellas. També son dignes de esment los salts d' aygua de La Columna y de Sant Joseph, sobre tot aquest derrer completament cubert de molsas y de falzía que las ayguas van poch á poch petrificant.

Altra de las bellesas naturals de Cardó es la Roca-foradada, á l' esquerra de la font de la Ronya, de la que n' dona exacta idea l' adjunt dibuix de mon amich lo senyor Arabía. En materia de rocas n' hi ha en aquesta encontrada de molt capritxosas, lo meteix en lo barranch de La Columna que en lo de la Ronya, que en lo cim dels Revolcadors, havent n' hi algunas que son magnífica mostra de la poderosa acció que 'ls agents atmosférichs exerceixen sobre ellas.

D' entre las fonts de Cardó mereixen esmentarse per lo pintorescas las del Olivé, Sant Joseph y la Font del manco; mes la primera y la derrera son lluny del Convent, y per anarhi hi ha uns camins infernals, com ho son tots los de dins d' aquesta propietat.

Un dels punts més dignes de visitarse, per la hermosa vista que desde allí s' disfruta, es la Creu de Santos, que es la montanya més alta d' aquestos encontorns, puig que té prop de mil metres damunt lo nivell del mar. Aquesta montanya deu son nom á una enorme creu de fusta que en altre temps hi havía y que, segons sembla, fou no fá molts anys cremada per uns carbonés.

La encontrada de Cardó es molt digne de estudi pera lo geólech, no sols per l' accidentació de sa topografía y la classe de sas rocas, sino també per los nombrosos y variats fóssils que s' hi troban. Abans d' arribarhi, á dúas horas de Tivenys, hi ha l' *barranch del Valenciá* ó de *Montero*, en quinas margas hi ha algunas *terebratulas*, diversas especies d' *ammonites*, un *pentacrinus*, varios motllos de *venus*, impressions de *pectens* y alguns *cardiums*, ab diferents motllos de *gasteropodos* que tinch pendents de classi-

CARDÓ. — Arch natural ó Roca foradada.
(De un dibuix de D. Ramon Arabia y Solanas.)

ficació. Entre las calissas fortas d' aquest meteix barranch hi ha varias especies de *terebratulas*.

En lo coll de Sant Bernat hi ha també algunas especies d' *ammonites* entre las margas.

En las feixas de dessota de l'era de Can Monclús s' hi troban moltas especies de *terebratulas*, *cardiums*, *pectens* y algunas de *gasteropodos*.

Abundan molt los *pectens*, *terebratulas* y espiras de *ammonites* en los banchs de roca del *coll d' Odres*, èn lo camí de Benifallet [1], aixís com també en lo camí que desde l' *coll de Montero* passa per la *font d' En Calsas* pera anar á la *Carrasca dolsa*.

Es fama que en aquest derrer indret hi havía antiguament un poble anomenat Sallent; també diuhen que n' hi havía hagut un altre anomenat Mallén, mes ningú ha sapigut dirme en quin indret se trobava.

No dich res de las ayguas medicinals de Cardó per haversen ocupat extensament nostre amich y consoci lo reputat químich En Codina y Laenglin en un fascicle que ja obra en poder de nostra Associació.

Si la pujada á Cardó es monótona, la devallada á Tivenys es molt agradable. Desde l' collet de la Escaleta, á un' hora del ex-convent, comensa á veurers la ample y pintoresca vall del Ebro, limitada en sa vora dreta per l' alterós Munsiá y la llarga serra de Caro coronada de peladas rocas.

A la baixada 'ns acompanya un tros una mossa de Rasquera [2], que canta uns *ballets* propis del seu país, en los que l' tercer vers es sempre la repetició del primer. Heuse n' aquí una mostra:

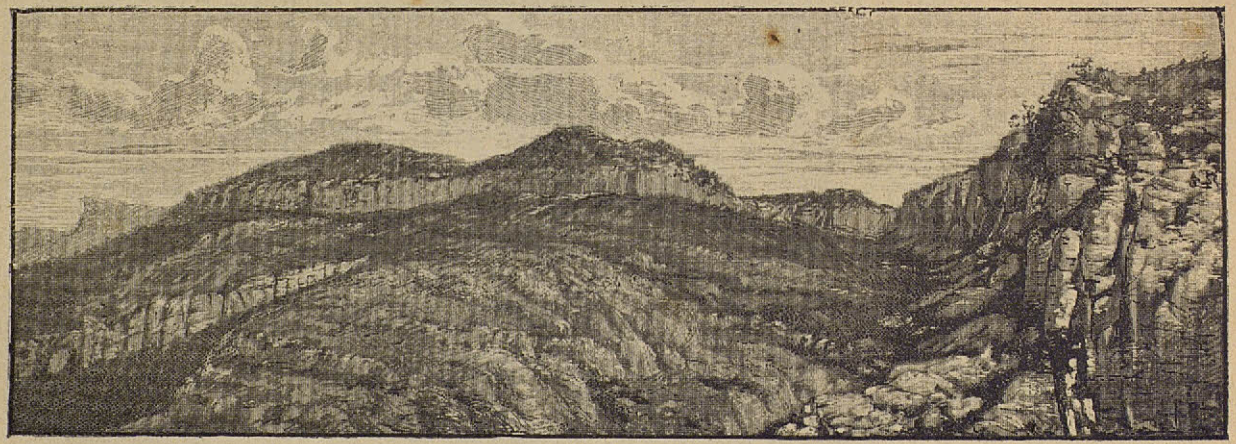
L' aladre teniu de plata,
vos, Joan, á la heretat;
l' aladre teniu de plata
y 'ls cantis sobredaurats.

Jo sí que la brodaría
la camisa del Joan;

[1] Aquest camí fou fet pe'ls frares en 1771, segons una xifra grabada en la Roca Tallada.

[2] Vileta situada en la vora esquerra del Ebro entre Benifallet y Ginestá.

✢

CARDÓ.—Circo en lo fondo de la Creu de Santos.

(De un dibuix de D. Ramon Arabia y Solanas.)

jo sí que la brodaría
á la sombra d' un parral.

Despedius de vostra filla,
mare del cor dolorós;
despedius de vostra filla,
qu' ella s' despedeix de vos.

Al arribar al Tivenys y pujar á la tartana que m' espera, no puch menos de dirigir una darrera mirada á las altas montanyas de Cardó, repetint la tant coneguda follía popular:

Adeu, convent de Cardó,
ab més de doscents xiprés;
adeu, la font de la Ronya,
no confío tornà'hi més.

CELS GOMIS.

Desembre de 1885.

SECCIÓ DE FOLK-LORE

TRADICIONS DE CARDÓ

Pocas son las tradicions que he pogut recullir sobre 'l convent de Cardó. La primera que acompanyo es completament fabulosa; la segona, si bé la donan com á propia d' aquest convent, lo meteix podría referirse á qualsevol altre, y fins me balla pe'l cap que sent criatura l' he sentida contar en altras localitats; la tercera es un horrorós càstich aplicat á l' impuresa d' un dels frares d' aquí y s' conta en tot lo país com á cosa molt certa. Tractantse d' un convent, lo meteix que d' un castell, no podian mancar los tresors amagats. Lo qui m' ha contat las dúas tradicions sobre aquestos tresors n' ha estat testimoni presencial.

Lo que sembla estrany es que no quedi altre recort del fundador d' aquest convent que la bauma de dessota la *cascada de la columna*, bauma que porta l' nom de la *cova del fundador*. Aquest, segons asseguran, fou un tal fra Pau, de Tivissa.

La *cova del mort*, situada damunt de la més petita de las dúas cascadas que hi ha dessota del convent, deu son nom á la circunstancia de havers'hi trobat un mort. La *cova dels porchs*, dessota la font del Teixet, deu lo seu á que allí s' acullía durant la nit la *reunera* del porchs del frares que de dia anavan *solts* pel bosch.

La *Creu de Santos* s' anomena aixís á causa d' una enorme creu de pi que hi havía en lo cim, creu que, segons veu pública, fou cremada per uns carbonrs. La Creu de Santos es lo cim més alterós de la encontrada (té més de 900 metres damunt lo nivell del mar).

Los demés cims de Cardó déuhen llurs noms á circunstancias locals ó á las ermitas més próximas á ells. Tals son entr' altres los cims de *la Barca*, *dels Revolcadors*, de la *Carrasca dolsa*, de la *Roca atmetlera*, lo *Coll de Sant Bernat*, lo *Coll d' Odres*, l' *ubaga de Sant Joan*, etc.

Entre las fonts las de *Santa Agnés*, *Sant Joseph*, *Sant Joan* y *lo pouhet de Sant Bernat*, déuhen llurs noms á las ermitas que ténen á

la vora; las del *Teixet* y del *Olivé*, als arbres que ténen al costat; la de la *Ronya*, quin nom ha sigut cambiat fá poch temps per lo de *Sant Roch*, deu lo seu á la circunstancia d' haverse descubert la propietat de sas ayguas per haver curat de la ronya á un ramat de bestiá que hi anava á beurar; la de la *Minyona*, que es purganta, deu lo seu á una criada que bebent de sas ayguas sentí los efectes d' una purga; la del *Borboll* s' anomena aixís perque surt de baix terra á borbollons; y la de *la Columna* pren son nom de la roca en forma de columna damunt de la qual hi ha la ermita de Sant Ginés.

Com veyeu, poch es lo que sobre aquesta encontrada he pogut recullir, mes no per aixó deixo de enviarho: sempre tindrém un dato més sobre un país que ja han estudiat baix altres distints aspectes nostres benvolguts consocis y amichs senyors Arabía, Bofill y Codina Laenglin.

I

Fá ja temps, molt temps, abans que á Cardó hi haguessin frares ni pensessin ferhi convent, hi havía en lo meteix indret ahont avuy hi ha l' monastir un gegant d' una forsa may coneguda.

Un día que dit gegant se passejava per la vora del torrent que, baixant de las fonts de la *Ronya* y del *Teixet* passa per dessota del convent, vejé un pobre geperut que guardava un ramat de baconas á l' altra part del *pontet*. Las baconas s' esbarriáren, passáren á la vora esquerra del torrent y lo gegant se las feu sevas. Figuréuse l' desconsol del geperut.

Al sentir los plors y gemechs del pobre pastor lo gegant lo consolá dihentli que si s' volía llogar per mosso d' ell li tornaria las baconas. Lo geperut acceptá la proposició y llavoras lo gegant li digué:

—Volste jugar la millor bacona á qui dels dos desfassi més aviat una pedra entre las mans?

Lo geperut acceptá. Lo gegant agarrá una pedra y comensá á forcejar pera desferla entre las paumas de las mans. Mes lo geperut, que si no tenía forsa tenía enginy, agafá un formatje de llet de bacona que portava dins del sarró, y l' esmicolá entre 'ls dits, deixant admirat al gegant que s' creya que l' geperut havía realment esmicolat una pedra.

Lo gegant no s' donà encara per vençut y feu al geperut aquesta altra proposició:

—Te jugas la millor bacona del teu ramat á qui tiri més lluny una pedra?

També aquesta vegada acceptá l' geperut lo desafío, y trayentse una perdiu que portava al *si* (pitrera), la enjegá cap al *Diumenge* [1] sent aixís que l' gegant no havía pogut allargar la pedra més que

[1] Nom d' una partida d' terra de Cardó.

fins al peu de la *cascada* [1]. Aixó acabá d' admirar al gegant, qui s' endugué l' geperut cap á casa seva.

Una vegada allí, li digué:

—Pren eixos bots y pórtamels plens d' aygua de la font del *Borboll.*

Lo geperut prengué 'ls bots y se n' aná á omplirlos, mes, com may acabava de tornar, lo gegant aná á veure qué feya y lo trobá omplint bots y més bots.

—Qué fas aquí? preguntá al geperut son nou amo.

—Omplo tots los bots per emportármels plens d' una vegada, respongué l' mosso.

Lo gegant quedá convençut de la forsa del pastor y prenent los bots á coll se 'ls endugué ell meteix cap á casa, mentres lo geperut hi tornava de buyt.

Quan tingué l' aygua á casa digué lo gegant al geperut:

—Ves á la font de la Ronya á buscá llenya.

Lo geperut se n' aná y may acabava de tornar.

Lo gegant aná de nou á veure qué feya son mosso y lo trobá tallant pins y més pins.

—Qué fás aquí? li digué cremat.

—Tallo pins pera emportármels tots d' una vegada y no tindré que fer tants camins.

Lo gegant quedá esglayat de la forsa de son mosso.

Prengué á coll un pi llarch, molt llarch, y lo geperut lo seguí ab una branca á coll, mes com aquesta pesava, anava l' pobre decantantse tant prompte á un costat com al altre. Lo gegant se n' adoná y li digué:

—¿Y ets tú l' qui volía portar tants de pins? ¿No n' portas més que una branca y ja t' decantas?

—No m' decanto, respongué l' geperut, es que avuy es festa á Rasquera y ballo.

—Tant te val, eixa nit l' hay de matar, digué l' gegant entre dents, mes no tant baix que l' geperut no ho sentigués.

Arribada la nit, lo geperut, en lloch de gitarse, ficá al llot un sach plé de palla y ell s' amagá baix lo llit.

Lo gegant, creyent que l' seu mosso dormia, hi aná á las foscas armat d' un forta massa y la descarregá ab totas sas forsas damunt del sach.

—Reira de Deu! cridá llavoras lo geperut desde de baix lo llit, si m' also t' estavello.

Al sentir axó lo gegant agafá por y fugí á tot córrer deixant al geperut amo de Cardó.

(Contat per En Joan de Bruno (a) Tocayo, de Costumá, home de cinquanta y tants anys, que s' havía criat en lo Convent de Cardó).

[1] Fá referencia á la de dessota l' convent.

II

Un jove de Tivenys, anomenat Toni de Maleque, anava un día á fira á vendre un porch gras, y al arribar á l' ermita de Sant Bernat, que venía á ser la portería del monastir de Cardó, trobá un frare que li digué:

—Ahont vás ab eix bou?

—No es bou, que es porch, respongué l' minyó.

—Bou y ben bou, replicá l' frare. ¿Te l' vols jugar á que es bou?

—Ja está dit, contestá Toni: si es bou, es vostre; si es porch me pagaréu lo que valguia y l' porch quedará meu.

—Bueno. Anem'ho á preguntá al prió.

Arribats al convent, diu lo frare al prió:

—Aquest minyó diu que la bestia que mena es un porch; jo dich que es un bou. Qui té rahó?

—Es bou y ben bou. respongué l' prió.

—M' heu guanyàt, vostra es la bestia, digué llavoras Toni; y se n' entorná cap á sa casa deixant lo porch al convent.

—Ja has venut lo porch, Toni? li preguntá sa mare.

—Si, mare, l' venut, mes encare no l' he cobrat, respongué ell.

Al cap de pochs días Toni se n' vá á Tortosa, lloga una sotana y un manteu y s' *vist* (vesteix) de capellá. Xano xano se n' vá cap al convent de Cardó, per quins frares fou tant ben rebut y obsequiat com merexía una persona de la respectable classe á que ell semblava perteneixe. Després d' haver ben dinat demaná parlar á solas ab lo prió, aquest lo feu entrar en sa celda, y Toni, trayentse un *totxo* que portava amagat baix la sotana, comensá á *totxáas* ab lo prior tot dihentli:

—¿Es porch ó es bou? ¿es porch ó es bou?

—Per mor de Deu no m' matessiu, cridava lo prior, ja os pagaré lo que valgui l' porch.

Llavoras Toni vá demanar los diners que vá voler y, una volta 'ls tingué, fugí del convent més que depressa, per la banda de Benifallet, que es l' únich camí ahont no hi ha ermitas. Arribat al *Diumenge*, trová al vell Futxo de Benifallet que estava cavant una seva vinya y li digué:

—¿Quant vols per aná á trucá á la porta del convent de Cardó y dir es porch ó es bou?

—Quatre duros, respongué Futxo.

Toni de Maleque los hi doná y lo bon vell se n' vá al convent, truca á la porta y crida:

—¿Es porch ó es bou?

Al sentir açó, los frares, que ja sabían lo que havía passat al prió, súrten y la emprénen á totxáas ab lo pobre Futxo, qui arrancá á córrer sense saber lo que li passava.

Pochs días després Toni de Maleque s' *vist* de metje y se n' va cap á Cardó. Al vórel un dels frares li pregunta:

—¿Que sou metje?

—Sí, respon lo Toni.

—¡Ay, senyor dotó! si fassés lo favor de vore al pare prió que está dolent.

Toni entrá en la celda del prió y maná á tots los frares que anéssen á cullir terradetas pera ferli un emplaste.

Los frares surtíren y tant prompte com lo Toni se vegé sol ab lo prió, comensá de nou á donarli totxàas tot dihentli:

—¿Es porch ó es bou? ¿es porch ó es bou?

—Per mor de Deu no m' acabesseu de matá, cridá lo prió, demanau lo que vullau, mes no m' matesseu.

Lo Toni demaná lo que vá voler y fugi del convent abans que no tornessen los frares de cullir terradetas.

(Contat per En Maciá Benajes, carnicer de Rasquera.)

III

Cardó era una penitenciaría dels frares carmelitas. Encara avuy s' hi véuhen los calabossos hont tancavan als que volian castigar, y en Miquel Agné, de Ginestá, que s' hi criá de petit, m' assegura que la habitació senyalada avuy ab lo número 6, era l' quarto hont tancavan als frares á qui volian tornar boijos. Aquesta habitació, que avuy té una bona finestra, no tenia, segons l' esmentat Miquel, més que un forat al mitj de la volta per ahont baixavan pá y aygua als que hi tenian tancats.

Tot al voltant del convent hi ha tretze ermitas, algunas de las quals se troban damunt d' espadadas rocas; aquestas ermitas eran també llochs de penitencia. Desde mitja nit en avant lo frare que estava en la de Sant Onofre, que es la més alta de totas, tocava de hora en hora la campana, y havían de respondre las campanas de totas las demés ermitas, com á senyal de que los frares que las ocupavan estavan en vetlla.

Una nit lo frare de la ermita de Sant Onofre, ó Sant Nofre, com díuhen aquí, vá fer la senyal de mitja nit y la campana de Sant Bernat no respongué. Feu més tart aquell la senyal de la una y tampoch lo frare de l' ermita de Sant Bernat doná senyals de vida.

Llavoras donáren part de lo que succehia y lo prior, acompanyat de tota la comunitat, se dirigí á l' ermita de Sant Bernat, hont trobáren al frare que la ocupava dormint tranquilament en brassos d' una dona de Tivenys.

Lo cástich que li donáren fou tremendo: traguéren los sants que hi havía á la ermita y cremáren al frare y á la dona dintre d' ella [1].

[1] Aquesta tradició l' he sentida contar á gent de tots los pobles de eixos encontorns, tals com Tivenys, Xerta, Rasquera, Costumá, Benifallet y Ginestá. Tots están d' acort en lo de cremar l' ermita ab lo frare dins; mes

L' ermita may més fou reconstruida y sas runas conservan encara avuy las senyals del foch: s' anomena l' *ermita cremada.*

(Contat per Anton Fabregat, actual guarda de Cardó.)

IV

Un día, era jo molt petit, passáren per aquí dos francesos á cavall. Venían de la part de Benifallet y anavan en direcció á Tivenys. Poch després arribáren dos mossos de la esquadra y preguntáren á mon pare si havía vist passar als dos cavallers, á qui venían perseguint desde la ratlla de França. Mon pare digué que sí y 'ls mossos emprenguéren de nou la camínata, acompanyantlos mon pare, mon germá y jo. Arribats á l' ermita de Sant Bernat trobárem la terra remoguda y lo *motle* (motllo) de las gerras, mes aquestas ab los diners havían volat: los dos francesos se 'ls n' havían endut.

Pochs anys després una nit trucáren á la porta. Mon pare sortí á preguntar qui hi havía, y no coneixent la veu dels qui trucavan no volgué obrir. Aquestos insistíren dihent que *sortiguessa* mon germá gran, que coneixía á un d' ells. Mon germá sortí, y havent conegut la veu d' En N., de Benifallet, obrirem la porta. Los qui trucavan eran tres homens armats: un de Benifallet; un de Falcet y un de Valls. Manáren que 'ls amanissem un bon sopar, dihent que no faltarían diners pera pagar.

Los tres homens sopáren perfectament, se gitáren y al endemá demati cridáren á mon pare y li diguéren que ells havían vingut pera buscar un tresor; que l' amo y l' guarda de la finca n' eran sabedors y que 'ls deixesse fer, que ja li donarían una bona quantitat. Mon pare s' oposá á deixarlos fer cap forat si abans no l' deixavant entrar á la part, á lo que no tinguéren més remey que accedir.

alguns díuhen que abans ne féren sortir la dona y fins n' he trobat algun que m' ha assegurat haverla vista y coneguda á Tivenys després del fet que motivá la crema de l' ermita de Sant Bernat.

Tots los vells del país ab qui he parlat m' han dit que era completament prohibida l' entrada de donas en lo terme de Cardó, y que quan los frares ne veyan alguna per aquells cims li cridavan que fugís com si tinguéssen por de que 'ls portés la peste.

En Benet Maurí, de Tivenys, m' assegurá haver conegut tres frares de Cardó que s' passavan de vells, que quan la disolució de las ordres monásticas s' establíren á Tivenys, y m' digué que la cosa que més los cridá l' atenció al arribar al poble fóren las donas, puig desde molt criaturas se havían criat en lo convent, sense sortirne may del terme y ni memoria de llurs mares conservavan.

Aixó no vol dir que cap frare de Cardó no hagués vist may donas, puig, además dels que anavan á fer la capta pels pobles, n' hi havía que anavan á predicar allá hont los demanavan.

Llavoras los forasters traguéren un plano y entrant en la iglesia, que era lo que es avuy saló de reunió, comensáren á cavar á poca distancia del altar major. Als pochs pams trobáren un clau gros; aquells tres homens quedáren grochs; lo paper portava quel' tresor estava en la direcció marcada per aquell clau. Los tres se posáren á cavar ab nou afany, mes arribá 'l vespre sense haver trobat res. Tres días estiguéren aquí, sempre cavant, y per més que obríren un pou molt fondo, no trobáren cap diner.

Abans d' anarsen, pera que no s' coneguessa lo que havían fet, pujáren dalt del campanar y féren caure la punta d' ell damunt de la volta de l' iglesia, que quedá ensorrada en aquell punt, cubrint de runas lo clot que havían fet buscant lo tresor. Lo tros de volta ensorrada se coneix encara, perque está feta de canyís, aixís com la part vella es de rajola.

(Contat per Miquel Agnè, mestre de casas de Ginestá, quin pare havia estat masover de Cardó, quan ell era petit.)

Cardó, Febrer de 1885.

CELS GOMIS.

ALGUNS NOMS USATS PER NOSTRES MONTANYESOS

AB LLUR EXPLICACIÓ [1]

Andá

Camp ó artiga hont fan dormir lo bestiar de llana acorralat ab cledas, pera femar la terra. A mida que 's va femánt pe'ls pixúms y excrements del bestiar ovi, quals fems, en catalá, se 'n diu *xerri*, se muda l' andá de lloch fins que tot lo camp sia ben femat. Lo pastor dorm ab l' andá, dins una barraqueta portadissa feta d' una cléda y teulat de palla (*chaume*), resguardada sols de part de tramontana, ab llit de duas posts, bons abrigalls de pells; vigila de nit lo remat. Los cans jáuhen al voltant del andá, no gayre lluny, per si algun llop s' atrevís á venir ensumar lo bestiar.

[1] Molt desitjariam que nostres delegats nos enviássen altras llistas consemblants, concretantse sobre tot als mots verament propis de cada comarca que significan accidents topográfichs y donantne la més precisa explicació, puig aixó permeteria estudiar lo rich vocabulari de nostra materna llengua y al propi temps aclararía la topografía local de Catalunya.—*Nota de la Direcció.*

Aygol

Regueret d' aygua que corre entre gleba, que ve del mollal.

Barragana

Se diu del pagés que viu amistansat, qu' ha deixat la dona y té una concubina, una barragana. La barragana, en nostras montanyas hont las bonas costúms dominan, es mal vista y mensprehuada per tothom.

Baus

En lo Vallespir y Cerdanya, de una timba, de una esllavissada ó ribast espadat ne dihuen un baus, embaussar, embaussadas. Embaussar vol dir estimbar; y de molts baus, embaussadas. Generalment s' aplica als ribastos espadats al fons de quins corre un riu ó torrent. En l' antich camí de bast d' Arles á Prats, á uns tres kilómetres de la vila de Prats, se troban los *baus del asa*, perque un asa s' hi estimbá. Eix mot ha d' ésser ben catalá, puig segons m' ha manifestat D. Francisco Maspons, també es conegut en lo Vallés.

Beberra

Alta montanya.—Gran bebedor, que beu molt. Se diu d' una criatura sempre pegada als pits de sa mare.—Vaja, beberra, deixa 'l mugró ¡ja 'n tens prou!

Belitre

Vil, dolent, *bribón*.—Aquell noy porta una vida belitresca.—¡Es un belitre!

Boixarica

Rhododendron ferrugineum. S' comensa á trobar á 2.000 metres d' altitut.

Es l' arbust més hermós que encatifa nostras regaladas montanyas. Floreix al Juny y Juliol segons sa altitut. Pertany á la familia de las Ericáceas. Las matas de boixarica son amatarradas, forman atapahits matolls que á mida que van creixent s' extenen en sentit horisontal, cobrint terrer, penyas y cingles d' una catifa d' esmeragda salpicada de rosas vermellas que donan al pahisatge escabrós y feréstech un ayre joyós, rialler, plé d' encis y poesía.

Me fa rabiar al pensar que en lo Santuari de Nuria no creman altra llenya que los matolls y arrels de boixarica. També ja s' va coneixent: aquellas verdas montanyas que formavan com una florida toya al voltant del santuari, s' han tornat peladas, escorrencadas, xaragastadas que fan llástima.

Borromba

Grossa esquella en forma de mitre que portan los marráns al estiu en los nombrosos remats de bestiar de llana, quan pasturan á la alta montanya.

Botualisto

Exclamació. — ¡Caramba! ¡borrango! — En francés: *¡Sapristi! ¡Bigre!*

Broma

Boyra, á la plana. En los Pyrineus se 'n diu broma; y de la boyra se 'n diu broma baixa. Lo mot neula, neulós no s' usa, es antiquat.

Camadejar

Usát en lo Rosselló y tota la montanya d' ensá y d' allá dels Pyrinéus. Fer camadas, caminar depressa. — ¡Mira aquell com camadeja!

Canigonench

Es lo nom que nostres montanyesos donan á la forta Tramontana, vent Nort. Del vent huracanat Nort-Oest, ne dihuen vent de Nuria ó de Puig-mal. Del Nort-Est, vent narbonés, de Coplliure ó de Rosas. Es 'l vent que porta plujas al estiu y neu al hivern.

Carrerada[1]

Camí molt ample, comú, neutral, per hont passan al estiu las remadas que van á pasturar á las altas serras.

Cim

Al cim, á dalt de la serra. Cimall, á dalt del pich, al bell cim, punt més culminant.

Clapissa

Cáos de penyas, rocas, pedras amuntonadas en espantós desorde que cobreixen grans extensions de terreno.

¿Quina es la causa? Es difícil respóndrer.

Las clapissas que vorejan las concas de las altas valls pyrenaicas podrían atribuhirse als glacers de la época glacial geológica *(moraines)*. En efecte las esquerdas y crestas esquistosas, calcáreas ó graníticas que rodejan la conca, esmenussadas, trossejadas

[1] Véurer mon escrit: Una excursió als cingles de Talaixá. — BULLETÍ *de l' Ass. d' exc. Cat.*, Octubre-Decembre 1889, pl. 280.

per la forsa expansiva del gel, se desprenian rodolant rost avall sobre 'l riu de glas, quin, en sa marxa descendenta, las arrambava á sas voras.

Mes aqueixa teoría no satisfá del tot, puig que's troban extensas clapissas casi al cim dels rostos no coronats de crestas graníticas, y en mitj del glebat y verda vegetació arborescent.

Las clapissas imponents de las concas superiors de Ull de Ter, Carençá, Cadí (Canigó), rodejadas de cingleras y agullas graníticas y esquistosas, nos fan créurer que llur causa es deguda á la acció secular de la forsa expansiva del gel, del desglás, dels llamps, dels huracans que han arrancat del maciu granítich aquells crostons colossals que jáuhen al fons de la vall. (Véurer las descripcions que fem de las clapissas en mos dos llibres: *Records d' un excursionista* y *Plá y Montanya)*.

Coma

Montanya alta, unida, glebada, de gran extensió, hont no s' veuhen penyas ni cingleras, de bon herbatge pél bestiar.—Coma de Vaca.—Coma lletera.—Coma del Orria.—Coma de Bassibés, etc.

Comal

Confluent de dos torrents que devallan de la *Coma*. També 's dona lo nom de Comal, als petits corregots lleugerament enclotats qual aygua corre en llit de glebas y cruciferas.

Comalet

Diminutiu de Comal.

Congestas

En nostres Pyrinéus catalans, desde Puig-mal ensá, no tenim glacers.

Sols n' hi ha un al peu del pich de Balatg (Canigó); prou important, que existeix probablement desde lo susllevament de la cordillera pyrenaica. Está somés á las meteixas lleys dels glacers dels Alpes. Sa existencia 's deu á que es enclavat dins un abisme format per dos cingles de 300 metres d' alsada que no li deixan gayre veure 'l sol. Si no fos aixó, los raigs ardents del sol de Juliol y Agost lo reduhirían en una congesta com las demés que té la montanya. Los montanyesos entenèm per congestas una groixuda capa de neu arrambada al hivern per l'huracá en cloterada, esllavissada, xalada ó escorranch, que segons son gruix no 's fon de tot l' estiu.

Escorranch

L' aygua de la neu que 's fon y los xáfachs de pluja, en las fortas pendents, arrastran la gleba y la terra, cavant fondos solchs que 'n dihuen escorranchs.

Esllavissadas

Grans extensions de terreno montanyós que ha lliscat de dalt de la montanya, fins á baix al torrent, arrastrant en sa furiosa empenta pins, penyas, rocám, gleba, tot lo que troba á son pás; de manera que allá hont s' ha fet l' esllavissada, resta sols la penya núa, com qui diría lo pinyol de la montanya.

De la esllavissada los francesos ne dihuen *avalanche*. Lo verdader mot catalá es *alláu*.

Hi ha grans y petitas esllavissadas. L' alláu ó bé l' avalanxa es produhida pe'l pes de la neu en las montanyas de molt rost. Las petitas, pe'ls gels y sobretot per lo vent huracanat que arranca la gleba y la terra deixant núa la penya. Los torrents de l' alta montanya devallan casi tots encaixonats entre ribastos esllavissats de rost molt rápit.

Esquerdas

Agullas de penyas esquistosas que forman l' espinada de la crena. Un exemplar d' ellas son las esquerdas de *Rojá* sobre las fonts del riu Tech y las esquerdas de la Fossa del Gegant entre la conca de Carençá y la del Fresser. S' hi veuhen alts obeliscos, agullas punxagudas, pirámides, formas capritxosas d' animals antidiluvians.

Estable

S' aplica al bestiar rossám, com matxo, burro, cavalls. Pera los bous, porchs y bestiar de llana, los pagesos ne dihuen *corts*; encara que para la cort del bestiar de llana també ne dihuen corral.

Feda

Ovella.—Los pastors del Vallespir y Alt Empordá dihuen *feda* y ovella indistintament. Trobo que eix mot de *feda* es ben catalá. Deu venir sens dubte del llatí, *fides*, fidel, resignat, sens voluntat.

Forra

Femella estéril: ovella forra, vaca forra, dona forra. Los pagesos dihuen de la dona que no sab fer criaturas, es forra. Aixó es una vergonya pera ella; y no poguentli donar familia al pagés li sab molt greu y 's sol més estimar sas vacas que li donan bon producte que sa muller que no es bona pera res. En nostras montanyas las masoveras forras son pocas. Sólen ser molt ben constituhidas y any per altre posan una criatura al mon. En las casas de pagés sempre s' n veu un reguitzell.

Full

Full de penya esquistosa, pissarrossa. En efecte, sols eixas penyas tenen fulls, sobretot las lloseras que s' explotan pera ferne llosas y cobrir los teulats dels cortals y vilatges situats á grans altituts. Los teulats de llosas (licorella)... y á propósit de eix mot de *licorella*, m' agradaria de conéixer sa etimología; l' he vist escrit per alguns excursionistas y no 's troba en cap diccionari catalá. La llosa (en francés: *ardoise*) es un esquiste de la naturalesa de 'l argila, de color blava, grisa ó rossa, que 's divideix en fulls prims, planés, units. Las llosas se troban per capas verticals ó bé inclinadas en los terrenos de transició. Exposadas al ayre adquiréixen molta duresa y resistéixen á las glassadas per fortas que sian, hont las teulas restarian trossejadas y esmenussadas. Además que cap teulat de teulas per inclinat que fos podría resistir al pes de la neu; en lloch que la neu llisca suáument sobre los teulats de llosas.

Gorja—Congost—Afrau

Eixos tres mots no s' haurían may de confóndrer. *Gorja* es francés: *gorge*. Los austriachs ne dihuen *Klamme*. En castellá: *garganta*. En catalá no té nom; pero alguns pagesos de la Cerdanya y Vallespir també 'n dihuen *gorja*.

La gorja es formada per lo riu ó torrent que quasi del cim de la serra devalla fins á la vall al fons de dúas altas montanyas de rápida pendent y d' espadadas cingleras, molt encaixónat, vorejat de clapissas (moraines) y d'alguns pins torsats pe'ls huracans; formant gorchs, cascatas, caos de rocas y socas de pins desarrelats, cayguts de vellesa, arrastrats pe'l torrent.

De las timbas y rostos de gran pendent que encaixonan lo torrent de Cadí, desde 'l peu del pich de Balatg (Canigó), fins al Vernet se 'n diu *Gorja*.—La gorja d' Ull de Ter á Setcases.—La gorja dels estanys de Carençá á Fontpedrosa, etc. En los Alpes las gorjas son encara més caracterisadas qu' en los Pyrinéus.

Nostres montanyesos ignoran la major part lo mot gorja; y designan eixos torrents encaixonats al fons d' altas montanyas de rost rápit: de *mala terra*. Dels barranchs cavats dins lo maciu granitich ó esquistós ne dihuen *canals*: los canals de Grá de fajol, de Talaixá, etc.

Congost.—Castellá: hocino. Dins dels estrets formats pe'ls rius y torrents que devallan y recorren unas valls llargas y estretas, formadas de petits plans separats entre ells per petitas gorjas espadadas com qui diría los grans d' un rosari (*vallée á chapelet*); de eixos punts estrets més ó ménos llarchs hont lo riu s' obre pás molt apretat pe'ls cingles ó montanyas que l' estrenyen, se 'n diu *congostos*.

Afrau [couloir], esberla, trench; es lo pás entre duas timbas, pás no gayre llarch y molt estret. L' afrau *(couloir)* d' Anibal, Amelie-les-bains, sobre la cascata del torrent Mondony, de la vall de Montalba. L' Afrau sol ser emboscat y apenas hi penetra 'l sol.

Guimbar

Mot montanyés que ha d' ésser ben catalá: vol dir jugar, córrer perseguintse, saltar, brincar.—Los noys al eixir d' escola saltan y guimban.

Jaupar

Veus aqui un mot montanyés que prefereixo á *lladrar* que ve del castellá *ladrar*. *Jaupar* té certament més harmonía imitativa, y ha d' ésser lo ver mot catalá.—¿Sens aquell ca cóm jaupa?—Los cans de remat jaupan, sénten la farúm del llop.

Marrá

Moltó pare destinat á la reproducció. Un remat de marrans, se 'n diu *bassiva*. Generalment van separats de las ovellas. Quan s' han donat las ovellas als marráns y que 's troban fecundadas, 's separa d' ellas la bassiva. Al marrá manyach del pastó que guia lo remat d' ovellas, se li sol posar un devantalet de fusta pera apagar sos fochs; allavors equival al eunuch guardiá del serrall.

Matalota

Gech de mariner. Gech que porta lo mosso d' hostal. D' aqui ve lo nom de *matalot*, criat que 's cuyda de las cavalcaduras y estables.

Mollal

Aygua-moll en mitj de jonchs y plantas aquáticas, créixens, baladras, toras, etc.

Órria

Órrias, ovellas que han xayat de qual llet se fan formatges d' órria molt gustosos, segons los herbatges pasturats.—Las montanyas de Collsacabra, Molló, Espinavell, etc., produhéixen formatges d' órria exquisits. Com més grassa la llet mellors son.

Picassa

Picassa per destral. Encara un mot montanyés ben catalá. Picassa ve de picar, colpejar; es la destral dels serradors y carboners. Picassó es la destraleta. Lo mot destral en nostras montanyas es desconegut; no hi ha dubte que 'ns ha sigut importat pe'ls castellans.

Plantofa

Verdader mot catalá, en lloch de sabateta, sabatilla. D' aquí ve lo mot plantofada.—Si no fas bondat te pegaré una plantofada ó un revés, qu' es igual.

Quintar ó Femada

Camp de més avora de la masía, de mellor terra, que 's fema y 's conrea cada any, donant sempre bon esplet.

Ras

Gran extensió de pendent de montanya unit, sens esllavissadas, ni xaragalls ni clapissas. *Ras* equival pas al mot francés *plateau*; puig que los montanyesos, d' un *plateau* ne dihuen plá: plá de Campmagre, plá Guillém, plá d' Anyella, etc. No deixa d' ésser singular que 's trobian plans al cim de nostras més altas montanyas, plans tant poch inclinats que quan s' atravessan dins la broma, un se creuría caminar en los plans d' Urgell ó de la Manxa.

Relleix

Los cingles espadats sólen tenir relleus, lleixas, petitas cornisas hont s' hi arrela la gleba, matolls de pins y ginebrons, y de vegadas no s' hi arrela rés. Son allavors verdaderas cornisas en lo maciu del penyám. Los montanyesos ne dihuen *relleixos*.

Rem

Mot ben catalá que vol dir: aplech nombrós de gent ó de bestiar. Aquí *rem* s' aplica al nombrós remat de bestiar de llana de 10 á 16 mils caps quin, quan surt de la jassa per anar á pasturar, escoltat péls cans y pastors, sol menar tres rems: dreta, esquerra y centre; en aquest últim va 'l majoral. En eix cas lo mot *rem* equival á las alas d' un exército.

De consegüent lo mot *remada* (y no *ramada* com molts ho escrihuen) ve de *rem*; en lloch que *ramada* ve de *ram*. Ex: lo día del ram tota la iglesia es ramada de frigola y llorer. [1]

[1] D' aquí ve també lo nom de remor, fer remor, fer fressa—y no fer ramor, com molts ho escrihuen. Ramor se refereix á ram; y remor á rem. «Lo pardal quan se cotxava—feya remor—per véurer si l' sentiría—lo séu amor». Lo Pardal, cansó rossellonesa.

Riba

De las voras dels rius y torrents, los montanyesos ne dihuen *riba*: la riba esquerra, la riba dreta. De aquí ve lo mot catalá *ribast*.

Ribast

En francés: *falaise*, en castellá: *acantilado*, *ribera escarpada*. Tots los rius desde que baixan de las altas serras fins gayre bé á llur embocadura al mar son encaixonats entre duas ribas més ó ménos altas. Pero quan eixas ribas son elevadas, esqueixadas, trencadas, espadadas, se 'n diu ribastos. Ribastos també s' aplica á las timbas y penyas escarpadas de vora mar.

St. Joan ó barras

En tot lo Rosselló com en la montanya, quan se fa una juguesca y que 's tira una moneda enlayre, en lloch de dir *cara ó creu*, dihuen: *St. Joan ó barras*. Donchs això ve de quan lo Rosselló, Conflent, Cerdanya y Vallespir pertanyían al regne d' Aragó; puig que la moneda acunyada á Perpinyá duya d' una cara las quatre barras y del altra la imatge de St. Joan, patró de la Catedral de Perpinyá y del Rosselló. Si 's digués cara ó creu, ningú ho entendría.

Tall

Trench, esberla, pás estret entre dos cingles, entre dúas esquerdas. Segons sa importancia es tall, trench, esberla, trinxera, afrau (*couloir*).

Xalada

Lo meteix que esllavissada. Tots los torrents de la alta montanya tenen llurs ribastos de xaladas. Son dins las xaladas que s' arramba la neu formant espessas congestas. Nostres Pyrinéus son tots esqueixats de xaragalls, esllavissadas y xaladas.

Xaragall

Petit correch sovint aixut entre esllavissadas. Lo xaragall es format per las congestas, gels y huracáns del Nort-Oest.

DIMINUTIUS D' ALGUNS NOMS DE SANTS

EN LA PROVINCIA DE GERONA Y ROSSELLÓ

ANTONI: Toni, Tonet, Antonet, Antón, Tón.
FRANCISCO: Francisquet, Xicu, Xiquet, Quet, Xiquetó.
ISIDRO: Ziu.
JAUME: Jaumet, Met, Jaumetó, Mets.
JOAN: Jan, Janet, Janot, Janote, Joanet, Janill, Janille.
JOSEPH: Josepet, Pep, Pepet, Josepó, Pó, Pón, Pónes, Popón, Jep, Jepet, Jepó, Jepille, Jepot, Pinot, Jepich, Jepill, Ponet.
MIQUEL: Quel, Micaló, Caló, Calet, Calones.
NARCÍS: Narciset, Ciset, Cisó, Cisonet.
PERE: Peret, Peró, Peretó, Perones, Perot.

Prou n' hi ha per ara. Me proposo recullir altres mots y noms montanyesos que, si Déu vol, faré conéixer á mos consocis d' excursions.

C. BOSCH DE LA TRINXERÍA.

La Junquera, 15 Mars 1890.

COSTUMS POPULARS DEL VALLÉS

(Continuació.— V. Núms. 133-135, pág. 306-310.)

CXV

LA SARDANA DE LA MONTANYA

Per l'estil de las sardanas de la «Avellana y de Ripoll» fan també las noyas y noyets aqueixa altra, cantant mentres van giravoltant la següent cansó:

Aquí dalt á la montanya
Cantan caderneras,
Cantan rossinyols.
Un barret de palla
Per taparne l' sol.
Jo no la vull
Aquesta nas de lloro,
Jo no la vull
Perque té sanch al ull.
Rabia tindrá
Aquesta nas de lloro,
Rabia tindrá
Perque no s' pot casá.
Jo m' casaré
Ab un pobre, pobre, pobre;
Jo m' casaré
Ab un pobre forasté.
Menjaré pa blanch
Y butifarra negra,
Menjaré pa blanch
Y també enciam.

CXVI

COSTÚMS QUE S' HAN PERDUT

(Continuació.—V. Núms. 127-132, págs. 229-251.)

25.—Passar tota la Quaresma sens menjar carn.

26.—Viatjar ab galeras, traginar ab carretas de bous y matxos de bast.

27.—Sangrar cada any per capritxo las personas y animals.

28.—Anar á missa ab caputxa y en molts pobles quasi ab mantellina blanca.

29.—Tenir cada poble camps, hostal, fleca y carniceria que s' anomenavan y eran propis del Comú.

30.—L' arrendar cada any, l' Ajuntament, la fleca y la carniceria y, acabats los trénits, los camps y hostal. Las dúas primeras quedavan per los qui s' comprometían á donar durant l' any la lliura de pa y carn més barato: y los dos segons per los qui 'ns en donavan més per los anys que senyalavan. Tots aqueixos tractes se celebravan en públich al *més dihent* y ab solemnitat.

31.—Pagar la quinta ab cosa d' unas dúas doblas de quatre satisfetas en tres ó quatre anys.

32.—Lo dur lo barber ab una cantimplora l' aygua calenta quan anava á afeytar per las casas. Méntres afeytava algú d' una casa, aqueixa escalfava aygua pera tornar á omplir la cantimplora: aixis lo barber, ni las personas que s' havían d' afeytar no perdían temps.

33.—L' anar los vehins á casa l' barber, perqué los afeytessin, ab la bola de sabó á la butxaca, á las mans, ó tenirla á la barberia dins un potet de fusta rodonet, ab peu, y ab lo nom del parroquiá.

VICENS PLANTADA Y FONOLLEDA.

Janer de 1890.

SECCIÓ OFICIAL

ANUNCIS OFICIALS

TRABALLS DEL MES DE DESEMBRE DE 1889.—Dia 13.—*Lectura* dels següents traballs: «Lo riu soterrá de Bramabiau, descobriment y primera travessía», per E. A. Martel; «Excursions per lo Panadés», per D. Joseph Castellanos.—*Sessió preparatoria* pera l' excursió del día 15.—*Organisació* de traballs.

Día 15.—*Excursió col-lectiva* á Subirats, Ordal, Pont del Lladoner y Vallirana.

Id. del mes de Juliol de 1890.—Día 10.—*Lectura* dels següents traballs: «Dotze dias en Aragó», per Mr. Maurici Gourdon (traduhit per D. C. B. de la T.); «Alguns noms montanyesos y llur explicació», per D. Carles Bosch de la Trinxería; «Costums populars del Vallés, actuals y que s' han perdut», per D. Vicens Plantada y Fonolleda; «Firas de santets y altras figuretas de terra cuyta, joguinas, etc., á las portas dels temples é iglesias», per D. Joseph Brunet y Bellet.

Barcelona 31 de Juliol de 1890.

Lo Secretari,

Simon Alsina y Clos.

Invitacions.—Las rebudas desde nostre darrer número, son las següents, que vivament agrahím: de la «Lliga de Catalunya», pera la sessió necrológica dedicada á la memoria de D. Francesch Pelay Briz, celebrada lo día 14 de Desembre prop passat; de la «Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona», pera la sessió pública de recepció del Académich D. Anton Torrents y Monner, lo día 18 del propi mes; de la «Academia Médico-Farmacéutica de Barcelona», pera la sessió pública inaugural de 1890, lo dia 30 de Janer prop passat; del «Fomento del Trabajo Nacional», pera l'acte d'inauguració del nou local (plassa de Santa Ana, 4), lo dia 12 de Febrer últim; del «Foment de la Agricultura de Badalona», pera la inaugural del Concurs vitícola, lo dia 2 de Mars darrer; del «Centre Catalá», de Sabadell, pera lo tercer aniversari de sa fundació, lo día 8 del propi mes; de la «Società degli Alpinisti Tridentini», pera sa Junta general del día 23 de dit mes; de la «Academia de la Joventut Católica de Barcelona, secció catalanista», pera la distribució de premis del certámen obert per la meteixa, lo día 27 d' Abril prop passat; del «Centre Catalá», de Barcelona, pera la vetllada necrológica en conmemoració del XXI aniversari de la proclamació de Mestre en Gay Saber de D. Francesch Pelay Briz, lo día 10 de Maig darrer; del «Consistori dels Jochs Florals», pera l' acte de distribució de premis, lo día 11 del propi mes; del Rev. P. Denza y del avocat B. Longo, pera la inauguració del Observatori de Valle di Pompei, lo día 15 del meteix mes; de la «Lliga de Catalunya», pera la sessió pública en honor de D. Joan Fastenrath, lo día 18 del indicat mes; del «Club Alpin Français, section du Canigou», pera las reunions y excursions senyaladas pera 'ls dias 24 á 30 del meteix mes; de la «Société pour l' Etude des Langues Romanes», de Montpellier, pera lo Congrés del 26 de Maig sobredit; de la «Lliga Regional», de Manresa, pera la sessió inaugural del día 1.er de Juny prop passat; del «Club Alpino Italiano, sezione di Vicenza», pera la inauguració de la caseta del Monte Summano, lo día 6 de Juliol darrer; del meteix Club, «sezione di Roma», pera la reunió de Roma y excursions subsegüents, del 10 al 17 del propi mes; de la «Deutscher und Oesterreichischer Alpenverein», pera la reunió y excursions celebraderas á Maguncia los días

1 á 3 d' Agost vinent, del «Club Alpin Français, section du Sud-Ouest», pera la inauguració del refugi de Tuquerouye, los dias 3 á 6 del meteix mes d' Agost; y del Director del Observatori Vaticá, lo Reverent P. Francesco Denza, pera cooperar als fins que s' proposa S. S. lo Papa Lleó XIII ab la nova organisació del dit Observatori.

DOCUMENTS REBUTS.—Del «Delegado en Barcelona de la Asociación nacional de Ingenieros Industriales», participant lo cambi de domicili (Petritxol, 4, principal), en 11 de Janer d' aquest any; de la «Sociedad Catalana de Horticultura», participant la elecció de President en Febrer prop passat; del «Centre Catalá», de Madrid (Atocha, 16), participant sa constitució en 12 de Abril darrer y saludantnos; de la «Asociación de Ingenieros Industriales de Barcelona», en 10 de Febrer prop passat, innovant la constitució de nova Junta Directiva; del «Club Alpin Belge», en 1.er de Janer prop passat, sobre un projecte de Bibliografía universal de las Ascensions Alpinas; del «Club Alpino Italiano», de Turín, en 31 íd., invitantnos á pendre part en una suscripció pera la cabanya-observatori del Monte Rosa, á 4,500 m. d' altitut; del «Alpine Club», de Londres, en 19 de Maig darrer, invitantnos á pendre part en la subscripció pera la reimpressió de la «Alpine Guide» de Mr. Ball; y de la «Sociedad Colombófila de Cataluña», donantnos compte de sa constitució en 30 de Maig darrer.

CERTÁMENS.—S' han rebut y obran en Secretaría, á disposició dels senyors socis, los cartells dels següents: del «Ateneo y Sociedad de Excursiones de Sevilla», pera la segona quinzena d' Abril darrer; del «Consistori dels Jochs Florals de Barcelona», pera lo dia 11 de Maig prop passat; del «Ateneo Arenyench», pera lo certámen literari del 16 d' Agost d' enguany; del «Centre Catalá», de Manlleu, pera igual festa en lo meteix día; del «Centre Catalanista de Olot y sa comarca», pera lo certámen literari de Setembre prop vinent; y de la «Asociación literaria de Gerona», pera lo de 1.er Novembre prop vinent.

BIBLIOTECA

PERIÓDICHS NOUS.—Nos han afavorit ab llur primera visita los següents: *El Eco de S. Gervasio*, de St. Gervasi de Cassolas; *Turistàk Lapja*, de Budapest; *Il Rosario e la nuova Pompei*, de Valle di Pompei; *El Sanpolench*, de Sant Pol de Mar; *El Vichy Catalán*, de Gerona; *Setmanari Catalá*, de Manresa; *In alto*, de Udine; á tots los quals tornèm de bon grat llur salutació, sentint no poder correspondre ab lo cambi, per acort de la ASSOCIACIÓ, sino ab aquells que tingan carácter verament excursionista ó folklorista.

DONATIUS PERA LA BIBLIOTECA.—Segueix la llista dels donatius, que agrahím als corresponents donadors:

Del «Appalachian Mountain Club», de Boston: **1824** *Register of the..... .....for 1890*—Boston, University Press.

De la «Asociación de Arquitectos de Cataluña», de Barcelona: **1825** *Segundo Congreso Nacional de Arquitectos, Barcelona, Septiembre de 1888* —Barcelona, La Academia, 1889.

De la «Badischer Schwärzwald-Verein», de Freiburg i. B.: **1826** *Bericht über die Haupt—Versammlung zu Freiburg i. B. am 30 Juni 1889*—Freiburg i. B., C. A. Wagner, 1889.

De D. Anton J. Bastinos: **1827** *Almanaque Bastinos para 1890*—Barcelona, Bastinos, 1889.

De D. Alfred Brañas: **1828** *El Regionalismo*, per lo donador—Barcelona, Molinas, 1889.

Del «Club Alpin Belge», de Bruxelles: **1829** *Projet de Bibliographie Universelle des Ascensions Alpines*, per H. La Fontaine.—Bruxelles, F. Hayez, 1889. (3 ex.)

Del «Club Alpino Italiano, sezione di Agordo»: **1830** *Regolamenti della*..... —Torino, G. Candeletti, 1889.

De D. Miquel Cuní y Martorell: **1831** *Una excursió sense sortir de casa*, per lo donador—Barcelona, Henrich y Comp.ª, 1890; **1832** *Misceláneas entomológicas, arácnidos de Amer y Montserrat*, per Id.—Madrid, Fortanet, 1889.

De D. Joan Fastenrath: **1833** *Catalanische Troubadoure der Gegenwart*, per lo donador—Leipzig, C. Reissner, 1890.

Del «Asilo Naval Español», de Barcelona: **1834** *Memoria correspondiente al año 1889*—Vich, tip. Vicense, 1890.

De Mr. S. Guénot: **1835** *Allocution à la séance d'ouverture de l'Athênée de langue espagnole*—Toulouse, Lagarde et Sebille, 1889; **1836** *Rapport sur le Concours géographique du cours municipal de langue espagnole*—Toulouse, Durand, 1888; abdúas per lo donador.

Del advocat B. Longo: **1837** *Le armonie della religione e della civiltà nella Nuova Pompei*—Valle di Pompei, B. Longo, 1890.

De Mr. E. A. Martel: **1838** *Sous terre*—Paris, G. Chamerot 1889; **1839** *Les Eaux souterraines des Causses et la formation des Canons* (Société Géologique de France, 20 Maig 1889), abdós per lo donador; **1840** *Sur l'exploration et la formation des Avens des Causses*, per lo donador y G.Gaupillat (Comptes-Rendus des Séances de l'Académie des Sciences, 14 Oct. 89); **1841** *Sur la formation des sources dans l'intérieur des plateaux calcaires*, per Id. (Id. id. 25 Nov. 89); **1842** Planos y alsadas dels pous, avenchs y abims de Padirac, Mas Raynal, Rabanel y Causses, y gruta du Sergent; per lo donador.

De D. Arthur Osona: **1843** *Guia itineraria de las Serras de la Costa de Ponent de Barcelona*,—Barcelona, «La Renaixensa», 1890; **1844** *Id. id. de las regions compresas entre Montserrat y l'camp de Tarrogona* — Id. id.; abdúas per lo donador en colaboració ab D. Joseph Castellanos.

De «La Revista Popular» **1845** *Almanaque de los amigos del Papa para 1890*—Barcelona, tip. católica, 1889.

De D. Fernando de Sagarra y de Siscar: **1846** *Discursos leídos ante la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en la recepción pública de*..... —Barcelona, J. Jepús, 1890.

De la «Sociedad Colombófila de Cataluña»: **1847** *Estatutos*—Barcelona, La Hormiga de Oro, 1890.

De D. J. F. Teixeira Bastos: **1848** *Sciencia e Philosophia*, per lo donador—Porto, A. J. da Silva Teixeira, 1890.

De Van Velsen frères: **1849** *Catalogue descriptif d'ognons à fleurs* —Haarlem (Holanda).

De D. Anton Vila, Pbre.: **1850** *Lo timbal del Bruch*, per lo donador—Vich, R. Anglada, 1890.

Del Dr. Zucchinetti: **1851** *Souvenirs de mon séjour chez Emin Pachá el Soudani*, per lo donador—lo Cairo, Zuchinetti, 1890.

(Seguirá.)

SECCIÓ DE NOTICIAS

PREMI EN LOS JOCHS FLORALS.—Tenim lo sentiment de manifestar á nostres llegidors qu' enguany nostre premi ha sigut declarat desert.

VISITAS.—Entre las rebudas darrerament figuran las del senyor Roumieux, distingit felibre de Nimes; de D. Joan Fastenrath, l'eminent literat hispano-alemany, traductor de las poesías capdals de nostre renaixement; y de gran nombre d' excursionistas francesos de la «Société française d' histoire naturelle» y de la «Société Pyrénéenne», á tots los quals la nostra Junta Directiva ha saludat personalment, donantlos la benvinguda, comissionant á tal objecte á diferents membres de la Associació. A més, ha enviat á alguns d'ells la col·lecció d' obras publicadas per la meteixa.

OBSERVACIONS METEOROLÓGICAS.—Lo distingit farmacéutich de Banyolas, D. Joaquím Morelló, nos ha enviat un Estat de las que prengué durant lo mes de Janer prop passat, que li agrahím vivament, y á las que 'ns proposém donar publicitat á mida que vagin continuantse.

La ASSOCIACIÓ D' EXCURSIONS CATALANA sols se declara responsable de lo contingut en la *Secció Oficial* de son BULLETÍ, deixant íntegra la responsabilitat dels traballs firmats als respectius autors.

Barcelona 15 d' Agost de 1890.—Per tot lo no firmat,

Lo Director —R. ARABÍA Y SOLANAS.

Imp. de Henrich y C.ª en comandita, Suc. de N. Ramirez y C.ª—Barcelona

BULLETÍ

DE LA

ASSOCIACIÓ D' EXCURSIONS CATALANA

ANY XIII OCTUBRE-DESEMBRE 1890 N.os 145-147

CONDICIONS DE LA PUBLICACIÓ

PREUS DE SUSCRIPCIÓ: 4 rals trimestre anticipat pera los socis; 6 rals pera los qui no ho son.—Totas las suscripcions comensan á primer d' any: las foranas sols s' admèten per anyadas anticipadas.—Fora de suscripció: cada quadern trimestral 10 rals: semestral, 20 rals.—Los tomos d'anys passats ab aument de preu. (V. la quarta plana de la coberta.)

REDACCIÓ Y ADMINISTRACIÓ: Barcelona, carrer de la Portaferrissa, 13, tercer pis, dreta.

ADVERTENCIAS

Haventhi encara molts suscriptors forans endarrerits de pago de suscripció, se 'ls prega vivament que s' servéixin saldar llurs atrassos lo més aviat possible. — S' admeterán en pago sellos de correu.

Termenant ab aquest fascicle lo volúm XII del BULLETÍ, tots los suscriptors que vulgan férsel' enquadernar ab las meteixas tapas dels anys passats, se servirán entregarlo en la llibrería de D. A. Verdaguer (Rambla del Mitj, 5) abans del día 30 de Janer prop vinent.

Está en prempsa y sortirá á llum dintre breus dias la *Botánica popular*, per D. Cels Gomis, que constituirá lo tomo 6.º de la *Biblioteca folk-lórica de l'* ASSOCIACIÓ.—Los socis tindrán com de costúm una important rebaixa sobre l' preu general.

Aquest fascicle conté 32 planas més que de costúm, á fí de poder donar sortida al excés d' original y no haver de partir los treballs. Als suscriptors per tant se 'ls servirá sens aument en lo preu de suscripció.

Barcelona 20 de Desembre de 1890.

SECCIÓ D' EXCURSIONS

EXCURSIONS PER LO PANADÉS

(Acabament.—V. N.° 139-144, pl. 165-187.)

XI

De Torrellas á St. Magí de Brufaganya

L' endemá, dilluns 19 d' Agost de 1889, festivitat de Sant Magí, nos proposárem assistir al aplech que cada any en semblant diada s' celebra en la capella de Sant Magí de Brufaganya, distant 5 horas.

Sortirem al efecte de *Torrellas de Foix* á las 3h30 minuts del matí, l' hereu Janas, á peu, y jo, calvalcant en un burro, lo que, com era la primera vegada en ma vida que anava á cavall, m' marejá de tal manera, que desde llavors estich convençut de que no hi ha mellor medi de locomoció que las camas propias.

Agafárem un camí de carros vehinal, en direcció NO.-O., que segueix amunt per la vorera esquerra de la *riera de Torrellas ó de Pontons;* als 20 minuts deixávam á la dreta lo camí que porta á l' antigua iglesia parroquial de Torrellas. Als 5 minuts passárem per un grupo de quatre casas, conegudas per *las Dous*, sota meteix de las quals, á l' altra vorera de la riera, naix la deu del meteix nom. Seguint riera amunt, que s' inclina al N., als 5 minuts l' atravessárem per una palanca de fusta; luego inclinantse la vall de la riera cap al NO., als 7 minuts tornárem á atraves-

sarla per medi d' altra palanca de fusta. Seguírem per la vorera esquerra de la riera amunt sempre, en direcció NO. y N., voltejant y rebassant lo *Pujol de las Torras de Foix*, situat á má esquerra: es lo turó culminant de la conca de la riera de Pontons y de la Vall de Foix, que s' alsa uns 250 metres sobre lo nivell de la riera. Deixárem á la vorera oposada d' aquesta la casa del *Pany;* luego també ovirárem en la predita vorera las *casas de Peralta* y *de Sapera*, enlayradas dalt de la vessant de la vorera dreta, prop de la carena de la montanya, mirant al E. Als 15 minuts més, passárem per lo *Molí del Mas de la Riera*, vejentse á la vorera oposada, á uns dos minuts de la riera, la grandiosa casa del *Más de la Riera.*

Lo camí segueix pujant per la vorera esquerra en direcció N., la vall va estrenyentse més y més, y aixís com lo camí fins aquí no ofería res de particular, á no ésser las altas cingleras que s' véuhen en las montanyas vehinas, y algun que altre bosch, cambía d' aspecte y s' torna pintoresch. A abdós costats de la riera s' alsan enlayradas cingleras formadas d' inmensos blochs calcaris horisontals. La riera, en lo fondo del barranch, salta de roca en roca, y reb á cada pas lo tribut de fonts y torrents.

Als 10 minuts passárem per sobre de las *minas de plom*, calamina y barnís, ovirantse á sobre del camí, á la vorera oposada, á uns 200 metres de desnivell, penjada sobre la riera en la cinglera, la románica y emblanquinada *ermita de Sant Joan de Pontons;* y á sobre del camí á má dreta ovirárem la enderrocada *ex-ermita de Sant Salvador*, també románica y sobre la cinglera, á uns 100 metres de desnivell sobre del camí. Seguint riera amunt en direcció N., als 7 minuts deixárem á má dreta un caminet de ferradura que en direcció E. puja cap á la cinglera y arriba á La Llacuna. En aquest punt, entre las pudingas de la montanya, hi ha algunas faixas de pedra esmoladodora. Luego trobárem la *bassa* y lo *Molí de Baix de Pontons*, atravessárem la riera, y als 3 minuts passávam junt al *Molí del Mitj de Pontons*, del qual, ab 10 minuts pujárem al pintoresch poble de *Pontons*, situat en una frescal y deliciosa vall, formada per tres sots ó petitas valls que

hi desembocan, á la vorera dreta de la riera del meteix nom. Alt. apr. 650 metres. Població 534 habitants. En la part inferior del poble s' conservan restos d' un gran llens de muralla. Pertanyía antiguament al monastir de Santas Creus. Entre Pontons y Torrellas hi ha una carretera recentment acabada, qual construcció va córrer á cárrech del primer de dits pobles.

La riera de Pontons deriva de las tres *deus* que náixen en los sots de Sant Bernat d' Oriola y de la Gatelleta, y de las ayguas pluvials de la plana de Matanía, y vessant SE. y S. de la plana d' Ancosa; pero lo major caudal prové de las deus principals: son las fonts de Sant Bernat, al N., que s' troba á mitja hora de Pontons; la de l' Oriola, al NO. y als 15 minuts del poble, que es la de la vall central ó sot; y la de la Gatelleta, que está situada al O., á uns 15 minuts del poble de Pontons.

La riera de Pontons porta, com s' ha dit, gran caudal d' ayguas, á pesar de lo qual es considerada com afluent del Foix, que si bé té un curs molt més llarch, no porta moltas vegadas aygua corrent. En la riera hi abunda la pesca, mellor dit, hi abundava, perque s' ha pescat ab dinamita y ha desaparescut quasi tota.

Sortírem del poble en direcció O.-NO. per camí de ferradura; als 10 minuts deixárem á l' esquerra la casa de *Can Anton Riera*. Aquí se 'ns feu de dia; fin allavors 'ns havía il-luminat la lluna. De Ca 'l Anton Riera, seguint amunt de la vorera dreta de la riera de la *Gatelleta*, passárem per sobre meteix de la *font* ó *deu de la Gatelleta*, á má dreta; d' aquí en amunt la riera va seca. Als 10 minuts més, seguint sempre al O., passárem per entre las casas de *Can Xamanet* á má dreta, y á la vorera oposada del *torrent de Can Jan Solé*, á l' esquerra, la casa d' aquest nom.

Aquí entrárem ja en la *plana de Matanía* (alt. apr. 670 á 700 metres). Es un ample pla ó ras molt poch poblat. Son terreno es sumament pedregós y fins trencat; gran part d' ell enterament erm y l' resto conresat y poblat de pins. Seguírem sempre la direcció O., ovirant á ponent la cónica silueta del Pujol ó Turó de Montagut (950 m. apr.); als 5 minuts deixárem á má dreta *Can Mas* y al cim del serrat

la *casa dels Clots;* als 5 més passárem per *Can Fontena*, que deixárem á l' esquerra. Enfront de Can Fontena hi ha una abundantíssima font que, luego ajuntada á altras, forma una petita riera que s' dirigeix al E., més al breu rato s' pert entre 'ls inmensos pedregals de la part inferior de la plana de Matanía. Probablement degué ésser més avall la *deu* de la Gatelleta, que surt del llit meteix de la riera.

Seguint la direcció O.-NO., als 10 minuts deixárem á l' esquerra, al cim d' un serrat, á uns 10 minuts de distancia, *Can Rimbalda.* Seguírem pujant en direcció NO.-O., rápidament, á través de bosch de pins, y als 20 minuts arribávam al coll de la tant aspra y celebrada *plana d' Ancosa* (alt. apr. 800 m.), tota ella un inmens erm, estéril per complert, d' hora y mitja d' amplada per dúas y mitja á tres de llargada. En la plana d' Ancosa propiament tal, no s' hi veu un sol arbre ni una sola casa. Está bastant inclinada al N. y desde ella s' gosa d' un panorama vastíssim. Son terreno, cobert de matorrals, presenta en quasi tota sa extensió rocas esmicoladas en uns llochs, y en lo restant pedras agudas, erissadas, fortament clavadas en terra, ab la particularitat de que totas ténen la mateixa altura, 25 ó 30 centímetres, y las separa la meteixa distancia. Lo pas á cavall es tant perillós, que m' vegí precisat á anar á peu.

A l' hora de seguir la plana d' Ancosa, baixárem á la casa del *Hostalet del Lladre* ó *de la Rovira Seca*, en direcció NO. De dita casa de la Rovira Seca, en direcció NO., als 20 minuts anárem á la del *Maset de la Rovira Seca ó d'En Gumá*, d' hont, seguint en direcció NO. y N., passant per sota meteix de *Can Atalaya*, pujárem rápidament en 30 minuts desde l' esmentada casa, al *Collet del Grau de Sant Magí* (alt. apr. 800 m). Lo collet de Sant Magí está rodejat de magnífichs boscos de pins y roures, boscos que son més atapahits encara cap al E., que correspon al N. de la plana d' Ancosa, formats d' arbres gegantins. Als 15 minuts del Collet de St. Magí, baixárem al *torrent de la Bassa del Pigot*, orígen del *riu Gayá*, que atravessárem, y en direcció O., als 10 minuts, pujárem á *Can Nofre* y en igual temps al *Santuari de Sant Magí de*

Brufaganya. (Alt. apr. 770 m.). Aquell día, com era l' del Aplech, per ésser la festivitat de Sant Magí, hi acudéixen cada any innombrables familias del pobles circunvehins. Aquest any, á pesar d' ésser día laborable, hi assistiren més de tres mil personas. Nosaltres arribárem á Sant Magí á quarts de vuyt del matí, de manera que empleárem en lo trajecte, á pas regular, de cinch horas, poch més de quatre horas.

Sant Magí está situat (ja dintre de la provincia de Tarragona) en una petita vall formada per las estribacions de las serras de la plana d' Ancosa y del turó de Montagut. La vall, que es sumament accidentada, té pocas terras de conreu, atapahits boscos de pins y alzinas al S. y O., y en lo resto magníficas rouredas, en que s' admiran socas gegantinas, que midéixen tres y quatre metres de circunferencia.

La plassa del santuari está rodejada de pobres construccions, entre ellas l' hostal, en que poca cosa s' hi trova.

Data lo temple de 1730, y consta d' una ben proporcionada nau ab creuher; son conjunt es de bonich estil. En lo centre hi ha lo sepulcre de St. Magí, tapat per una llosa ab una estátua jacent. Está voltat d' una barana de ferro, quals ánguls forman un baldaquí ab altar, hont hi han col·locadas innombrables presentallas; á la dreta, en un altar hi ha infinits quadros que cobréixen las parets d' *ex-votos*. Conta la tradició que una vegada 's volguéren practicar excavacions, encaminadas á averiguar si realment existía, en lo punt que s' creya, lo cos de St. Magí, y quants váren pendre part en los traballs quedáren cegos. Per una escala del costat del presbiteri, en qual llindar hi ha la inscripció «Puja y calla», s' va al camaril, hont se venera l' imatje del sant asceta, de fusta, construhida, segons tradició, per un antich ermitá.

En la sagristía s' hi véuhen una arca-calaixera de fusta traballada ab l' escut de l' Ordre dominicana, que havia possehit abans aquell cenobi; una capsa de coure, present dels prohoms de la Cofraría de Sant Magí dels Encants de Barcelona, en 1667, y una capa pluvial, ofrena dels devots del meteix barri en lo sigle passat.

L' actual iglesia de Sant Magí formava abans capellania, qual obtentor era un dels fills dels Barons de La Llacuna ó casa de Cervelló. En l' any 1603 passáren á formarhi convent los frares domínichs de Santa Catarina de Barcelona, fins á 1835, en que fóren expulsats. L' edifici se titulava Hospital de Sant Magí, y ocupava l' lloch hont s' havía edificat en los temps primitius un petit oratori ó capella. En la rectoria hi ha un quadro que representa á un frare entregant lo plano de la nova iglesia á son fundador. L' inscripció del quadro diu: «*El Reverendísimo P. Fr. Thomas Ripoll, Maestro General de Predicadores, singularísimo bienhechor dèste convento, cuya iglesia hizo á sus costas año 1730.*»

Sobre la capella, al N., entre abruptas penyas, hi ha la *cova* en que feya penitencia lo sant anacoreta, hont s' hi veu una imatje seva agenollada. En aquell indret, cap á ponent, hi ha una capelleta mitj ficada dins una roca, dita de Sant Domingo, y á la banda del E. un' altra hont se venera l' imatje de la Salut.

Dalt meteix de la cova s' hi véuhen unas creus, y en lo cim de la montanya d' enfront, coronada d' espessíssim bosch, tres més, desde quins punts vigilavan al Sant sos enemichs.

Pochs minuts més avall del santuari de Sant Magí, existeix, rodejada de gegantins roures, un' altra *capelleta* ab l' imatje del Sant. Seguint avall, prop d' una masía grandiosa, propietat del Sr. Muntadas, que té especial interés en la conservació de las grandiosas rouredas de la vall de Sant Magí, quasi tota propietat seva, hi ha una capelleta, qual fatxada forma un atri, ab las abundosas fonts sota meteix—quatre de dolls com la munyeca—ahont s' hi baixa per grahons. L' aygua d' aquestas fonts díuhen que no serveix pera la cocció y es bastant dura; son l' orígen de la *riera de Pontils*, afluent del riu Gayá. La capelleta es un altar que figura, en esculpturas, lo Sant en lo moment d' obrar lo miracle d' obrir ab lo gayato las fonts de que béuhen sos perseguidors.

Conta la tradició que lo Sant vivía en la cova de que s' ha parlat, de hont lo traguéren sos enemichs y se l' em-

portáren á Tarragona. Lográ escapar y se n' entorná á la cova; llavors sos perseguidors estiguéren al aguayt pera descubrirlo entre las covas y los boscos, desde las eminencias hont ara hi ha las creus, y lográren agafarlo. Se l' enduguéren y l' atropelláren arrossegantlo montanya avall fins al torrent. Assedegats per lo cansanci, sos enemichs li diguéren en só de burla, que ja que obrava miracles, ne fés un á llur presencia, y 'ls tragués de terra aygua ab que apagar la sed que 'ls devorava. St. Magí s' posá á fer oració, y donant tres colps de gayato en terra, eixíren tres frescas y abundants fonts. Los sicaris pagans, després de beure de l' aygua, s' adormíren, en tant St. Magí tornava á sa cova. Irats aquells, al despertar, per lo miracle y fugida del Sant, lo féren pres altre colp y l' degolláren en lo torrent. Això succehía envers l' any 360 de J. C. Per los llochs hont fou arrossegat St. Magí, s' conta que may hi cresqué herba; solament uns rosers molt delicats, dels que s' en conservavan en l' hort del ermitá.

Esmorzárem allá á las 8 h del matí, visitárem tot lo que deixo més amunt apuntat, y dinárem á mitj día de las provisions que portávam.

Sortírem de la *vall de Sant Magí* sobre quarts de dúas de la tarde, per lo camí d' anada. Cansat ja d' anar á cavall tot lo dematí, vaig caminar la major part del temps, principalment de la plana de Matanía á Torrellas, de qual tret vaig pendre algunas notas que ja he consignat, que no poguí recullir á l' anada per no ésser de día encara.

Verdaderament reventats, no tant per la temperatura canicular que s' sentía, com per lo mareig que ocasiona l' anar per primera vegada á cavall, tant més per aquellas terras, arribárem á Torrellas á quarts de sis de la tarde.

De resultas del cansament, vaig passar una nit horrible. Ab tot, á pesar de sentirme malalt, vaig sortir de *Torrellas* al día següent á las 6 h del matí, ab la tartana d' En Baldo, que fa lo servey regular entre Torrellas y Vilafranca. Ab poch més d' una hora recorregué los 14 km. que separan aquellas dúas poblacions. Desde *Vilafranca* m' vaig encaminar á *Moja*, á quina població arribava abans de las 8 h del matí.

XII

De Moja á Arbós

Després de dos días de repós absolut, lo dijous 22 d' Agost, altre colp en marxa.

Sortí de *Moja* á las 7 h del matí, encaminantme cap á la magnífica *carretera* de Valencia; seguí sempre carretera avall, y al cap de dúas horas arribava á la vila d' *Arbós*. Lo camí de ferro passa á 1 k. N. O. de la població. Aquesta, situada dalt d' un serrat, domina á una altitut d' uns 125 metres la part inferior del Panadés, ab las concas del riu Foix y de la caudalosa riera de Marmellá, que s' ajunta á aquell en las inmediacions d' Arbós.

Pertany al partit judicial del Vendrell, distant una lleuga y mitja. L' any 1808, la vila d' Arbós fou cremada per los francesos. Població 1,659 habitants.

Arbós posseheix una notable *iglesia parroquial*, que té una bonica fatxada del Renaixement, del sigle XVI al XVII; es d' alta creu ab capellas laterals, ab volta de molta alsada sostinguda per archs; son altar major es magnífich, ab un basament de marbres. En la capella dels Dolors, lateral al temple, crida l' atenció una volta ojival. Una baixa portalada dona ingrés al cementiri, hont s' admira un sepulcre gótich. En la sagristía hi ha una creu professonal de plata, del sigle XV, ab bonichs esmalts.

A tres quarts de la vila d' Arbós, hi ha lo poble de *Castellet*, en lo que hi existeix un notable y antich castell feudal en bon estat.

A la una de la tarde me trobava de regrés á Moja.

XIII

De Moja á Pi de Samontá y á Vilafranca

Per efecte de l' abundant pluja que caygué lo divendres, no poguí efectuar l' excursió adalt apuntada, tenintla que aplassar pera l' día següent. Careix d' importancia, per lo

que m' limitaré á dir que lo *turó de Pi de Samontá* dista unas dúas horas y mitja de *Moja;* que sa altitut arriba á uns 460 metres; y que sa situació, semblant á la del turó de Castellví de la Marca, últim grahó de las serras de La Llacuna y de Foix que avansa cap al Panadés, fá que lo panorama que desde ell s' gosa sía espléndit y dilatat.

Sortí de *Moja* á las 6 del matí, y tornant per *Vilafranca,* á quarts d' una de la tarde regressava al punt de partida.

Y ab la que precedeix termená la série d' excursions que vaig empendre per lo Panadés, puig la tarde del diumenge arribá l' hora del retorn á Barcelona, després de quinze días d' expansió per aquellas regions pera mi novas, de las quals ne conservo grats recorts.

Aquest any no haurá pogut haverhi com altres en lo Panadés, l' atractiu de las produccions naturals del terreno; pero lluny d' arrepentirme per aixó d' haverhi anat, desitjo continuarhi un altre any mas interrompudas excursions.

JOSEPH CASTELLANOS.

EXCURSIÓ PARTICULAR

A JUNEDA, CERVIÁ, ULLDEMOLINS, BORJAS D'URGELL Y CASTELLDASENS, TÁRREGA Y VERDÚ

L' any passat, dimecres, 28 d'Agost, pugí al cotxe que surt de *Santa Coloma de Queralt* á las 5 h m. y arriva á *Montblanch* á las 7 h y mitja.

La carretera de Santa Coloma á Montblanch passa pe'ls pobles de las Pilas, Rocafort, Sarreal, Pira y Guardia dels Prats.

Mil vegadas he vist Montblanch, que essent conegut ja de mos lectors; no m' entretindré en descriurel. Sols notaré per *summa capita* lo més notable. Iglesia parroquial de Santa María estil gótich, ab portalada del Renaixement. Té un retaule gótich de pedra; una bella Madona de fusta del sigle XVI en lo fons del chor; y la portalada de la sagristía, que recomano ab entussiasme als aficionats com á obra bellíssima (estil ogival) y la raresa de conservar las portas de la meteixa época, molt dignas d' atent estudi.

Cal veure també la parroquial de Sant Miquel, ab portalada románica senzilla y també ab portas de l' época. Té un bell ossari al costat de la trona y dúas pinturas sobre fusta ab fons daurat ab relleus en la sagristía.

S' ha de veure també la profanada iglesia de Sant Francesch, estil ogival.

Alguns finestrals bellíssims de diversas casas particulars.

Las torres de la muralla y singularment los portals molt típichs de la meteixa.

A las 10 h m. pugí al tren que va á Lleyda. En lo camí que s' fa entre l' *Espluga de Francolí* y Vimbodí se veu á l' esquerra la imponent massa del monastir de *Poblet*.

Tant la vista com lo cor se n' hi van tots sols: impossible contenirlos y no assaborir la memoria de lo molt bo que conté ara y lo que fou en lo temps de son esplendor. La basílica, la sala capitular, lo sever refetor, lo noviciat, la notaría, lo claustre gótich, los claustres románichs (ja desnaturalisats en temps dels religiosos), lo palau del rey D. Martí ab sas portaladas y finestrals incomparables...

En los noms de las estacions que vaig recorrent hi veig la petjada dels alarbs en aquesta encontrada, la darrera que ocupáren en Catalunya.

Vimbodí, jo diría que es Ben-Bodí; ó Beni-Bodí, en catalá *fills de Bodí* ó bé casa ó familia de Bodí.

Vinaixa.—Ben-Axa ó Beni-Axa. En nostre arxiu parroquial he trobat moltas vegadas lo nom d' una dona mora Axa.

Borges (Borjas).—Del alarb *bordje*, torre, segons En Sanpere y Miquel.

En lo terme de Juneda hi ha dúas partidas, una anomenada *Bimferri* y altra *Margalef*. *Bimferri* me recorda lo nom del poble *Beniferri*, provincia y partit de Valencia, hont tant abundan los noms alarbs. *Margalef*, que podría ser alteració de *Bar-Galef*, me recorda lo nom d' un moro esclau que vivía en la vila *Galifa* y lo poble de Benigalip, provincia d' Alicant, partit Pego.

Arribo á *Juneda* á bona hora; son las 12 h m. y en bon día, vigilia de la festa major. Amichs que son com de ma familia m' hi esperan y m' acompanyan á llur casa y taula ja preparada pera ma vinguda.

Juneda, nom de persona, Junieta ó Junieda, derivat femení del romá *Junius*.

No busques allí res d' art ni d' arqueología.

L' iglesia parroquial es moderna. Son altar major barroch, mes de forma bonica y original; degué costar un dineral per sa escultura y per l' abundancia del daurat que

ho es enterament tot de cap á peus. La sagristía té una finestra tapada ab una prima planxa d' alabastre transparent en lloch de vidre. Se veu lo meteix en algunas finestras de l' iglesia de las Borjas. Lo carrer Major y la plassa ténen porxos.

Lo terme sí qu' es bonich: regat, crech, en sa totalitat per lo canal d' Urgell, ostenta una exuberancia de vegetació espléndida. Al tornar de passeig per la banda de Torregrossa, al E. al cayent de la tarde m' he extasiat en la contemplació d' una posta de sol com una gloria; las casas de tapia en sa major part desaparéixen quasi del tot amagadas dintre d' un bosch aparent format per l' abundosa y fresca arbreda que voreja una y altra banda del canal; sobrix empero alguna qu' altra casa, y sobre tot l' ayrosa y elegant silueta del campanar: en lo darrer terme la daurada y rogenca nubolada pintada pe'l sol ponent; tot això en mitj de l' inmensa planura del Urgell plena de vinyas y oliverars.

Res de característich ofereix la festa major; si no es que' ls joves que ab atxa van á la professó sólen portar en l' altra má un gros brot d' alfábrega. Aixís es com la mata olorosa que las donas se compláuhen en cuydar, tenint una especie de muda competencia per veure quí la fará fer més grossa, lo día de la festa major acaba sos días destrossada per las rústegas mans dels fadrins, més acostumadas que á las flors, á la arreu y á l' aixada.

Las partidas del terme de Juneda ténen los noms següents: Bimferri, Safrá, Rogera, Manreana ó Manresana, Concabella, Pla d' Eixalá, Pinell, Las Forcas, Quadrats, Bassanova, Las Planas, Femosa, Salat, Cabrahí, Pont de la Cova, Ramás, La Mina, Coma, Franquesa, Vidaló, Clot, Colls, Secá, Cós, La Llantia, Bas Paradell, Margalef, Escarabat, Parrellas, Curiola, Cabalcadó, Jovals, Miravall y Aranyó.

Póden servir de curiós comentari á alguns noms de la llista que acabas de llegir los següents trossos d' una interessant escriptura del Llibre Vert de Lleyda, la qual explica la rodalía del terme d' aquesta ciutat en temps dels alarbs:

«de ipsa madriguera vadit terminus Illerdæ usque ad Portal prope Miralcam, et sicut aqua vertit usque in Femosam et est infra terminum juneta... et Turrisgrosa que fuit de Monof qui fuit baiulus Regis, et fuit ipsa turris dominicatura Regis. Turris Dabinpelach... et turris de Ramon Roig... et turris Dabinaçalon... De turre de Guilabert vadit terminus Illerdæ usque ad Almenara la Veylla, que est de termino Illerdæ et fuit Davinferre. Et turres Davinjuniç... et casas Dabdalasiç... et turres Daldagag et Davinvaxir...» [1].

Aquest document nos dona lo nom de persona evidentment árabe *Abinferre*, de hont nostre *Bimferri*, segurament propietari de la partida de terme d' igual nom. La *D* que va davant de Avinferre (Davinferre, D' Abinferre) es la preposició propia pera expresar la propietat ó pertenencia. Altres noms alarbs del fragment citat portan idéntica preposició: *Dabinpelach*, *Dabinaçalon*, *Davinjuniç*, *Dabdalasiç*, *Davinvaxir:* per *d' Abin-Pelach*, *d' Abin-Açalon*, *d' Albin Juniç*, *d' Abdalasiç*, *d' Abin-Vaxir*.

Sería interessant consultar lo *Diccionari geográfich* de Madoz en las sílabas *Abin*, *Avin*, *Ben*, *Beni*, *Bin*, *Vin:* trobarías una llarga llista de noms de pobles evidentment d' orígen árabe en las provincias de Valencia, Castelló, Alicant, Murcia, hont féren llarga estada los devots de Mafumet.

Ab aquesta explicació trobarás més verosímil l' orígen árabe de las Borjas Blancas (Torres Blancas), de Vinaixa y de Vimbodí.

En la partida de las Forcas hi havía plantadas las que servían pera penjar als malfactors.

En lo Cós hi ha lo camí que sólen fer los que s' disputan la *cordera* (anyell), corrent, lo tercer día de la festa major.

S' anomenava de la Llantia la partida hont hi havía algún camp ó camps, quin producte s' destinava á alimentar la llantia del Santíssim.

Rogera, Manresana, Salat, Vidaló, Curiola y Jovals podrían ser noms dels principals propietaris de ditas partidas.

Dissapte día 31, prenguí l' tren del matí pera recular fins

[1] V. BALAGUER, *Hist. de Cataluña*, t. 1.er, pág. 806 y 807. Nota que corretgesch alguns evidents errors de copia.

á *Vinaixa*. M' hi esperava un jove ab una mula ensellada per acompanyarme á Cerviá, que dista unas tres horas.

A tres quarts d' hora de Vinaixa se troba lo poble del *Albi*. En una petita altura s' hi veu lo castell tocantse ab lo poble. No l' vegí més que de fora, y poch ofereix de notable.

De passada volguí veure l' iglesia parroquial, que tampoch té rés d' art.

Mentres hi era, n' hagué esment lo Sr. Rector, fill de la principal casa del poble, y baixant de la rectoria, vingué á saludarme y á oferirse'm. Me mostrá algunas robas de la sagristía, notables per llurs brodats, uns petits quadros ovalats ab march daurat d' estil barroch, que procedents del oratori del castell, se guardan en l' arxiu parroquial, gracias á la solicitut patriótica del esmentat Sr. Rector.

Altra volta á cavall y cap á Cerviá ab un sol de foch, y sens una alenada d' ayre; bon servey me feu lo paraygua s.

Arribí á *Cerviá* prop las dotze, hora de dinar, sent coralment rebut per mon antich amich Ramon Rué, qui casualment celebrava aquell día la festa del seu sant patró.

Ni la parroquial, gran, bonica y moderna, ni res del poble mereix l' atenció del artista.

Dos recorts dignes de menció en lo BUTLLETÍ me restan de Cerviá. Un es lo nom *los Comellassos*, donat á un indret del terme, tocant al poble derrera la parroquial. Es una vall accidentada ab varis turons ó comas. Lo nom es probablement corrupció de *Comellars*, conjunt de comas petitas, ó comellas. L' altre es lo nom del *Carrer de Penal*. Al moment me vingué á la memoria *lo Coll de Penal* y *les Penes* de Castelldásens, que havía vist ja, y prompte devía reveure, com també los pobles de Penelles (provincia Lleyda) y Prenafeta, corrupció de Pena-freta (*Pinafracta*, com diu un antiquíssim document), y la masía de la Pena de Poblet. Y com los recorts son com las cireras que 's lligan unas ab altras, Prenafeta me feu recordar de Torrefeta, que un antich document de la *Marca Hispanica* nomena *Turre-fracta*.

Lo resultat d' aquest estudi comparatiu y ocular es que *pena* vol dir penya ó roca; y *penal* vol dir penyal ó roqueral: ben clar ho diuhen las penyas y penyals dels indrets mencionats. Y que la paraula *feta* es corrupció de *freta*, y aquesta traducció catalana del llatí *fracta*, en catalá trencada, partida, esberlada. Ara meteix me recordo que Mataró, qu' abans se deya Ciutat-freta, en llatí s' anomenava *Civitas-fracta*, ó sia partida entre dos senyors, com interpreta molt bé Joseph María Pellicer y Pagés en son *Iluro*.

Lo nom de Cerviá s' explica satisfactoriament. Es originariament nom de persona de procedencia romana. Trobo un *L. Julio Urso Serviano* (HÜBNER, 1041) y un *Serviano* en Víctor Duruy (*Historia de los Romanos*, t.º 2.º, pág. 264, edic. de Montaner y Simón). Cal despreciar sens escrúpol la diferencia ortográfica de Cervia á Serviá, per atenirnos al só ó á la fonética. Serviá debía anomenarse l' amo de la primera masía que constituhí lo núcleo al entorn del qual se formá lo poble.

Semblant explicació té lo nom del poble d' Albí. Es lo nom de persona romá *Albius*. *Albius Faustus*, citat en una inscripció que 'ns dona lo P. Fita (*Ciencia Cristiana*, Julio de 1878, n.º 38, pág. 120.) Aixís com lo conegut nom de persona *Albinus* nos explica los noms dels pobles Albió y Albiol, dúas formas del diminutiu Albí, llatí *Albinus*.

Diumenge, 1.er de Setembre, en companyía del esmentat Ramón Rué, montats en senglas adzemblas, envers las 4 h t. emprenguérem la marxa cap á Ulldemolins, eixint de Cerviá per lo carrer de Penal. La distancia es d' unas quatre horas. Lo terme de Cerviá per la banda d' Ulldemolins cap al mitjdia s' extén prop de tres horas. Los pagesos que cultivan aquellas terras tant allunyadas del poble, sólen quedars'hi tota la semana, fins al dissapte, dormint en barracas, y portantsen lo dilluns las provisions per tota la semana.

En nostra marxa tancava l' horisont travessera la llarga serra de la *Llena*. Lo nom me feu venir á la memoria una ermita de *Santa Llena* prop del arrunat monastir de Sant

Pere de Roda en l' Empurdá. La gent del pahís sabrán si Santa Llena vol dir com jo penso, *Santa Elena*, y en tal cas tindríam l'explicació del nom de la serra que prompte anám á travessar: podém conjecturar que Llena s' anomenaría la propietaria d'una considerable extensió d' aquella serra.

Som al coll de la serra. Un nou mon se 'ns presenta á la vista. Al devant, no lluny y en darrer terme, la serra del Montsant, menys llarga que la de la Llena, y que á nostra má dreta quasi s' ajuntan, separantlas solzament un estret congost en quin fons córren las ayguas del torrent y de la vall d' Ulldemolins.

L' hermosa vall d' Ulldemolins té la forma d' un triángul agut; lo vértice es lo dit congost, las ratllas que l' limitan son á mitjdía lo Montsant, al nort la Serra de la Llena, á solixent deu ser lo terme d' Albarca.

La vinya encatifa tota la vall. Ja no voldría mellor vi de taula que l' que begui á Ulldemolins, fill llegítim y natural del terme, en casa del amable Sr. Sentís, cirugiá, hont m' hostatjí, rebent la més franca y coral hospitalitat. Se coneix que som prop del Priorat.

Ulldemolins poch té de notable pe 'l artista, si no es la parroquial, bellíssima y severa obra del Renaixement, que per desgracia está amenassant ruina y reclamant ab tota urgencia, prompta y costosa reparació. Es un model en sa classe. En la primera capella entrant á má dreta hi ha un retaule gótich digne de ser conservat.

Dilluns de bon matí emprenguérem un familiar romiatge á l' ermita de Santa Magdalena, al bell peu del Montsant, á mitja hora d' Ulldemolins.

Un home piadós fundá á sas expensas aquella bonica ermita y s' hi quedá per ermitá fins á la mort. En un calaix de la sagristía se guarda copia de son testament. Al costat de l' ermita hi ha alguns grandíssims xiprers. Derrera hi ha un planich com una era, ombrejat pe 'l espés y fresch ramatge d' unas colossals nogueras. Quan lo sol d' estiu llensa ab major furia sos raigs ardents en la closa vall, allí s' hi gosa d' una temperatura primaveral. En un recó del planich naix pera major regalo fresca y abundosa font d' aygua inmellorable.

No sols d' Ulldemolins, sino dels pobles vehins, hi acúden centenars de devots (no sabría dir si hi van per la Santa ó per lo deliciós del siti); prou ho mostran á la vista l' abundancia de plomatje de pollastres y óssos de idem y d' altras bestias comestibles que per allí jáuhen ó volejan.

Quan en anys passats, que la gent del país anyora, lo vi del Priorat se venia de 12 á 16 duros la carga, com lo diner abundava, s' hi feyan allí en Santa Magdalena *tiberis* monumentals.

Allí acudian nombrosas collas d' homens de Cornudella ab abundantíssima provisió de pollastres y altres comestibles. Al peu de la font séya l' enorme bot de vi ranci en fresch, que no 'l deixavan pas gayre en repós. De las ramas baixas de la noguera penja mort y escorxat lo gras anyell ó 'l moltó que recent sacrificats, degotan sanch encara. Xisclan y espeternegan los pollastres entre las mans y 'ls genolls de llurs butxins al sentir l' aspre caricia del ganivet que 'ls talla l' coll. Uns ploman, altres tallan ab llurs mans greixosas y ensangrentadas, altres fan foch en rústechs fogons de construcció antigua.

En mitj de l' ombrívola plasseta hi ha una llarga taula, guarnida ab dos banchs respatllers. Son mobles de tothom que l' cel renta quan plou. Es la taula de menjar. Serveix també per' altra cosa. ¿En qué passarían lo temp aquestas collas qu' hi passan tres ó quatre días ab llurs nits? No tingas por que hajan oblidat lo joch de cartas. Ja están en acte, quiscun ab sas cartas á la má; al mitj un gros piló de dobletas de cinch duros que tots miran de reull ab copdiciosa mirada. Lo got del vi ranci reanima l' esprit del jugador perdulari, y fa vessar l' alegría del afortunat. ¡No es pas joch de noys! Las dobletas de cinch duros passan de má en má prou depressa. Los perdularis, tant y tant acaban la paciencia, lo company ha fet una tonta jugada, l' ira reventa: tremola la taula y trincan las monedas al sotrach del colp de puny del enujat jugador: també reventa la fresca rialla dels afortunats que véuhen créixer llur piló d' or. Ira y alegría; riallas y blasfemias, tot se barreja en infernal consorci en aquell lloch sant y apaci-

ble, convertit en covassa de disbauxas. ¡Tapéuvos las orellas, oh santa gloriosa!

L' ermita guarda una curiositat. Consisteix en grans tapisserías de fil blanch, fabricadas á punt de mitja y representant grosserament passos de l' Historia Sagrada. Aquestos tapissos se penjan en las parets interiors lo dia de la festa de la Santa.

Hi vegí també un petit canalobre de ferro ab diversos brochs, semblant á algun dels que guarda lo nou Museu diocesá de Vich.

De *Santa Magdalena* anárem á l' *ermita de Sant Antoni*, distant un quart, situada igualment al peu del Montsant. Lo més notable que conté consisteix en los indispensables xiprers, que son allí abundants y grossos.

Abans de mitj dia tornávam á ser á Ulldemolins.

A mitja tarde, després d' un dinar confortable, amarat ab l' excel-lent vi de la terra, montárem nostres animals, desférem lo camí que haviam fet lo dia abans y arribárem al vespre á Cerviá.

Ara, si abans de deixar á Ulldemolins, vols saber l' explicació d' aquest nom, t' ho diré breument.

Ull-de-Molins: lo nom primitiu sería Ull, que á mon parer, es lo nom de persona *Aulius*, derivat del conegut nom romá *Aulus*, com *Marcius* deriva de *Marcus*. La traducció catalana rigurosa d' *Aulius* es Aull, ó bé Oll, d' hont nostre Ull. Lo *de Molins* se li afegiría per distingirlo d' altres Ulls, com Ulldecona. Sería curiós saber si hi ha en aquell terme alguna partida dita *dels Molins*, ó algun poblet ó terme vehí d' aquest nom. Fou omissió meva no preguntarho: llavors tindríam probablement d' hónt li ve lo *de Molins*.

Dimars de bon matí trucava á la porta de ma posada en Cerviá un mosso ab l' hermosa egua ben aparellada del Sr. Marsal, notari de las Borjas. Un bon amich d' aquest darrer poble volía qu' almenys disfrutás del tercer dia de sa festa major.

Lo matí se dedicá á la festa de St. Sebastiá. La tarde als cóssos de diversas maneras, obligat acabament de las festas majors de tot l' Urgell.

La gran vila de *Las Borjas* ofereix poch atractiu al artista. Ni en la iglesia, ni en lloch he pogut veure res de notable. Lo camp sí qu' es fértil, poblat d'oliverars y vinyas, y las obligadas arbredas en las voras del canal.

Dimecres matí, montats en tartana, anárem l' infrascrit ab dos amichs de Las Borjas cap á *Castelldasens*, hont celebravan lo segon día de la festa major.

L' explicació qu' En Sanpere y Miquel dona del nom de Castelldasens s' avé exactament ab mos estudis. Segons dit autor, vol dir *Castell-d' Hassen*, castell propi del alarb Hassen. En un llibre recent (de Víctor Ghebarth) sobre la *Terra Santa*, he vist lo nom d' un castell anomenat *Calath-Hassen*, que vol dir Castell-d' Hassen.

Lo castell, situat en una altura que domina la població, ja no existeix: sols resta algun tros de fonaments y algun soterrani.

En la parroquial hi havía un altar major gótich, del sigle XVI, compost de molts quadros, alguns, los de més abaix, de má de mestre. Es també notable l' imatje de Ntra. Sra., estatua gótica de nou ó deu palms, col-locada en lo lloch principal del retaule major.

Aquest es massa gran y desproporcionat pera la petita iglesia. En vista de lo qual, se pot assegurar ó que no fou fet per' ella, ó bé qu' erráren de molt las midas, puig los quadros més baixos del centre quedan ocults derrera de la taula (mesa) del altar.

Un Crucifix gótich prou notable, y restos d' un altar ó retaule gótich de pedra, completan l' inventari artístich de Castelldasens.

Dijous torní á Juneda.

Divendres ab lo primer tren aní á *Lleyda*, y d' allí á Tárrega, hont arribí á las primeras horas de la tarde.

Tárrega es una població importantíssima, mercés á ésser afavorida singularment per las vías de comunicació. A més de passarhi lo ferrocarril del Nort, allí s' encreuha la carretera de Barcelona á Madrit ab la de Tarragona y Montblanch á Artesa.

Lo més notable de Tárrega, pe'l artísta, es una casa particular, estil románich, que per sort se conserva entera,

al menys en son artístich exterior, de la remóta época en que regnava aquell estil. Es propietat de la noble familia de Cárcer, allí coneguda ab lo nom de Subíes. Es verament una *rara avis* salvada d' un diluvi universal. Abundan las iglesias d' aquell estil; las casas particulars y sobre tot ab la bella decoració artística que té aquella, crech haurán desaparegut enterament: al menys jo no tinch noticia de cap altra [1].

Lo dissapte fou dedicat á *Verdú*, célebre per sas grossas firas.

De matí, montat en tartana particular y en agradosa companyía, fiu la deliciosa passejada. L' egua, fogosa, nos feya devorar lo camí.—Calma, mosso, li deya á aquest, lo temps es magnífich, déixa 'ns disfrutarlo y assaborirlo; no es cosa d' engollirlo com á llops.—

A Verdú hi ha que véurer.

Es bonich l' exterior de la parroquial, bell estil gótich. Lo retaule major gótich, abans tapat ab un drap mal pintat, ara de poch descubert y restituhit á la vista. Li falta quasi tota la talla daurada que l' decorava. La guardan plena de pols y tiraranys en l' algorfa.

Lo castell, encara qu' un tant desfigurat, fa de bon veure.

La capella de Sant Miquel al extrem del poble. Conté á un costat, l' antich retaule major gótich, que per sí sol val l' excursió á Verdú.

Lo carrer Major ab porxos y grans voladuras, té un aspecte molt original y de bon efecte.

Los P.P. Jesuitas han construhít una bonica iglesia y residencia que conté la cambra hont nasqué l' Apóstol dels negres St. Pere Claver. Lo capellá mantingut pe 'ls Jesuitas té per encárrech d' aquestos oberta una escola gratuita de noys.

A las cinch de la tarde, ab la meteixa tartana y moderant lo pas de la fogosa egua per disfrutar á plaher de la bella passejada, regressárem á Tárrega.

[1] Manjarrés en sa *Historia de las Bellas Artes* (edició Bastinos, 1875), pág. 233, dona un grabat representant una casa, quina disposició general es molt semblant á la de Tárrega.

Diumenje s' hi feya la festa de Sant Eloy.

En una altura prou elevada que domina la població y sa plana y extensíssima comarca, hi ha l' ermita de Sant Eloy.

De matí surt de la parroquial la professó, y al arribar á l' ermita, s' hi diu missa.

Aquell dia tot Tárrega y molta gent dels voltants pujan á Sant Eloy. Es un aplech.

Acabada la missa, se fan los cóssos. Desde l' altura se veu perfectament tota la carrera qu' han de recórrer los lleugers corredors. Miréulos descalsos, ab calsotets y en cos de camisa, ab un mocador lligat al cap. ¿Quí guanyará la *cordera*? Desd' allí pots veure totas las alternativas de la penosa lluyta. Ja pujan la costa, los punys closos, los brassos en ángul á la altura del colze y moventse alternativament, la cara groga y amarada de suhor. No es sols lo premi que 'ls alenta, es també la gloria. Un poble los mira, un poble los aplaudeix en llur triomf. Demá lo triomfador, com los romans dels mellors temps, tornará á guiar l' arreu arrastrada pe 'l parell de mulas.

Un exprés qui m' porta una mala nova m' obligá á deixar los cóssos de Sant Eloy pera pendre lo tren cap á *Sant Guim*, y d' allí la tartana cap á *Santa Coloma*, ma patria.

JOAN SEGURA, Pbre.

Santa Coloma de Queralt, 10 Setembre de 1890.

DE SAN FRANCISCO DE CALIFORNIA

AL ALT MISSISSIPÍ,

AB UNA EXCURSIÓ AL YELLOWSTONE NATIONAL PARK

(Estats Units)

Fá poch més de mitj sigle, l' inmensa faixa de terreno compresa entre l' riu Mississipí y las costas del Pacífich era quasi completament perduda pera l' mon civilisat; y fins lo meteix Mississipí, al Nort de St. Louis, era més bé un límit geográfich que la separació real entre 'ls Estats Units y l' América selvatje. Per la banda del Pacífich, unas quantas dotzenas de Missions — fundadas durant la dominació espanyola, y que arribáren al major grau de decadencia y abandono gracias á las no interrompudas bullangas de Méjich—eran las únicas avansadas de la civilisació en aquest inmens desert americá.

Ab la compra de la Louisiana—que l' emperador Napoleon I los cedí per quinze milions de duros,—los Estats Units adquiriren lo domini sobre la part oriental d' aquest desert, y Méjich—que al declararse independent d' Espanya conservá los meteixos límits que quan formava lo virreynat,—seguí dominant en las costas del Pacífich fins á l' altura del cap Mendocino, encara que, en realitat, la darrera població de la costa venía á ser Monterey, á las horas capital de l' Alta California, puig lo demés eran missions y punts militars de poca importancia.

En aquest darrer mitj sigle, y com resultat de sa guerra ab Méjich, los Estats Units extenguéren llurs dominis per

un costat fins al Pacífich y pe 'l Sud fins al riu Grande y la part superior de la península de California. Aquest cambi polítich en lo mapa d' América ha estat seguit per lo confinament dels indios á molt limitats espays de terra, reservats pera que aquestos hi poguéssen seguir vivint ab arreglo á llurs costums, mes baix certa dependencia dels Estats Units *(Indian Reservations)*, y per la rápida població de tots los demés territoris ab los emigrants europeus. Aquesta emigració, que en aquestos darrers temps no ha baixat d' un milió de personas per any, es tal vegada la principal causa del meravellós aument del poder y riquesa d'aquesta nació tant admirada y tant digna d'estudi.

Durant lo rápit descubriment y no ménos rápida colonisació de tant extensos territoris, lo mon ha vist ab sorpresa brollarhi en poquíssims anys grans poblacions com Deuver, San Francisco y Portland (Oregon); ha vist transformarse en un hermosíssim oássis un desert abans inhospitalari en la colonia mormona del Llach Salat *(Salt Lake)*, y per fí ha vist brollar tal riquesa de las entranyas d'aquella terra verge encara de las investigacions del minayre y del solch del conreador, que la sola relació de la veritat, al atravessar l' Occeá y ser contada en la nostra vella Europa, pren las colossals proporcions de las riquesas del Orient, y, per poch que l' imaginació s' hi barreji, los noms de California y dels demés Estats y territoris del extrem Oest se presentan als ulls europeus com lo símbol d' una Xauxa real y verdadera.

Entre las sorpresas que l' América al poblarse ha ofert al mon, hi ha lo descubriment dels *Geysers*, situats en l' encara molt despoblat territori de Wyoming, sorpresa que, si bé per tractarse d' un assumpto d' interés puramment científich y de mera curiositat pe' l viatjer, no ha tingut la ressonancia produhida per los descubriments de las minas de California, Colorado, Nevada, etc., etc., está no obstant destinada á causar l' admiració del mon y á ser pera l' Unió una veritable mina d' or acunyat, per los molts visitants que indubtablement hi atraurá en quan se perfeccionen los medis de comunicació entre las principals poblacions y tant apartat lloch.

¿Qué son donchs aquestos tant extraordinaris *Geysers?* Pera comensar desde l' comensament, fem un poch d' historia, com ara s' diu.

Lo 14 de Maig de 1804, trenta dos hómens menats per los capitans del exército dels Estats Units, W. Clark y M. Lewis, sortíren de Saint-Louis, d' ordre del president de la República, pera explorar lo riu Missourí y buscar un camí pera anar á las costas del Pacífich. Aquesta expedició seguí l' esmentat riu fins á unas 3,000 millas de sa desembocadura; desde allí passá la cordillera de las Rocosas, y després de divuyt mesos ménos set dias arribá á la desembocadura del riu Columbia, prop de la moderna població d' Astoria. Lo 28 de Mars de 1806 l' expedició emprengué la tornada y, al arribar al cim de las Rocosas, se subdividí en tres pera explorar diferents camins; una d' aquestas, dirigida per Clark, descubrí lo riu Yellowstone, que seguí ayguas avall fins á trobar sa confluencia ab lo Missourí. En aquest indret, dos dels expedicionaris, nomenats Colter y Polts, se separáren de la partida y, remontant lo Missourí, emprenguéren una exploració parcial per llur compte. En lo riu Jefferson, un dels afluents del Missourí, Polts fou mort pe' ls indios y Colter fou fet presoner, no tornánts'en á saber fins á 1810, quatre anys després de la tornada de Clark y demés expedicionaris á Saint-Louis. Colter contá los traballs que havía passat, lo que havía sufert y las meravellas naturals que havía vist, entre las quals esmentava — referintse sens dubte á la regió dels Geysers — llachs de quitrá bullent, fonts calentas d' estranyas ayguas, terras de foch y grans surtidors naturals intermitents d' aygua calenta. Tal fou la primera nova de tant estranya encontrada, en quina existencia pochs hi creguéren, puig la major part ho prengué com una de tantas exageracions propias de tot explorador.

Mes com lo fonament existía, y lo lloch de que tantas meravellas se contavan s' atansava més y més á mesura que la vall del Missourí s' anava poblant, s' hi féren novas excursions que confirmáren que realment hi havía quelcom d' extraordinari, mes s' exageráren tant las rela-

cions de lo meravellós—arribantse, per exemple, á dir que las estranyas ayguas d' aquellas deus calentas tenían poder pera petrificar no sols los vegetals, sino també los animals, de tal modo que era molt comú trobarhi gallinas, búfalos, toros, cervos, etc., etc., ab lo meteix aspecte que si fóssen vius, sent aixís que estavan en complert estat de petrificació, y fins més grans estranyesas,—que ningú prengué en serio semblants rondallas, fent, com succeheix ab freqüencia, que l' exageració de la veritat fós motiu de que tot se prengués com pura invenció.

En 1863 lo capitá De Sacy va ferhi una nova excursió, com resultat de la qual, y per compte de la Autoritat del territori de Montana, publicá un mapa d' aquella encontrada, en lo que s' hi veu la conca inferior dels Geysers.

En 1869, un' altra expedició dirigida per Cook y Folsom visitá quasi tots los llochs interessants d' aquella encontrada, excepte las deus d' aygua calenta del riu Gardiner.

Al meteix temps lo doctor Hayden va fer igual traball, y presentá al Congrés federal una exposició en la qual, després de descriure las meravellas naturals que havía vist entre los rius Yellowstone y Madison, proposava que aquell terreno fós reservat com parch públich, per l' estil de lo que s' havía fet en 1864 ab la vall del Yosemite y los grans arbres de Mariposa, en California.

Lo Congrés aprobá aquesta proposició per medi de la lley que traduhim á continuació:

«Lo Senat y la Cambra de Representants dels Estats Units, »reunits en Congrés, decretan: Que l' tros de terra situat en los »territoris de Montana y Wyoming, prop del naixement del riu Ye»llowstone, y descrit com segueix, á saber: Comensant á la desem»bocadura del riu Gardiner, en lo Yellowstone; seguint cap al Est lo »paralelo fins á trobar lo meridiá que passa á 10 millas al Est del »indret més oriental del llach Yellowstone; desde allí cap al Sud del »esmentat meridiá fins á trobar lo paralelo que passa á 10 millas »al Sud del indret de ménos amplada del esmentat llach; desde allí »cap al Oest per l' esmentat paralelo, fins á trobar lo meridiá que »passa á 15 millas al Oest del indret més occidental del llach Madi»son; desde allí cap al Nort per l' esmentat meridiá fins á trobar la »latitut de la desembocadura del Gardiner en lo Yellowstone; y »desde allí cap al Est seguint lo paralelo fins al indret de partida,

»queda desde ara reservat y lliure de colonisació, ocupació ó venta, »baix las lleys dels Estats Units, y dedicat y separat com *Parch* »*Públich* ó terras de plaher pera ús y diversió dels ciutadans, y to- »tas las personas que en lo successiu s' establissen, colonisséssen ú »ocupéssen l' esmentat Parch ó alguna part d' ell, serán considera- »das com contraventoras d' aquesta lley y n' serán expulsadas.

»L' esmentat Parch estará baix l' exclusiva direcció del Ministre »de la Gobernació, qui cuydará de donar y publicar las reglas y las »disposicions necessarias pera lo cuydado y sosteniment del me- »teix. Dictará las disposicions convenients pera la conservació dels »boscos, depósits minerals, curiositats naturals ó meravellas que »hi haja y pera que s' conserven en llur estat natural.

»Lo Ministre podrá, quan ho crega convenient, donar permisos »pera construirhi per deu anys, en aquells paratjes hont puga ser »necessari ferhi edificis pera instalació dels visitants; los productes »d' aquestos permisos, aixis com qualsevulga altra venda ó pro- »ducte provinent del esmentat Parch, déuhen ser empleats—baix la »direcció del Ministre—en l' administració del meteix Parch y en la »construcció de carreteras y camins en son interior. Se dictarán »disposicions contra la innecessaria destrucció de la cassa y de la »pesca en l' esmentat Parch, aixis com també contra sa captura »pera objectes comercials ó de profit utilitari. Serán perseguidas »las personas que, després d' aprobada aquesta lley, s' estableixin »en lo Parch, y l' Ministre queda autorisat pera pendre totas las »disposicions necessarias á fi de portar á cap los objectes y propó- »sits d' aquesta lley.»

Aquesta encertada disposició del Gobern de Washington doná una existencia legal al parch del Yellowstone, y feu impossible que succehís lo meteix que en las cascadas del Niágara, que ab tot y ser una de las més grans y més imponents bellesas naturals, son fins á cert punt monopolisadas per los propietaris dels terrenos propers, los qui — coneixent lo partit que póden traure del públich, — han tancat llurs terras y obligan á pagar una quantitat per persona pera véurelas de prop, y encara quasi se 'ls hi deu agrahir que no hi hajan posat una inmensa pantalla pera mellor acaparar lo negoci.

Molt digne de cridar l' atenció es aquest sistema de parchs nacionals, completament desconegut en lo nostre país. En los Estats Units pochs son los ciutadans que no ténen á casa seva un petit jardí; rara es la població que no compta ab son corresponent parch, que es á la població lo que l' jardí á la casa particular; y per últim, la Con-

federació té aquestos parchs, que son los jardins de la nació. Lo jardí d' una casa particular té un reduhit nombre de metres superficials; los parchs de las ciutats ténen en general algunas millas quadradas (lo Fairmount Park de Filadelfia, que es lo més gran dels Estats Units y un dels més grans del mon, té una figura irregular de 7 millas y mitja en sa major llargada per 4 y mitja d' amplada máxima) y 'ls parchs nacionals sólen ser més grans que moltas de las nostras provincias. Lo que 'ns ocupa forma un rectángul que té 49 millas de Nort á Sud y 53 d' Est á Oest.

Declarat ja lo parch del Yellowstone propietat dels Estats, son complet descubriment, aixís com la construcció de camins y demés melloras que hi fan falta, s' hi van realisant per los Enginyers militars, que, com es sapigut, es l' unich cos d' Enginyers sostingut per la nació en los Estats Units, puig l' enginyería, com totas las demés facultats, hi es completament lliure.

Abans de la terminació del camí de ferro nomenat *Northern Pacific*, que posa en comunicació directa l' alt Mississipí y l' llach Superior ab l' Estat d' Oregon y l' territori de Washington, en las costas del Pacífich, lo parch del Yellowstone, lo meteix que tota la gran faixa del Noroest, eran completament aisladas del reste dels Estats y, per lo tant, fora de las ordinarias líneas de viatje; aixís es que, malgrat ser ja molt mellor conegut y d' haver los darrers informes oficials y altres de personas científicas desvanescut totas las faulas y donat, per lo tant, més válua á la portentosa realitat de sos magnífichs surtidors naturals intermitents —ó sían los *Geysers* — y de sa quasi inconcebible munió de tantas y tant variadas veus d' ayguas calentas, seguí sent visitat solsament per atrevits exploradors, provistos de tot lo necessari pera mantindres per ells meteixos en lo que era un veritable desert, puig que ja los indis s' havían vist obligats á retirarse á las properas terras que 'ls hi havían destinat.

A principis del mes de Setembre d' aquest any, lo dia 8, si no estém trascordats, passá lo primer tren directe desde Saint-Paul (Minnesota) fins á Portland (Oregon) y

ESTATS UNITS DE NORT-AMÉRICA

EXPLICACIÓ DELS SIGNES:

— · — · — · — Limit d' Estats (nacions).

— · — · — · Limit d' Estats y Territoris federals.

- - - - - - - Derrota dels vapors que fan lo servey entre San Francisco y Portland.

——— Ferrocarril *Northern Pacific.*

sentne una de sas estacions lo naixent poble de Livingston (Montana), que s'troba á 57 millas al Nort del Parch, cap ahont s' hi está construhint un ramal de ferro-carril desde aquell indret, se pot dir que desde lo passat mes de Setembre lo Yellowstone figura entre 'ls llochs de fácil accés y ha deixat de ser objectiu pera eixa classe d' exploradors que figuran com avansadas de la civilisadora ona d' emigrants europeus que ab llur traball van transformant l' aspecte de l' América, pera venir á ser objectiu dels *touristes* que consideran necessaris l' hotel y lo *sleeping-car* pera llensarse á admirar las bellesas de la naturalesa.

Com si hagués volgut inaugurar aquesta més gran facilitat pera anar á tant llunyadá parch, l' actual President dels Estats Units va fer á darrerías del estiu una excursió al Yellowstone, excursió que descrita y comentada per los periódichs, ilustracions y revistas, ha contribuhit en gran manera á que lo nou Parch se fés de moda y fós conegut no sols en América sino també fora d' ella.

De San Francisco á Livingston

Nos trobávam á San Francisco de California á comensaments del mes de Setembre darrer estudiant quín sería l' camí més interessant pera retornar á New-York, de quina ciutat havíam sortit feya alguns mesos, fent la travessía per las vías nomenadas *Central Pacific* y *Union Pacific*, per quin motiu rebutjárem desseguida aquest camí que, á causa de ser lo més antich, y de proporcionar ocasió de visitar la Jerusalem dels mormons, ó sia la célebre Ciutat del Llach Salat *(Salt Lake City)*, ha vingut á ser la vía clássica pera atravessar lo continent. Nos quedavan, donchs, dúas solucions, tenint cada una de ellas prou encisos pera fernos dubtar durant molts dias sobre quina 'ns convenia escullir: podíam pendre l' *Southern Pacific* y, atravessant la California, Arizona, Nuevo México, Texas y la Louisiana, arribar á New Orleans y passar desde allí á New-York; ó, atravessant la California, Arizona, Nuevo México, Colorado, Kansas y Missouri arribar á

Saint Louis; ó bé podíam anar per mar fins á Portland y allí pendre l' ferro-carril de l' *Northern Pacific*—novament inaugurat—pera arribar á Saint Paul al través de l' Oregon, Washington, Idaho, Montana, Dakota y Minnesota y passar desde allí á New-York.

Lo primer trajecte nos oferia l'ocasió de visitar lo famós parch del Yosemite, situat en la vessant de Serra Nevada, y de veure la floreixent població de Los Ángeles, al Sud de California, las tribus indias, que encara pululan á lo llarch de la frontera de Méjich, y la ciutat de New Orleans. Adoptant la segona variant, además de veure l' Yosemite, Los Ángeles y 'ls territoris indios, podíam visitar l' antigua ciutat de Santa Fé, espanyola per sa fundació, per son nom y per sa llengua, encara que no ho sia avuy per sa nacionalitat; veure los magnifichs panoramas de las estribacións de las Rocosas del Colorado y per fí la ciutat de Saint Louis. Lo segon trajecte nos oferia, en cambi, los atractius d' un curt viatje pe 'l Pacífich fins á la desembocadura del riu Columbia; los de la navegació per aquest riu y pe 'l seu afluent lo Willamette fins á Portland; los d' atravessar aqueixa inmensa faixa de terreno tant recentment descoberta; los de visitar lo Yellowstone, que tant de moda está y tanta nomenada va tenint; los de la oportunitat de veure com náixen, créixen y s' desarrollan aqueixas poblacions del Noroest, que tal volta arriben á ser dins de poch temps dignas rivals de Chicago y New-York, y per últim los de poder visitar la part superior del Mississipí ab sas dúas ciutats bessonas Saint Paul y Minneapolis.

Seguint qualsevol dels dos primers trajectes hi havía més ample camp pera las investigacions históricas ó pera las observacions del passat, com que s' atravessava lo límit Nort de la colonisació espanyola á América; en lo segon quasi bé tot hi era nou, flamant, sense més antecedents que algunas matansas d' indios y de *yankees* en los temps de las primeras exploracions.

L' amor á lo desconegut va poguer més que l' desitj d' investigació, malgrat lo referirse aquesta á períodos de la nostra propia historia, y per fí nos decidírem á fer lo

retorn pe 'l Noroest. Y com aném á tractar de viatjes, pera major claretat, farém un extracte del nostre diari desde la sortida de San Francisco fins á l' arribada al Yellowstone, ampliant lo meteix diari en lo que s' refereix als dias que passárem en lo Parch, quina descripció tractarém de fer seguint lo meteix ordre que várem emplear al visitarlo.

Lo 14 de Setembre á las 10h30 del matí y á bordo del vapor Oregon, vam deixar lo moll del extrem del carrer de Spear de *San Francisco de California*, y per darrera vegada nos despedírem d' aquesta metrópoli del extrem Oest, en la qual hi havíam passat una agradabilíssima temporada y hont deixávam no pocas bonas amistats. Lo vapor en sa magestuosa marxa anà passant com en revista á lo llarch dels molls que rodejan la ciutat, en los que, com sempre, s' hi veyan atracats nombrosos vapors de las companyías de la Xina, del Japó, de Méjich, de Panamá, del Sud d' América y de las islas del Pacífich. Mentres per babor anávam recorrent los molls de la ciutat, deixávam á estribor las islas del Ángel y del Alcatrás, abdúas situadas dins de l' espayosa bahía y plena la darrera de baterías y edificis militars que la convertéixen en lo principal punt de defensa de San Francisco. Passárem després l' estret canal d' entrada, deixant á babor las fortificacions de *Fort-Point* y á estribor lo faro y l' lloch de senyals, per quan la boyra impedeix veure lo llum d' aquell, nomenat *Point-Bonita*, y nos trobárem de plé en lo Pacífich. L' Oregon prengué l' rumbo N.O. seguint la direcció general de la costa nort de California.

Lo día 15 seguírem costejant sens incident notable per un mar que no tenía de pacífich més que l' nom.

Lo 16 al mitjdía passárem la barra d' entrada del ample riu Columbia, defensada per los forts Camby y Stevens, y á cosa de las dúas de la tarde estávam atracant á un dels molls de la moderna població d' *Astoria*, situada en la vora Sud de l' riu.

Astoria es la principal pesquería del riu Columbia, y tal importancia va prenent en aquestos darrers anys la pesca

de la tunyina, que la població creix d' una manera rapidíssima. Los dos ó tres primers carrers d' Astoria, paralelos al riu, están construhits sobre aquest damunt d' un empostissat sostingut per pilotatjes, y 'ls demés en lo vessant de la montanya que forma la vora Sud del Columbia.

Lo nostre vapor estigué unas dúas horas en lo moll pera deixar y pendre la carga y 'ls passatjers, seguint després riu amunt ab la magestuosa marxa d' un barco trasatlántich, construhit pera lluytar ab los enfurismats elements del Pacífich, que—com havém dit—no sempre s' troba en consonancia ab lo seu nom, y que per un moment solca las quietas y apacibles ayguas d' un riu com lo Columbia. Lo resto de la tarde, y fins molt entrada la nit, tots los passatjers estiguérem sobre coberta admirant los magnífichs paissatjes que anávam deixant enrera, las magestuosas curvas del gran riu, sas pintorescas islas, alguna qu' altra casa de pescadors trencant la monotonía de sas voras encara despobladas y cobertas de espessíssima vegetació, y, de quan en quan, algun vaporet ó barca pescadora que passava prop nostre. Gracias á l' hermosíssima lluna que feya, poguérem seguir lo nostre viatje sense tenir que fondejar durant la nit en lo riu, que encara que es ample y fondo no ho es prou pera que pugui ser navegable á las foscas per embarcacions com la nostra. A cosa de las 12ʰ deixárem lo Columbia y entrárem en un de sos afluents, lo Willamette, disminuint considerablement la velocitat per ser aquest riu de menos fondo y amplada navegable que l' anterior.

A las 2ʰ de la matinada del 17, unas fragatas de vela, atravessadas en lo canal navegable, nos obligáren á fondejar, puig lo capitá no considerá prudent, donada l' estretor del canal y la posició d' aquells barcos, lo seguir avant. A punta de día las dúas fragatas deixáren lliure l' pas seguint llur navegació riu avall remolcadas per un vaporet, y l' Oregon continuá sa marxa, trobantnos á las pocas horas—á cosa de las 7ʰ del matí—atracats al moll de *Portland*.

Després de San Francisco es aquesta la ciutat més important de la costa Nort del Pacífich, y son modern crei-

ximent no té rival, ó quan menos superior, en sa asombrosa rapidés. Pera donar una idea de cóm ha crescut, basta dir que en 1870 tenía sols 1,103 habitants, que en lo cens de 1880 ab prou feynas ne tenía 23,000 y que s' calcula que actualment ne té de 35 á 40,000. Situada en una hermosa planura á la vora esquerra del Willamette, ab carrers amples, drets y trassats d' una manera regular, com los de totas las poblacions modernas, té bons edificis públichs y particulars y presenta un conjunt de benestar y riquesa que pocas poblacions de sa grandaria oferéixen.

Té Portland la ventatja de ser tot á l' hora població de l' interior y port de mar, puig son riu li dona aquest darrer carácter, y com es també lo punt més centrich y més accessible al comers del Estat del Oregon y del territori de Washington, es son centre natural d' importació y exportació. Si havém de donar crédit als datos que la nostra Guía conté, las transaccions comercials d' aquesta ciutat ascendiren en 1882 á 40 milions de duros, lo qual ne dona prop de 2,000 per habitant,—gastantsen en lo meteix any uns dos milions en la construcció de barcos, molls, magatzéms y demés edificis pera facilitar lo comers y l' industria, y prop d' un milió de duros en casas habitables. ¡Certament que aquestos resultats sols son possibles en un pais verge y que en un moment passa del selvatgisme á la civilisació!

Lo día 18 á las 7h 30 del matí sortírem de Portland passant lo Willamette en un dels *ferry-boats* que fan la travessía entre aquesta ciutat y sos arrabals de East-Portland y Albina, y en aquest darrer punt prenguérem lo *sleeping-car* unit al tren que estava próxim á marxar.

A la poca estona de sortir d' *Albina* arribárem de nou al Columbia, quina vora esquerra segueix lo ferro-carril de la *Oregon Railway and Navigation Company*, que está en combinació ab la gran línea nomenada *Northern Pacific*.

Los trens d' aquesta Companyía trigan quatre días en recorre las 1,911 millas que hi ha de Portland á Saint Paul, aixís es que durant aquest temps hi ha lloch de contraure relacions de viatje com en una travessía per mar, puig lo cotxe de dormir, unit al wagó-restaurant, té molta analo-

gía ab los diversos departaments d' un vapor per lo que toca á l' instalació dels passatjers. Entre los del nostre wagó ne vegérem alguns que havían fet ab nosaltres lo viatje desde San Francisco á bordo del Oregon, y aixó nos

ESTATS UNITS.—Cascata en la Vall del Columbia.

doná motiu á entaular conversa ab algun d' ells, cosa per altra part molt fácil, perque lo *yankee*, malgrat la seva aparent gravetat, es tant amich de conversa com l' andalús més xerrayre.

La vall del Columbia segueix sent en aquesta banda tant pintoresca y agradable com ayguas avall del Willa-

mette. Aquí s' uneix á las ayguas del capdalós riu un xaragall que, baixant de las altas montanyas properas, forma una cascada de més de 800 peus de alsaria; s' passa després per boscos que no ténen superior per lo espessos é inexplorats; s' hi véuhen montanyas de formas raras y curiosas com las dúas bessonas nomenadas Pilars d' Hércules, y l' *Castle-Rock* que té certa semblansa ab Gibraltar; en altre lloch lo Columbia forma *rápits* [1] y petitas cascadas que recordan las famosas del St. Lawrence prop de Montreal; no lluny d' aquest indret se pert de vista la *Sliding Mountain*, ó montanya relliscosa, nom degut á que s' ha observat que realment relliscava, degut sens dubte á que deu descansar damunt d' alguna capa de terreno llisquent y dur. Novas vistas y nous paissatjes cridan á cada moment l' atenció del passatjer y conservant sempre la meteixa animació y la meteixa exuberancia del regne vegetal fin que s' arriba prop del poble de *Dalles*, hont l' aspecte del país muda d' una manera tant repentina y xocanta com desagradable. La vegetació desapareix, vejentse en cambi una conca de sorra y pedra calissa, trista com un desert, per hont corre l' Columbia sense que son portentós capdal fertilise cap arbre, cap mata, cap herba. No sembla sino que un se trobe en un d' aquells paissatjes de la Lluna, que tant de má mestre descriu lo nostre incomparable Echegaray, hont la falta de líquids y de gasos hi produheix la més gran de las tristors: la falta de vida. Lo meteix Columbia, que ayguas avall havém vist ab una amplaria de més d' una milla, magestuós com lo mar y donant vida á una vall coberta de verdor, passa per aquest desert encaixonat entre alterosos cingles, separats sols per cinquanta ó cent metres de distancia, y ab una velocitat vertiginosa.

Lo tren corre á lo llarch del riu sense allunyarse de son llit, mes en alguns indrets es aquest tant estret y tant fondo, que l' aygua no 's veu; mes en las crescudas l' aygua s' extén á dreta y esquerra fins una amplaria considerable, deixant per tot arreu las senyals de son pas, fins al

[1] Planos inclinats de pendent més ó menos forta.

punt que tota la part baixa de la vall, una vegada retiradas las ayguas, sembla l' llit de un riu gigantesch quina corrent s' hagués desviat.

Al cap al tart del 18 arribárem á *Wallula Junction*, terme de l' *Oregon Railway and Navigation Company* y principi del *Northern Pacific Railway*.

Al matí, al pendre l' tren, nos havía sorprés que no hi hagués *dining-car*, com estava anunciat; nos diguéren que com feya poch que l' servey estava organisat y com los *dinings-cars* eran principalment pera l' *Northern*, encara no s' feya aquest servey més que desde Wallula cap al Est. Dinárem donchs molt malament á *Dalles City*, y al arribar á Wallula 'ns preparávam á buscar lo wagó restaurant, que tampoch trobárem, si bé aquesta vegada conseguírem sapiguer la causa de semblant desacato contra l' públich. Mr. Villard, Gerent del *Northern Pacific*, pera inaugurar sa línea com calía, havía organisat un viatje veritablement regi, al qual convidá á moltas personas influyentas dels Estats Units, d' Inglaterra y d' Alemania. Pera l' servey dels convidats s' organisáren gran nombre de trens especials, y com l' Empresa no tenía material suficient pera això, tingué de pendre tots los wagons restaurants ab gran sentiment de tots los qui llavoras viatjávam per aquellas líneas. L' objecte de Mr. Villard, al organisar tant costosa expedició, no era altre, segons veu pública, que fer pujar los valors del seu ferro-carril, que estavan molt desacreditats.

Com als Estats Units lo Gobern se barreja molt poch ó gens en los assumptos relacionats ab lo servey dels ferro-carrils, encara que al deixar al nostre tren sense *wagons-restaurants* se cometía un veritable abús, tant més quan teníam que passar per un país desert, sense estacions ni llochs hont poguéssem indemnisarnos de la falta d' aquells, á ningú se li va ocorre altra protesta que la de murmurar de l' empresa, de Mr. Villard y de tots los inglesos y alemanys convidats, puig que 'ls yankees gosavan d' inmunitat per trobarse en llur propi país.

A l' estació de Wallula, adornada encara ab banderas y pendons en honor dels hostes de Mr. Villard, prenguérem

un sopar digne del esmorzar ó dinar (certs menjars americans son susceptibles de pendre l' nom que se 'ls hi vol donar), de Dalles, y ja de nit, seguirem lo nostre viatje.

A la poca estona arribárem al riu *Snake* (serp), lo més important dels afluents del Columbia, que passárem partint lo tren en dúas parts y passant cada una per separat per medi d' un *ferry-boat*, que ve á ser un terme mitj entre la *almadia* ó balsa y l' barco, mogut per dúas rodas laterals com los vapors. Lo *ferry-boat*, disposat á voltas de modo que pugui passar diversos trens á l' hora, com lo nomenat Solano en lo riu Sacramento (California), que té 406 peus de llarch per 111 de ample, que mideix 3,540 toneladas y que té dúas máquinas de vapor de 2,000 caballs cada una, es la máxima perfecció de las balsas ó barcas pera l' pas dels rius, aplicant á tant antich y rudimentari sistema tots los recursos de l' industria moderna. Lo *ferry-boat* Solano permet lo pas de quatre trens á l' hora y es ja un medi permanent de salvar la distancia entre las estacions de Benicia y Martínez, en la línea *Central Pacific*, separadas per lo capdalós riu Sacramento, que més aviat sembla un bras de mar que no pas un riu propiament dit. Mes las barcas que á la estació de Ainsworth passan lo Snake no poden compararse ab lo Solano. Segons nos diguéren, hi ha l' propósit de ferhi un pont, y los actuals *ferry-boats* son una cosa provisional.

La maniobra del pas de las dúas parts en que s' va dividir l' tren al través del riu, y la pujada de cada una d' aquestas parts per una forta rampa pera tornarlo á reconstituhir duráren molt de temps, aixís es que sería ja més de mitja nit quan lo tren segui de nou sa marxa.

L' aspecte d' un *sleeping-car* durant la nit, es trist y monótono: un corredor ó pas central d' uns 80 centímetres de ample, il-luminat per la groga claror d' un quinqué á mitja llum, limitat á dreta y esquerra per llargas y pesadas cortinas de reps que, abotonantse las unas ab las altras vénen á formar dos envans que s' exténen de llarch á llarch y de dalt á baix del saló central del cotxe, es lo que constituheix la part lliure. A dreta y esquerra del corredor hi ha 'ls llits, disposats en dos pisos, sis á dalt y

sis á baix á cada costat, d' una manera análoga á la dels camarots dels barcos. De día, desarmats los llits de dalt y plegats convenienment los de baix, queda lo meteix saló dividit per un pas central que té sis compartiments, de quatre assientos cada hú, á cada costat.

A trench d' auba del día 19 lo nostre tren corría pe 'ls deserts que hi ha en la frontera dels territoris de Washington é Idaho, atravessant intermenables boscos de pins y passant las diversas corrents d' aygua que forman lo sistema hidrológich del ríu Sponake, que com lo Snake, es també tributari del capdalós Columbia.

Pe 'l indret que l' passa la vía, lo ríu Sponake té un fondo pedregós cobert d' una molsa d' un vert esmeragda molt marcat, que produheix á la vista lo meteix efecte que si las ayguas fóssen realment verdas.

Passat lo Sponake, lo primer que cridá la nostra atenció fou lo pas del pintoresch llach *Pend d' Oreille*, format per las ayguas del riu Clark, un altre dels afluents del Columbia, que s' aixamplan capritxosament cubrint una extensió de terreno tant considerable que en alguns indrets no baixa de 15 millas d' amplaria. La vía, que en aquest lloch segueix una direcció general N. E., passa l' llach per medi d' un pont permanent d' uns dos kilómetres de llarch, format per rústechs caballets, y, una volta en la vora Nort del llach, pren la dirección S. E. pujant per la vall del Clark, quina corrent atravessa diversas vegadas ayguas amunt del esmentat llach.

Lo paissatje de las inmediacions del *Pend d' Oreille*, es molt pintoresch y ofereix al viatjer agradables é inesperats cambis en molt curt espay de temps. Després dels breus minuts empleats en lo pas del llach,—durant los quals se disfrutan magnifichs punts de vista,—lo tren s' engolfa en los espessíssims boscos de la vora, pera tornarne á sortir luego llepant altra vegada las ayguas del llach ó atravessant algun dels petits golfos formats per ellas, vejentse tant aviat un grupo de petitas islas cobertas de frondosa vegetació, com una gran extensió d' aygua tranquila y transparent, limitada per la cordillera que, formant lo darrer terme del quadro, s' pert en l' horisó.

En un d' eixos pintorescos indrets de la voreta dreta del Pend d' Oreille se troba situada una petita estació nomenada *Sand Point* (punta de sorra), sens més població ni més importancia que la que li ha donat lo ferrocarril durant sa construcció y explotació. En Sand Point se trobava parat un dels trens que conduhian als convidats de Mr. Villard, dotat profusament de cotxes-restaurant que tant trobávam á faltar nosaltres y quina vista avivá de tal manera nostra indignació, que, á despit de la formalitat Nort-americana, al posarse en marxa nostre tren, s' aixecá una cridoria digna d' haverse sentit en nostras exaltadas provincias del mitjdía d' Espanya. Mes á despit de totas nostras protestas, no hi hagué més remey que conformarse y acallar lo crit de nostres ventrells fins á l' estació d' Heron, de la que 'ns trobávam encara á 38 millas, segons deya la Guía, puig aquella era la primera parada hont trobaríam quelcom pera menjar.

Poch després de passat lo Pend d' Oreille se creuha lo límit oriental del territori d' Idaho y s' entra en lo de Montana, quin primer punt d' interés fou pera nosaltres l' estació d' *Heron*.

Allí se 'ns serví un detestable esmorzar en un no mellor restaurant, improvisat en una tenda de campanya, situada á uns 200 metres de l' estació; y com la parada fou bastant llarga pera donar lloch á que 'ls passatgers poguéssen esmorzar per tandas, ja que las reduhidas dimensions de la tenda-restaurant no permetían que tant important operació pogués verificarse simultáneament, y gracias á la lleugeresa de nostras camas, fórem dels primers en sortir del compromís, puig ho fou y no petit, la lluyta entre la gana que portávam y lo fatal esmorzar que 'ns servírem; després tinguérem temps de veure la naixent població d' Heron, formada com totas las demés de la línea per los traballadors y empleats del ferrocarril y sostinguda després per l' agricultura, que comensava á desarrollarse gracias á la facilitat d' exportació de la nova vía.

Unas deu ó dotze casas de fusta y unas quantas dotzenas de tendas de campanya constituhian lo naixent poblat, que allá en lo llunyá oest per l' escassés d' altras melloras,

constituhía quasi, quasi una petita capital, puig malgrat no comptar més que ab una població d' unas 300 ánimas, es la més gran que s' troba desde *Sponake Falls* (cascadas del Sponake) fins á Missoula, que están separadas unas 200 millas, es á dir, una distancia més gran que la que hi ha desde Barcelona á Saragossa.

Pera donar una idea de lo poch poblat d' aquestos territoris del N. O., no caldrá dir sino que Montana, ab una superficie de més de tres quartas parts de la d' Espanya, té sols una població de unas 40,000 ánimas, y que lo territori de Wyoming, que en extensió es próximament la meytat de nostras provincias peninsulars, té una població d' unas 20,000 ánimas.

Segueix lo trassat de la vía á lo llarch del Clark fins arribar á la petita estació de *Ravalli*, en quin punt agafa la vall del Jacko, que es un petit afluent del Clark.

En la vall del Jacko y á la vista de la vía, están instaladas las oficinas directivas del terreno reservat á la tribu ó nacionalitat india nomenada dels *Flatheads* (caps plans), y en las estacions y durant la marxa tinguérem ocasió de veure molts individuos pertanyents á eixa rassa, ab llurs caras pintadas de vermell y llurs vestits birolats de colors vius, completats per una manta y ab lo corresponent plomall al cap.

Segons nos referí un company de viatje alemany que s' trobava establert d' alguns anys enrera en la propera població de Missoula, l' organisació d' aquesta agencia india, que compta entre sos poderosos auxiliars ab una missió jesuítica, es verament un modelo que podria servir á totas las demés del Estats Units. Sembla que en general, en quasi totas eixas agencias se segueix un sistema massa burocrátich; se li dona al indio en especie lo que li es indispensable pera la vida y que no pot trobar en los boscos ó en los rius, y s' trau del terrer tot lo que s' pot, sens preocuparse gayre d' anar constituhint families ab hábits de traball y de convertir poch á poch als indios en petits propietaris, més afectes al conreu de llurs terras que á la vida vagabunda.

Un sistema completament oposat sembla que s' segueix

en l' agencia dels Flatheads, dels quals se calcula que un 90 per 100 se sostènen per si sols conreuhant la terra y dedicats més principalment á la cría de bestiar. Los cavalls, sobretot los de petita alsada, nomenats *ponies*, son molt abundant en l' encontrada, aixís com los búfalos y en general tota mena de bestiar major de Nort-América.

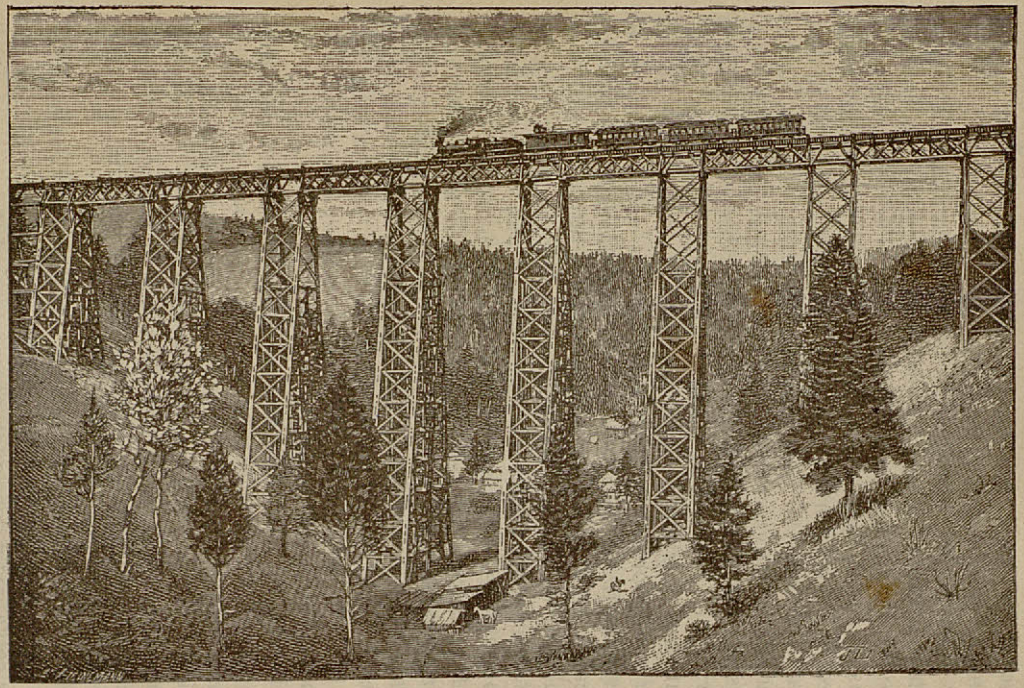
Lo pas pe 'l terreno reservat als indios produheix una agradable impressió y contrasta son relatiu progrés ab los deserts que per tots costats los envoltan.

Abans d' arribar á Missoula se creuha una petita divisoria d' ayguas, pera passar de la conca del Jacko á la del Missoula, en quinas inmediacions lo terreno s' presenta sumament accidentat y la vía s' desenrolla adaptantse al terreno mitjansant grans pendents, curvas de molt poch radio y tres ó quatre viaductes de fusta, notables per las grans dimensions que alcansan: lo més gros, nomenat *Marent Gulch Bridge*, té 866 peus inglesos de llarch per 226 d' alt, y está format per una serie de vigas de celosía sostingudas per grossas pilastras de fusta que afectan la forma de dos enormes cavallets reforsats per creus de St. Andreu. Las dúas pilastras centrals ténen tretze ordes sobreposats d' eixa mena de reforsos.

Al capvespre arribárem á *Missoula*, població de més de 1,000 ánimas y la més gran de tota la part de ponent del territori de Montana. Segons la Guía, havíam d' haver arribat á aquella estació á las 2h 40 de la tarde; mes gracias á lo mal organisat del servey, que ab freqüencia exigía grans paradas pera lo pas d' altres trens, portávam sens haver tingut cap més entrebanch, un retrás d' unas 5 horas.

En Missoula pará lo tren lo necessari pera sopar, un sopar per cert digne del esmorzar d' Heron y del dinar que férem en altre desconegut punt de parada, quin nom se 'ns esborrá de la memoria abans de trasladarlo á la cartera· prenguérem comiat del nostre amich de viatje, l' alemany de qui havém parlat, qui trobá en aquell recó de mon los brassos carinyosos d' una esposa y los petons de dos rossos y hermosos noyets.

Nostre tren seguí atravessant paissos deserts y ben

ESTATS UNITS.—Viaducte de Marent Gulch, en la via férrea *Northern Pacific*.

prompte nostre *sleeping-car* se transformá en lo que son nom indica, acomodantse cadascú en sa llitera; ab lo plaher de gosar de las comoditats d' un bon llit y ab lo sentiment de tenir que creuhar de nit la divisoria d' ayguas entre l' Atlántich y l' Pacífich.

Aquesta circunstancia fou considerada com una veritable desgracia, ja que 'ns privava d' admirar las bellesas de las alturas de *Mullan Pass*, qu' es lo coll que comunica las petitas valls dels rius *Little Blackfoot* y *Seven Mail Creek*, reduhidas corrents d' aygua que, naixent gayre bé juntas, van á desembocar després á paratges tant apartats, barrejadas respectivament ab los poderosos rius Columbia y Missisipí, que com es sapigut ténen llurs desembocaduras, lo primer en lo Pacífich y l' altre en lo golf de Méjich, separats uns 35 graus de longitut y uns 17 de latitut.—Lo pas de la divisoria de tant colossals concas deu efectuarlo lo ferrocarril del *Northern Pacific* per un túnel (encara no acabat en l' época del nostre viatge), situat á 5,547 peus damunt del nivell del mar, pero durant la construcció d' aquesta obra los trens remontan per una vía provisional ab grans pendents que atravessa la divisoria sense túnel.

De nit passárem per *Helena*, població d' unas 7,000 ánimas y capital del territori de Montana, y una de sas poblacions més antiguas y ricas, ja que existeix com á ciutat desde 1864, en quina fetxa la colonia minera que allí s' trobava establerta, mudá per l' actual lo nom de *Crab Town* (Ciutat del Cranch).

Lo día 20, lo cambrer nos despertá d' hora pera que vegéssem l' unió dels rius Madison, Jefferson y Gallantin ab lo Missouri, passat quin punt la vía, que en las darreras 60 millas remonta aquesta última vall, pren la del Gallantin, en la que s' troba la creixent població de *Bozeman*, més antigua encara que Helena y ab una població d' unas 3,000 ánimas.

La vall del Gallantin apareix perfectament conreada, y sa vista causa veritable y grata sorpresa, comparada ab las selvatges y desoladas perspectivas de la part anterior. Bozeman es un petit centre quina presencia acusa l' activitat de la comarca.

Com al passar per Helena era de nit y ni sisquera 'ns donárem compte de que la passávam, Bozeman fou la primera població que vegérem que tingués l' aspecte de tal, y no l' de campament, com las que atravessávam desde l' estació de Dalles feya ja dos dias.

A poca distancia de Bozeman passárem sense aturárnoshi pe 'l campament militar anomenat *Fort Ellis*, compost de cómodos edificis de fusta en los quals s' hi allotja un petit destacament de tropa dels Estats Units.

Passat aquest fort, lo trassat deixa lo curs del Gallantin, y en fortíssimas rampas y pendents salva la divisoria entre aquest riu y l' Yellowstone, atravessant 24 millas de país montanyós, completament despoblat y d'escassa vegetació, arribant á *Livingston*, pera desde allí comensar lo descens seguint lo curs del Yellowstone.

De Livingston parteix lo brancal que va al Parch objecte de nostre viatge, per lo que, al arribar á aquell punt, deixárem lo *Sleeping Car*, que havía sigut nostra estada durant los dos darrers días de viatge; y al preguntar per l' altre tren que debía conduhirnos al tant celebrat Parch, nos enterárem de que havía sortit ja feya estona, no havent esperat l' arribada del nostre pe 'l gran retrás que duya, aixís com de que fins al matí següent á las 8^{h} 30 no hi havía altre tren, y essent llavoras las 10^{h} del matí, nos restava prop d' un dia complert pera aburrirnos á Livingston.

Lo Parch del Yellowstone

Livingston es un terme mitj entre poble y campament, quelcom més que Heron y quelcom menos que Bozeman y Helena. Sa existencia data de 1882, en quina época s'establí l'estació del ferrocarril que ha donat origen al poble, situat en una gran plana immediata al riu Yellowstone, que passa á uns 500 ó 600 metres de l' estació. Un carrer paralel á la vía y altre perpendicular, quinas darreras casas arriban fins al riu, formadas de construccions gayre bé totas de fusta, y d' una mitja dotzena d' edificis de mampostería compónen la part céntrica y que mereix lo

nom de poble; y més centenars de tendas de campanya afileradas formant carrers paralels y perpendiculars á dreta y esquerra del segon dels dos carrers esmentats, constituhéixen la part que més té de campament que de població.

La de Livingston deu ser de dos á tres mil habitants, dels quals una meytat próximament son empleats ó treballadors del ferrocarril y dels tallers de l' estació. Ab tot y ser un poble recent format, tinguérem ocasió de veure una oficina de correus perfectament establerta, lo qual parla molt bé en favor d' aquest servey que tant brillantment está en los Estats Units, que tal volta en aquesta part no ténen rival en lo mon, cosa més digna d'esmentar per la dificultat que hi ha d' haver en lo servey de tant vast, y en algunas parts tant despoblat, territori com abarca l' Unió.

Además de lo dit, hi ha en Livingston tres ó quatre hotels bastant acceptables, dat lo qu' es lo poble y hont se troba; dos ó tres banchs de crédit ab capitals de dos á tres cents mil dollars cada un; dos periódichs, un setmanal quin nom no recordém, y altre diari, *The Livingston Herald;* una llibreria ben assortida de periódichs y novelas; bastantas tendas y botigas de totas classes, y per últim, pera que res hi falti en aquell gérmen de gran ciutat (que es possible que l' día menos pensat nos sorprenga la noticia de que s' ha convertit en una nova Chicago), hi vegérem un rétol anunciant lo taller d' una *French Millinery* (modista francesa), acreditant que fins en las más apartadas regions han d' imposar los francesos llur gust en materias de modas.

Entre 'ls passatgers detinguts á Livingston per lo retrás del tren, hi havía Mr. M..., un alt empleat que viatjava per comissió del servey ab l' objecte d' inspeccionar las oficinas de correus. Al trobarnos en lo meteix hotel, parlárem, y sent iguals nostres propósits respecte al Yellowstone, ja que abdós desitjávam visitarlo ab lo menos temps possible, pero sens deixar de veure lo que verdaderament té de característich, convinguérem en fer junts l' excursió. Mr. M... havía viatjat per Europa y parlava ab entus-

siasme de França, Italia y Suissa, sabentli greu no conéixer Espanya, sobre la qual ne tenía ideas terriblement equivocadas. Aquesta amistat de viatge, ab tot y ser tant lleugera, feu que'ns passés molt mellor lo día que necessariament haguérem de perdre á Livingston.

A las 8 h y mitja del matí del 21 prenguérem lo tren que conduheix al Parch, remontant lo riu Yellowstone, per quina esquerdada vall va l'trassat de la línea, creuhant lo riu varias vegadas. A las 12 arribárem al terme del ferrocarril, que está á unas 7 millas del hotel del Parch, quin últim tram de vía estava en construcció, y es de suposar que prompte estará en explotació. Recorreguérem las 7 millas en cotxe, per un camí que no té de tal més que l' nom, y á cosa de las 2 h de la tarde arribárem al hotel en construcció, dit *Hot Springs Hotel.*

Encara que teníam grans desitjos d' admirar las curiositats formadas per las extranyas y notables deus calentas agrupadas en una montanya immediata al hotel, quin siti véyam rodejat per l' espessa broma produhida pe 'ls desprendiments de gasos, preferírem abans pendre un *lunch* y descansar un poch de las incomoditats del curt pero penós y brut viatge que acabávam de fer.

Mentrestant Mr. M..., per medi del administrador de correus del hotel, que era empleat del Estat, contractá un cotxe y convinguérem en sortir lo meteix día pera pernoctar en unas tendas de campanya en los Geysers baixos, y guanyar d' aquest modo algunas horas; mes quan ja tot estava preparat y disposats nosaltres ab nostras camisas de franela groixuda y nostres abrichs y mantas al cotxe pera estar preparats contra l' fret de las nits en despoblat, y ab la feble protecció d' una tenda de campanya, va rebre Mr. M... un telégrama urgent, portat desde Lennebar (lo lloch hont termena l' carril) per un home á cavall, y obrint lo sobre me va dir ab lo tó contristat del home á qui se li desfá un plan acariciat de temps: *I must give it up* (haig de deixarho córrer), y com no era cosa d' empendre sol lo viatge, molt més estant quasi segur de que 'm fora fácil trobar al hotel altres companys, vaig abandonar també l' idea del viatge fins al día vinent, despatxant al

cotxero ab una propina com á indemnisació d' haver rescindit lo contracte.

Lo telégrama donava compte del extravío d' un paquet de correspondencia entre Helena y Virginia City, y exigía la presencia de Mr. M... en lo primer de dits punts pera comensar las averiguacions á fi d' esclarir lo ocorregut. Pero com per molta pressa que tingués mon company, fins al matí del día següent no hi havía tren fins á Livingston, després d' encarregar jo al administrador del hotel que m' busqués company pera l' excursió als Geysers, decidírem aprofitar la tarde visitant la montanya de las deus calentas, que está immediata al hotel.

Aquest notable lloch, anomenat *Mommoth Hot Springs*, está situat á pochs minuts del hotel, á uns 1,000 peus ayguas amunt del riu Gardiner, petit afluent del Yellowstone, y consisteix en un gran nombre, alguns centenars, de deus thermals, quinas ayguas, saturadas de sals calcáreas, cubréixen las parts del terreno per hont passan de capritxosas formacions, variadíssimas y de diferents colors.

Algunas deus íxen próximament perpendiculars á la superficie solana, á manera de petits pous artesians ó de surtidors, y alashoras generalment las sals que las ayguas van depositant afectan la forma d' un cono que ofereix gran semblansa ab las estalagmitas, solzament que aquí l' aygua serveix com de vehícul á las sals; en lloch de caure de l' estalactita, puja per un tubo central interior de la meteixa formació. tubo quin diámetre tendeix constantment á estrényers fins que arriba á tancar la deu, ó s' neteja per una petita explosió dels gasos interiors, fent que l' manantial busque un' altra eixida en lo primer cas, y produhint un *Geyser* intermitent en lo segon.

Un carácter distintiu entre aquestas formacions calcáreas thérmicas y las calcáreas fredas, de que tants exemples tenim en nostras grutas de Montserrat, d' Artá y de Sant Miquel del Fay, estriba en que mentres aquestas últimas se produhéixen ab gran lentitut, y un cop formadas ténen gran duresa, las altras, duras en los primers moments, se tornan trencadissas, s' esquerdan y s' redu-

héixen á pols ab facilitat. Además, llur fractura, lluny d' ésser compacta com en aquellas, es esponjosa y cavernosa.

Molt abundan en las *Hot Springs* los restos d' extingidas fonts verticals de la forma de las que estém parlant, pero entre tots ells n' hi han dos de notabilíssims per llurs dimensions y per llur esbelta forma: un d' ells es lo *Liberty Cap* (Capell de la Llibertat), d' uns 13 á 14 metres d' alsada y uns 6 metres de diámetre en la basa; y l' altra *Giant's Thumb* (Pólzer del Gegant), de menor alsaria y major basa. Abdós s' assemblan per llur aspecte á eixas columnas de terra, anomenadas *damas*, que s' deixan sens excavar en los grans desmonts pera indicar lo primitiu nivell del terreno; pero llur composició es una serie de capas de sediment calcari, originadas per l' aygua al caure desde l' vértix del cono. Desde fá alguns anys aquestas deus están secas, sens dubte per haverse obstruhit lo conducte interior, y las capas calissas esberlantse ab l' intemperie, fins al punt de fer témer que desaparegan aviat tant notables senyals, si no produheix l' efecte que s' desitja l' procediment empleat pera conservar lo *Giant's Thumb*, que consisteix en aconduhirhi per medi d' una canonada aygua d' un manantial immediat (situat alguns metres més amunt) y deixarla caure en petit doll sobre del vértix del monolit, que d' aquest modo s' ve á convertir en veritable estalagmita. Es de suposar que per aquest procediment se lógren omplir ab nou sediment las esberlas actuals y produhir novas capas damunt de las existents, per més que únicament l' experiencia puga acreditar la bondat del sistema.

Altras deus hi han que surten á la superficie del terreno obliquament, y al escamparse llurs ayguas per terra van depositant las sals calcáreas á certa distancia del orifici de sortida, lo qual, deturant las ayguas, origina depósits de forma próximament circular, quinas voras van creixent mentres existeix la font que produheix la formació.

Al escamparse l' aygua per las voras d' aquest primer depósit, ne forma d' altres originats per formacions alcalinas, produhidas per las sals de las ayguas que s' depositan en paratges hont aquestos tingan poca velocitat, y per

ESTATS UNITS.—Parch del Yellowstone.—*Mammoth Hot Springs.* (Deus calentas de Mammoth.)
Liberty Cap y *Giant's Thumb.* Grupo principal y *Cleopatra Springs.*

lo tant á certa distancia del lloch hont l' aygua sobrehix del límit del depósit anterior.

Quan l' aygua d' una font d' aquesta mena corre per una pendent no gayre forta, se van formant una serie d'aquests depósits, quinas voras produhéixen altras tantas petitas cascatas.

Los colors d'aquestas extranyas formacions varían d'una manera grandíssima, per més que l' blanch y l' groch predominan sobre 'ls demés, pero 'ls colors roig, vert, blau y ataronjat son freqüents, presentantse en infinita varietat de formas y combinacions, varietat que s' trasmet á las meteixas ayguas, féntlashi pendre tintas blavas, verdosas ó rojencas, no sols per las substancias que conténen sino pe' ls reflexos dels colorejats receptacles.

La més notable d' aquesta mena de fonts es tal volta la coneguda ab lo nom de *Cleopatra Spring*, que s' troba collocada á una alsaria d' uns 14 ó 15 metres damunt lo terreno immediat, abarcant sos diferents depósits una extensió d' uns 500 á 600 metres quadrats. Las formacions calissas, en llur major part d' un hermós blanch de neu, presentan en altras vius colors groch y rojench, y l' aygua té una temperatura de 65 graus centígrades.

Altra font notable per son color y forma es la nomenada *dels Taronjers*, sens dubte per lo color de taronja que ostenta. Es una font del primer sistema de las que havém descrit, bastant separada de totas las altras, y que si bé té en l' actualitat un caudal d' ayguas insignificant, los depósits calissos forman un gran tronch de cono d' uns 6 metres d' alsaria per 8 ó 10 de diámetre en la base.

Lo conjunt de las deus que constituheix las *Mammoth Hot Springs* enclou una extensió d' uns 4 á 5 kilómetres quadrats, de terreno accidentat, ab fortas pendents envers lo riu Gardiner. En tota eixa extensió, además de las deus descritas d' una manera general en los párrafos anteriors, es freqüent veure petits forats per hont súrten verdaders raigs de vapor que, al condensarse, depositan petits crestalls de cossos que arrastran en estat gasseós.

Los crestalls de sofre son los que més hi abundan.

En algunas fonts, al sortir barrejada l' aygua ab grans

quantitats de gasos, produheix un efecte semblant al de l' ebullició, per més que la temperatura no sía de molt tant elevada com la que s' necessita pera fer bullir l' aygua.

De retorn al hotel entrárem en una tenda de campanya hont se venían exemplars raros de formacions minerals de las *Hot Springs*, entre 'ls quals hi havía una munió d' objectes de fusta ó ferro, recoberts d' una capa calissa: ferraduras, claus, pipas, pinyas, branquillons, etc., coberts d' una capa pétrea de color de neu [1]. Segons nos digué l' amo d' eixa petita tenda, un objecte qualsevulla, pera pendre una capa d' un espessor de $^1/_{16}$ de polzada (0,0015 metres), li cal estar á l' aygua en bonas condicions uns quatre días.

A la vesprada regressárem al hotel, gran y hermós edifici de fusta, que si bé estava á mitj construhir, tenía ja una part habilitada pera lo públich. Semblant edifici proba per sí sol l' activitat é iniciativa nort-americanas, puig haventse aixecat en un desert tant apart de tota població, se construheix ab lo meteix luxo y sens perdonar cap detall, tal com podría ferse en qualsevol indret de recreo ó de banys dels voltants de New-York.

Abans de dinar, l' administrador del hotel nos informá de que hi havía tres joves inglesos que desitjavan trobar un quart company pera l' expedició als *Geysers*, y desitjant jo companyía pera l' meteix fi, convinguérem en que després de dinar sería presentat á dits joves, puig la formalitat inglesa no tolera prescindir de certas formas socials, fins en ocasions tant particulars.

Lo dinar no s' diferenciá del que haguéren pogut servirnos en lo mellor *Restaurant*, fora de la substitució del *beefsteak* per un *buffalosteak*, cosa que, per estar en carácter, nos semblá á Mr. M... y á mí molt excel·lent.

L' administrador de la fonda fiu la presentació promesa, per la qual nos enterárem de que los companys que la sort nos deparava eran dos germans, de quins lo més gran

[1] Alguns d' aquestos objectes, regalats per l' autor d' esta *Memoria*, figuran en lo Museo de l' Associació. V. Butlletí, vol, VI (1884), pl. 272.— (Nota de la Direcció).

no passaría de 23 anys ni l' més petit baixaría de 20, d' apellido C..., acompanyats per lo capellá protestant F. H. S., que sens tenir gayre més edat, exercía prop dels dos germans lo paper de mentor. Venían d' Inglaterra ab lo projecte de donar la volta al mon, y com á bons inglesos, anavan perfectament equipats pera tant llarch viatje.

Férem los preparatius pera l' endemá, emparaulant un faetó de sis assientos, convenint en estar de retorn al hotel abans de las 9 del matí del día 25, y ja 'ns disposávam á ficarnos al llit quan aparegué Mr. M... ab altre telégrama, que acabava de rebre, dihentli que l' assumpto qu' exigía sa presencia en Heron s' havía arreglat, per quant s' havía trobat lo paquet de correspondencia extraviada, y per lo tant que podía seguir sa interrompuda excursió. Se consultá al cotxero sobre la possibilitat d' admetre en lo cotxo á Mr. M .., tota vegada que hi havía encara un assiento disponible, y no havent ofert inconvenient, nos despedirem fins á las 8^{h} del endemá dematí, hora fixada pera posarnos en marxa.

Essent nostra intenció veure los *Geysers* en lo més curt temps possible, y en vista de que hi havía que subjectar lo programa á que 'ls llochs hont hi havía tendas ó barracas pera dormir eran tant sols en *Norris Geysers Basin*, á 22 millas del hotel, en *Firehole River Forks*, á 37, y en *Old Faithful*, á 49, arreglárem lo programa següent: día 22, anar á dormir á *Firehole Forks*, deturantnos únicament lo temps necessari pera dinar ó pendre *lunch* en *Norris Geyser*, deixant totas las cosas notables del camí pera véurelas á la tornada; día 23, veure tots los Geysers del *Upper Basin* fins al *Old Faithful*, y tornar á dormir á *Firehole Forks;* día 24, tornar á *Norris Geyser*, deturantnos en lo camí pera veure tot lo notable que hi hagués, y lo 25 matinejar pera arribar á las 9^{h} al hotel.

A la sortida puja l' camí per la falda de la montanya hont se troban las fonts *Hot Springs*, ab pendents tant exageradas que no sembla sino que s' haja buscat lo máximum de pendent per hont puga pujar un cavall. Los cotxes tènen bons frens, gracias als quals, á las constants paradas pera que 'ls cavalls pugan pendre alé, y sobre tot

á que 'ls passatgers, cansats de sentir pantejar als pobres animals, sólen adoptar lo medi de pujar á peu una gran part de la costa, se pot arribar al cim d' aquesta montanya, que s' aixeca á 800 ó 900 metres sobre sa basa. Pera guanyar tant considerable altura, emplea lo camí un desarrollo d' uns 4 á 5 kilómetres, lo qual suposa una pendent mitja de un 16 á 20 per cent, que comptant ab los espays horisontals y en contrapendent que hi ha, presuposa pera las restants parts del camí una inclinació d' un 30 per cent, cosa disbaratada pero real y que causa l'admiració de tothom lo veure que s' puga arribar á pujar en carruatjes.

La major part de la montanya está coberta d' hermosas pinedas y abetars, quins arbres se distingéixen per lo recte y alt del tronch, haventse tallat al obrir lo camí tant sols los necessaris pera lo pas d' un carruatje. Com la terra estava seca, per no haver plogut feya molt temps, y lo pís no tenía ni l' més lleuger afirmat, avansárem á través del atapahit bosch aixecant un núbol de pols, que feya més fatigosa la pujada. En alguns indrets la capa de pols tenía un gruix de 50 á 60 centímetres.

Lo cim d' aquesta montanya forma la partió d' ayguas de dos petits torrents que afluhéixen al Gardiner.

Desde dalt baixa lo camí rápidamènt per las dessembrassadas faldas de l' altra vall, regada per un insignificant ayguerol que á cosa de 3 kilómetres del cim s'aixampla formant un pintoresch estany, estret y llarch, nomenat *del Cisne*, quina vora esquerra frega lo camí.

A poca distancia entra aquest en una mitja coma poblada de bosch sech, quinas socas mortas, arrencadas per l' acció del vent y de las neus, forman figuras capritxosas entrellasantse unas ab altras y presentant á la vista certa analogía ab eixa classe de defensas, tot sovint empleadas en la guerra pera destorbar la marxa de la cavallería, nomenadas *cavalls de frisa*, á quina circunstancia s' deu que haja rebut aquest indret lo nom de *chevaux de frise*, pres del francés per los inglesos, com molts altres pertanyents á fortificació y altras ciencias.

Se creuha poch després lo riu Gardiner passant á sa

vorera dreta, coberta d' espés bosch, y remontant un de sos afluents s'arriba á *The Obsidian or Volcanic Glass Cliffs*, ó sia al espadat de crestalls volcánichs ó d' obsidium.

Es aquesta formació un espadat d' uns 80 metres d' altura per 280 de llargada d' una roca basáltica, nomenada Obsidium, que presenta gran analogía ab lo crestall, no sols per sa duresa y aspecte abrillantat, sino per sa fractura. Es aquesta pedra opaca y de colors obscurs, variant entre moreno rojench y groguench y negre blavós, mes si s' talla en petitas láminas ó senzillament si s' pren una pedra que tinga lo cantell prou afilat, se veu qu' es transparent, presentant un aspecte semblant al d' un crestall gros tacat; alguns exemplars d' aquest crestall natural oferéixen l' aspecte d' un tros de fusta d' alzina ó roure crestallisat [1].

Davant lo crestallí espadat, lo riuhet s' aixampla y forma un estany llarch y estret, nomenat *Beaver Lake* (Estany del Castor); lo camí, que poch abans d' arribar á est indret passa á la vorera dreta del afluent del Gardiner, está obert sobre las meteixas rocas d' obsidium á uns quants metres d' alsada damunt lo nivell del estany. Segons retereix la Guía, se topá ab tals dificultats pera obrir lo camí á través de la dura roca, que s' haguera tingut que variarne lo trassat, á no haver tingut l' enginyer director l' idea d' encendre grossas fogatas pe' l lloch hont havía de passar lo camí fins y tant que s' logrés elevar la temperatura, á fí de que tirant sobtadament aygua freda damunt de la roca, s' produhís un esmicolament de la pedra per efecte de la rápida dilatació y contracció, de la meteixa manera que s' trenca en bocinets lo vidre d' un quinqué si s' hi tira aygua freda. — Aixó dona peu al entussiasta Guía del Yellowstone pera declarar que sols en est paratje privilegiat se troban trossos de camí *completament de crestall.*

Ayguas amunt del Estany del Castor lo camí s' enfila per lo valliu del *Green Creek* (Torrentera verda), nom do-

[1] L' autor n' ha regalat varis exemplars á l' Associació. V. la llista de donatius al Museo, vol. VI del Butlletí (1884), pl. 272.—(Nota de la Direcció).

nat á conseqüencia del notable color d' aquesta petita corrent, que refracta lo vert intens de la capa que cobreix lo fons de son llit, produhint l' efecte d' un rieral efectivament vert, escorrentse pe' l mitj del color rojench que predomina en lo fons de la vall. Lo color d' aquest riuhet es molt més viu y notable que l' del riu Sponake, de que havém parlat abans, si bé porta moltíssima menos aygua.

Lo camí s' desplega en grans zigs-zags sobre l' marge dret del *Green Creek*, cobert de boscos de pins, molts de quins arbres estavan sechs.

L' extrem superior de la costa marca la divisoria d' ayguas entre lo *Green Creek*, qu' es tributari del Yellowstone, y lo *Gibbon*, que aboca al Madison; essent abdós rius, Yellowstone y Madison, afluents del gran Missouri.

Atravessa lo camí frondosos boscos que contrastan ab los raquítichs que s' deixan enrera, y per entremitj dels drets y altíssims tronchs s' ovira á l' esquerra un estany anomenat ab gran propietat *Lake of the Woods* (Estany dels Boscos).

Baixa lo camí per terrenos dessembrassats, creuhant de quant en quant petitas extensions cobertas de bosch, fins arribar al riu Gibbon, que s' creuha per mitj d' un pont improvisat ab mitja dotzena de grossos pins tallats d' un bosch proper, ayguas avall de l' unió ab son afluent *Norris*.

Inmediatament després del pont se troba un campament, compost d' unas 20 tendas de campanya, ab dos llits en cada una, y una barraca de posts y ramatje, que fá l' ofici de cuyna.

Eran dos quarts d' una quan arribárem al *Campament*, primer lloch habitat, sisquera fós d' una manera tant provisional, que trobávam desde que havíam sortit del hotel.

La distancia que havíam recorregut en 4 horas y mitja, era, segons la Guia que portávam, de 20 millas, y segons lo cotxero, de més de 30.

En lo campament hi havía com unas 12 ó 14 personas que retornavan dels Geysers pera anar á dormir al hotel. Segons després nos enterárem, formavan part dels convidats per Mr. Villard, y un d' ells era lo gobernador del

Estat de Minnesota. Com es natural, conversárem ab ells, si bé los inglesos, sens dubte per no tenir qui 'ls presentés, s' acontentáren ab fer un saludo general sens dirigirse en particular á ningú.

La comitiva del gobernador nos feu grans elogis dels Geysers, y en general de la superba expedició que estavan acabant de realisar á costa de Mr. Villard; y lo gobernador, haventse enterat de que jo era espanyol, y de que residía en Cuba, s' lamentá dels crescuts drets que lo Gobern espanyol imposava á las farinas introduhidas en l' isla, procedents dels Estats Units, lo qual impedía la competencia ab las procedents d' Espanya. Encara que poch versat en aquestas qüestions económicas, vaig rebatre sos arguments dihentli qu' Espanya havía d' atendre á sos propis interessos y no als de las altras nacions, seguint en això l' exemple dels meteixos Estats Units, que protegéixen, com la nació més protectora, sas propias industrias y productes. Se parlá de las inmensas fábricas de farinas, que constituhéixen la riquesa de las dúas grans poblacions de Minnesota, Saint Paul y Minneapolis, y lo gobernador, qu' era propietari d' una d' eixas grans fábricas, me convidá á que, si m' aturava en aquell punt, visités son establiment.

Mr. M..., que prengué molt á mal lo silenci dels inglesos, y que no estava disposat á deixar passar ocasió propicia sens fer patentas las bondats nort-americanas, nos fiu observar lo tracte franch del gobernador, propi del primer ciutadá d' un Estat de l' Unió. L' elogi no va fer gayre gracia als germans C..., mes lo reverent y jo tinguérem que donar gust al entussiasta americá en una cosa que tant poch traball nos costava y en que al cap de vall tenía rahó.

Al marxar la comitiva del gobernador, nostre *lunch* estava servit, y no 'ns férem esperar.

A dos quarts de dúas nos posárem altra volta en camí cap als Geysers, arribant als pochs minuts á distingir las fumaredas dels inmediats, nomenats del *Norris Basin*.

A la dreta del camí, en una fondalada neta de vegetació y formada de terreno calcari, s' presentá de sobte á nostres ulls un espectacle nou: infinitat de clotets d' aygua

bullenta desprenent espés vapor; surtidors intermitents que llensavan llurs ayguas á alguns metres d' altura, cessant desseguida sens deixar més rastre que l' forat de sortida enjegant vapor y ayre calent; petits estanyols d' aygua transparent, unas vegadas blanca, altras blavenca ó verdosa, de temperatura menos elevada, pero desprenent quasi sempre gasos que sortían á la superficie en forma de bombollas, etc., etc. Tot aixó, tancat en un espay de menos d' un kilómetre quadrat y de modo que s' descubría á nostres ulls de prompte, en un revolt del camí, nos produhí una sensació semblant á un cambi mágich d' una decoració de teatre: l' espés bosch qu' atravessa l' camí ans d' arribar al Geysers *Norris*, era l' telô que 'ns amagava la decoració natural que tant nos sorprengué.

Ab tot y que havíam decidit no deturarnos y deixar pera la tornada l' veure poch á poch tot lo notable que hi hagués pe 'l camí, no poguérem resistir al desitj de baixar del cotxe y fer una passejada per aquella terra de foch, que tal aspecte tenía.

Los Geysers del *Norris Basin* son petits, si s' exceptúa l' *Monarch*, que llensa un cop al dia los seus tres dolls d' aygua, com del cos d' un home cada un, á una altura de 25 ó 30 metres. Quan hi arribárem feya algunas horas que 'l *Monarch* havía fet sa diaria erupció de 20 ó 25 minuts; pero podíam veure 'ls Geysers anomenats *Twins* (Bessons), per serne dos situats á molt poca distancia y quasi iguals, quina interrupció es sols d' alguns minuts, y quina duració es encara més breu: l' altura no passa de 4 á 5 metres.

Altres varis petits Geysers cridavan nostra atenció vers diferents llochs d' aquella mena de terreno, sobre 'l que passávam ab cuydado pera evitar l' infinitat de forats, esquerdas y fangueras, que son altres tants escapes de l' extraordinaria combustió interior qu' alimenta tant estrany fenómeno. Hi havía llochs hont lo pes del cos feya enfonzar una lleugeríssima capa calissa que semblava la superficie d' una roca, y no era més qu' una formació que tapava algun sot d' aygua poch fondo, ó tal vegada l' cráter d' algun Geyser apagat.

Per tot lo *Norris Geyser Basin* la vegetació ha cedit lo lloch á las formacions calissas, que tot ho cobréixen d' eixa capa blanquinosa, ab tons grochs y rogenchs, segons las substancias que l' aygua porta, unas vegadas sospesas y altras combinadas. Tant sols algun vell tronch, anterior tal vegada á l' época de l' aparició dels Geysers en aquest lloch, queda allá cubert de carbonat de cals, com pera testificar que no sempre hi ha dominat l' regne mineral sobre l' vegetal, com ara succeheix.

Altra manifestació de la combustió interior en las inmediacions dels Geysers son los anomenats *paint pots* ó *pots de pintura*, que consistéixen en petits espays formats de substancias fácilment solubles en l' aygua, que al ser travessadas per una d' aquestas corrents d' aygua mineral calenta, ó de vapor, en lloch de produhirse una esquerda, un bassiot, una font ó un geyser, se forma una petita bassa de fanch del color de la terra ab que s' empasta, á través de la que surt lo vapor interior en forma de bombollas, y s' evapora l' aygua en la superficie del depósit de fanch, que verdaderament sembla una mica un pot de pintura posat á escalfar.

Segueix lo camí algunas millas atravessant grans boscos que hagueran produhit nostra admiració per la magnitut de llurs arbres, si no haguéssem tingut fresca la memoria de nostre viatje á California, hont la naturalesa fá tal vegada la més magestuosa exhibició de monstruosos vegetals de tota l' América.

Elk Park, ó sia *Lo Parch del Ciervo*, es una gran extensió de terreno pla, sens bosch y rodejat de montanyas, per la que descriu graciosas y grans curvas lo riu Gibbon; al extrém y á l' esquerra del parch, á uns quants centenars de metres del camí, hi ha una hermosa col-lecció de *Paints Pots*, notable per la diversitat de colors que presenta.

Al acabar eix gran prat, entra l' camí, seguint ayguas avall lo curs del Gibbon, en un estret y llarch congost anomenat *The Gibbon Cañon*, format per montanyas espadadíssimas que no ténen en llur basa més separació que l' amplada del riu, quin fons es moltas vegadas lo camí

per hont passan los cotxes, per no haverne pogut obrir de mellor: aquestas montanyas s' elevan segons en quins indrets á 2,000 peus sobre l' riu, fent que l' *Cañon* tinga l' aspecte ombrívol y magestuós de tots los de las Montanyas Rocosas, al mitj de quinas se troba.

La paraula *cañon*, d' origen espanyol, ha perdut entre nosaltres sa accepció de terme geográfich, significant gran congost llarch y fondo, lo meteix que vol dir la paraula *Foz* en Aragó y Navarra, y s' es aclimatada entre 'ls nort-americans, y per aquest conducte entre 'ls inglesos, fins al punt de que la definició d' aquesta paraula figura al principi de totas llurs Geografías, entre las de Montanya, Golf, Cap, Congost, etc., etc.

A l' entrada del gran *cañon* aparéixen, coronant las alturas de la vora dreta del Gibbon, una porció de grans cráters d' antichs Geysers, que semblan las ruinas d' algún antich castell; y encara á alguna distancia s' aixeca una lleugera boyrina de fum com pera atestiguar que si 'ls grans Geysers s' havían apagat, aquell lloch no estava encara completament inerte.

Sègueix lo camí pe 'l fons del *cañon* uns 4 ó 5 kilómetres, vejentse ab freqüencia petitas fonts calentas, *paint pots*, y altras manifestacions de la combustió interior, que indican la proximitat dels grans grupos de Geysers próxims.

Al deixar lo riu *Gibbon*, lo camí puja per la montanya que forma la vora esquerra ab fortas pendents, y aixís que s' arriba á la gran calma superior desde la que 's descubreix un hermosíssim panorama de montanyas, comensa la baixada, fins á arribar al riu *Firehole*, qu' es al meteix temps lloch de parada per haver'hi una casa de fusta y algunas tendas de campanya hont poderhi dormir.

La modesta construcció de fusta que anava á servirnos d' aixapluch aquella nit, está formada per rústegas parets de tronchs d' arbres no traballats, amarrats uns ab altres per llurs caps á mitja fusta, y sortint los extrems dels tronchs que forman cada paret algun centímetres més que l' parament dels perpendiculars contiguos. Allí hont hi han portas y finestras, las vigas interrompudas están

amarradas á forts marchs. Té l'edifici planta rectangular, essent la paret més llarga d' uns 12 á 14 metres y la més curta de 6 á 8, y está dividit en dos pisos que s' comunican per una escala de má; en lo pis inferior, dividit en dos compartiments, hi ha l' menjador y la sala, y en lo superior, separat en varias cambras per envans de lona, 'ls dormitoris.

Al voltant hi ha algunas tendas y barracas que serveixen de cuyna, dormitoris de criats y demés dependencias indispensables.

L' amo d' aquestas pobres construccions, que en tant allunyat recó semblan grans cosas, n' ha batejat lo refugi ab lo seu nom, anomenantlo *Marshall's Hotel*, tenint son corresponent llibre pera que tothom que hi arribe hi inscriga l' seu, sa nacionalitat y residencia. Si s' ha de creurer á Mr. Marshall, desde que l' Parch s' ha obert d' una manera regular als *touristes*, tot visitant ha fet nit en Marshall's, y per lo tant son llibre es la llista exacta dels que han estat en lo Yellowstone Park. Nostres companys inglesos no deixáren perdre l' ocasió de fullejar lo llibre pera veurer si hi era gayre repetit lo nom pera ells tant venerat d' *England:* també nosaltres per curiositat passárem los ulls per aquellas páginas, en quinas nó tinguérem lo gust de veur'hi ni un sol espanyol, per lo que l'hostaler no dubtá en afimar que era jo l' primer de mos paysans que havía visitat tant apartada regió.

Ans que nosaltres havían ja arribat alguns cotxes, uns que 'ns precediren en lo meteix camí, y altres que hi havian arribat per dos camins més que allá s' ajuntan; un que ve dels Geysers y un altre del llach *Yellowstone*, y com comprenguérem que la casa no podía encabir cómodament á tanta gent, nos donárem pressa á arreglar la manera de passar la nit. No fou possible obtenir un llit, ni tant sols un matalás pera cad' un, y aixís fou precís que Mr. M... y jo 'ns avinguéssem á dormir junts en un meteix llit, que més pecava d' estret que d' ample. Després arribáren més cotxes, y quan arribá l' últim, que serían sobre las vuyt de la nit, la petita casa contenía unas 60 personas, sense contar los criats y cotxeros que dormían en las

barracas del costat. Uns 20, entre 'ls que hi havía una senyora juheva, que viatjava ab son marit, nos repartírem los llits del pis superior, ab pells d' os en lloch de flassadas, per no ésser suficients las que hi havía; y 'ls demés s' arregláren en la sala y menjador del pis inferior, fent dos grans llits rodons ab pells, flassadas y palla al voltant de las estufas, qu' estiguéren encesas tota la nit.

Ab tot y que las separacions de las vigas n' eran tapadas ab fanch, y de l' escalfor de las estufas aumentat per lo de tanta gent reunida en tant poch lloch, lo fret que feu tota la nit fou molt intens.

Lo programa del día 23 era anar á veure los grans Geysers y tornar á dormir al hotel: era donchs aquell día lo día magno del viatje, lo verdader objectiu de tantas millas com havíam recorregut.

Aixís que la claror de la celistia nos despertá, tothom se posá en moviment, ab tot y l' gran fret que feya, lo que proba la poca bondat del llit y l' absoluta carencia de *confort*.

Als voltants de la casa l' herba n' era blanca de neu, y 'ls marges del riu *Madison* se veyan també coberts de gel.

Sobre las 7 h, y després d' haver esmorzat, pujárem al cotxe, posantnos de la meteixa manera que 'l día abans, ab l' esperit menos alegre que llavors per la mala nit que havíam passat, y perque las ayguas del Marshall's hotel nos havían ocasionat á tots certs desarreglos, que després sapiguérem ser una cosa general á tothom que n' beu, per las moltas substancias alcalinas que conténen.

La regió dels grans Geysers, de la que lo *Norris Basin* es una especie de vanguardia, s' divideix en tres grupos anomenats respectivament *Lower*, *Middle* y *Upper Geyser Basins*, ó sían concas inferior, mitja y alta.

A la sortida de Marshall's lo camí travessa l' Madison per un gual, creuha dúas vegadas son afluent *Firehole*, y ab poca estona s' arriba al *Lower Geyser Basin*, qu' es més notable pe 'l conjunt de fonts, geysers, escletxas, sots d' aygua, etc., etc., que no pas per contenir cap d' eixas cosas que sobresurtin d' una manera especial sobre 'ls demés grupos.

Sembla que s' hi han arribat á contar 70 geysers y 693 fonts minerals calentas de diferentas menas; sobresortint lo grupo anomenat *The Thud*, compost d' una porció

ESTATS UNITS.—Parch del Yellowstone.
Vista prop del Marshall's Hotel.

de fondos depósits d' aygua mineral, alguns d' ells de temperatura bastant elevada; tenint en general las parets

en forma de cono invertit. L' aygua d' eixos depósits es, en sa major part, blava ó verdosa, mes perfectament trasparent, y en altras fosca á manera de tinta ab vesllums rogencas. Ficat dins d' aquestos últims depósits, lo termómetre marcá 90 graus centígrades, segons observació de mon company de viatje.

Entre 'ls geysers, lo més important es lo anomenat *Fountain*, que está rodejat d' altres més petits y de bassas d' aygua mineral: no arribárem á temps de véure'l funcionar; mes, segons la Guía, l' aygua puja fins á 40 ó 50 peus y l' intermitencia es de 4 ó 5 horas, essent molt irregular sa duració.

A poca distancia tinguérem ocasió de veure funcionar l' anomenat *Jet Geyser*, quin cráter es una mena d' embut obert en la superficie del terreno, d' uns 5 metres de diámetre per 7 ó 8 de fondaria, ab una petita obertura al cap de vall, d' uns 0'20 á 0'30 metres de diámetre.

Al comensar l' erupció, s' omple l' depósit d' aygua que s'agita més y més, fins á trasformarse l'agitació en un bonich surtidor en forma de bano, que fa pujar sas ayguas á una altura de 3 ó 4 metres sobre la terra; al acabar, l' aygua va baixant de mica en mica fins á desaparéixer de la vista, y ans de comensar y mentres dura l' erupció s'sénten ruidos subterranis produhits sens dubte per l' aygua y la gran quantitat de vapor que s' hi barreja. La duració fou d' un minut llarch, essent l' interrupció no regular, mes sempre de pocas horas.

Entre las fonts de la forma de *paintpots*, n' hi ha en aquesta conca una anomenada *The Mud Caldron* (la Caldera de Fanch), que té uns 4 metres de diámetre, plena de fanch argilós blanch, travessat per bombollas del vapor interior, fent un monótono cloch cloch semblant al soroll d' una olla bullint. Lo fanch hi está tant diluhit, que al ficarhi l' bastó queda com pintat de blanch, ni més ni menos que si s' hagués ficat dins d' una disolució de cals.

Aprop d' aquest depósit de fanch n' hi ha d' inferior tamany, mes de la meteixa mena, encara que de colors diferents, predominanthi l' carmí y l' roig.

Lo camí fa varias voltas pera passar aprop de las dife-

rents cosas notables: estant prop d' una milla pera travessar lo *Lower Basin*.

Entre aquest y l' *Middle* no hi ha res de notable: alguna qu' altra font aislada y sens importancia apareix á dreta y esquerra durant lo camí, que ab son desarrollo de dúas millas més, arriba al altre grupo.

Quasi del tot diferent aquest del anterior, encara que per sa proximitat se podrian considerar com á part d' un meteix grupo, deu sa importancia, no á la varietat y nombre de sas fonts, sino á l' existencia d' un geyser grossíssim, un dels més grans del mon, si es que no ho es, anomenat ab propietat *Excelsior*.

Se troba separat del camí pe 'l riu, mes hi ha un petit pont de fustas que permet lo pas á personas y cavalcaduras.

Mentre l' geyser no funciona té l' aspecte d' una font de grandíssimas proporcions; un estanyol de forma irregular d' uns 100 metres de llargada per uns 60 d' amplada, ple d' aygua continuament xarbotant, ab abundants desprendiments de vapor, forma la boca de sortida d'aquesta notable font, quinas abundantíssimas ayguas van al riu per medi de varias canals ó rechs naturals que ab los depósits y formacions calcáreas de las meteixas ayguas s' han cobert d' una capa pétrea que 'ls dona un aspecte com si estiguéssen encimentadas. Lo nivell de sortida de las ayguas es uns 4 ó 5 metres més elevat que l' del riu, lo que ocasiona una porció de petitas cascatas, que per cert contribuhéixen en gran manera á l' imponent bellesa del conjunt.

Las parets interiors del gran depósit d' aygua, qu' es á la vegada canonada de sortida del geyser, son espadadas, y en alguns llochs del tot verticals, fins al punt de que ab tot y ésser l' aygua molt transparent, no pot veures lo fons del depósit.

La sortida dels gasos se verifica á través de la massa líquida en proporcions incomparablement més grossas que en totas las fonts vistas abans, produhint la consegüent agitació en la superficie de las ayguas, que sembla la d' una immensa caldera quan bull, essent tant abundant

lo vapor que s' escapa, que fa impossible lo permanéixer en sas voras pe 'l costat oposat al vent.

La temperatura de l' aygua á la vora del riu es de 79 graus centígrados.

Aquest geyser funciona d' una manera irregular, variant son intérval entre tres ó quatre horas y un dia, aixís es que no es fácil arribar á temps de véurel funcionar y com nosaltres teníam lo temps comptat y per altra part no anávam provehits de tendas ni de menjar pera poder esperar que l' monstre 'ns dongués sa magestuosa funció, várem seguir nostre camí, estant aquesta vegada tots d' acort en deplorar la desgracia de no haver vist l' *Excelsior* en activitat; encara que sens perdre l' esperansa de véurel á la tornada.

Segons la Guía, las ayguas d' aquest geyser s' aixecan á una altura que varía entre 100 y 300 peus, arrastrant ab ellas pedras, de las que algunas han arribat á pesar 100 lliuras.

Cinch millas més de camí, seguint ayguas amunt la conca del *Firehole*, á alguna distancia del riu, y per terreno pedregós cobert de bosch en molts paratjes, nos conduhíren al *Upper Geyser Basin*, darrer punt de nostra excursió, en qual lloch se troba la més maravellosa reunió de geysers de que s' té noticia, puig ni en Nova Zelandia ni en Islandia, hont hi ha notabilísims manantials d' aquesta mena, se n' troba un conjunt tant notable en tant poch terreno; ó per lo menos aixis ho havém llegit, puig en veritat havém de confessar que no coneixém los dels altres punts esmentats.

Lo primer geyser quelcom important que s' troba es lo *Fan* (Vano), situat entre l' camí y lo riu, lo qual estava despedint acompassadament plomalls de vapor, quan nosaltres arribárem á sa vista; als pochs minuts estava de plé en acció etjegant dos surtidors d' aygua barrejada ab grans quantitats de vapor á una altura de 14 á 16 metres.

Fou tant oportú aquest geyser, esperant nostra arribada pera funcionar, que 'ns tragué lo mal humor que'ns havía quedat per no haver pogut veure l' *Excelsior*, y tots á una

saludárem ab exclamacions d' alegría tant amable y oportuna rebuda.

Als tres ó quatre minuts lo surtidor comensá á baixar, desapareixent l' aygua, poch á poch, y disminuhint lo vapor per pulsacions acompassadas fins á quedar als 10 minuts completament termenada l' erupció. Mes allavors notárem que pochs passos més cap al riu, hi havia un forat per lo qual seguía sortint vapor ab un soroll semblant al d' un escape d' una caldera, que segons sapiguérem després es un escape permanent de vapor, mes que unas voltas aumenta y altras disminuheix al meteix temps que funciona lo geyser inmediat.

Lo cráter del *Fan* se troba sobre una roca de color rogench, de la qual s' aixeca en forma de canonada d' un metre d' altura presentant dúas oberturas per las que surt l' aygua y l' vapor. La formació d' aquesta canonada-cráter es deguda indubtablement al meteix geyser, que hi deposita las substancias minerals que expulsa barrejadas ab l' aygua.

Uns 100 metres més amunt nostre camí atravessá lo riu per un rústech pont de fusta, deixant á l' esquerra lo *Riverside*(lo de la Vora del Riu) y passant després lo *Grotto*, *Jonny Faithful*, *Giant*, *Oblong* y *Castle*, geysers situats tots en la vora esquerra del *Firehole*, arribárem á un campament, format per 30 tendas de campanya y una gran tenda menjador, situat á uns 200 metres del *Old Faithful* en un planich que domina tots los geysers importants del grupo.

Sería un quart d' onze quant baixárem del carruatje en lo campament, y, segons nos digué l' home que estava encarregat de las tendas, l' *Old Faithful* (Vell Constant ó Puntual) havia funcionat á las 10, de modo que essent son período d' una hora, dintre de 45 minuts tornaria á actuar ab la puntualitat que en justicia li ha valgut lo nom que porta.

Lo cráter d' aquest notable geyser, que es lo més conegut y estudiat per sa regularitat y son curt intérval, es una obertura elíptica d' uns 1'60 metres de llarch per 0'60 d' ample, situada en la part superior d' un cono de poca

altura y molta basa, format per las meteixas petrificacions del geyser. Las faldas d' aquest cono conténen una pila de petitas bassas d' aygua cristallina que s' renova en cada erupció, bassas que per llur formació y figura ténen alguna semblansa ab las de las Deus Calentas *(Hot Springs)*.

Estats Units. — Parch del Yellowstone.
Geyser *Old Faithful* (Vell Puntual).

Quan lo geyser no funciona, surt una petitíssima quantitat d' aygua per lo cráter, escampantse en totas direccions. y una petita columna de vapor senyala de lluny la situació del manantial.

A las 11h menos 10 minuts comensárem á notar las senyals de la próxima erupció; la sortida de vapor aná creixent gradual y rápidament y al cap de tres minuts comensá á surtir l' aygua barrejada ab grans massas de vapor, y evaporantse en gran part al posarse en contacte ab l' atmósfera, produhint una columna fluida d' extraordinaria bellesa, sobre tot si s' mirava desde l' Oest, donant ocasió á que la llum del sol se descompongués en sos bonichs colors al ferir l' aéreo conjunt format pe' l' vapor y l' aygua.

Encar que es difícil calcular l' altura exacta d' un surtidor d' aquesta mena, y més no tenint á má cap aparato, á nosaltres nos sembla qu' era d' uns 20 ó 30 metres. Segons la Guía, l' altura varía entre 75 á 150 peus inglesos.

L' erupció fou d' uns 12 minuts, durant los quals se vegé sortir aygua ben distintament uns 5 minuts y los restants lo que sortia era solament vapor.

Lo creixement de la columna gasseosa tingué lloch á salts ab certa regularitat, fins alcansar lo máxim d' altura y de la meteixa manera aná abaixantse.

La temperatura de l' aygua en lo cráter en lo moment de notarse las primeras senyals d' erupció, era de 93 graus centígrados, y la de la meteixa aygua al caure á terra 77 graus. La temperatura d' ebullició en lo campament es de 92 graus 5, explicantse la major temperatura de l' aygua del cráter abans de l' erupció per los gasos que súrten del interior de la columna líquida ab gran pressió y elevada temperatura.

Un dels espectadors tirá son mocador en mitj de la columna líquida quan l' *Old Faithful* funcionava ab més activitat, y uns moments després caygué lo mocador completament net.

Entre las 18 ó 20 personas que 'ns reunírem pera veure l' erupció de las 11, s' trobavan varis coneguts del Marshall's Hotel, y entre ells l' impávida senyora juheva, única representació de son sexo en aquell desert paratje.

L' *Old Faithful* se troba situat en lo límit Sud del grupo de geysers, quelcóm més alt que l' resto de la vall, y de forma que desde ell son visibles tots los principals geysers

situats á abdúas voras del *Firehole*, ayguas amunt de l' unió d' aquest ab lo petit *Firehole*, lo qual fá que siga 'l punt de vista mellor pera veure lo conjunt de tant extraordinarias deus.

A pochs centenars de metres de distancia se veu junt al riu lo cráter del *Castle*, que realment sembla una ruina d' alguna construcció feudal, llensant constantment pulsacions de vapor, y de quan en quan, petitas quantitats d' aygua, que apenas si súrten lo suficient pera escamparse per las escantonadas voras de la boca de sortida del geyser. En segon terme s' véuhen una gran porció de geysers, la major part senyalant llur presencia durant lo temps d' inacció, per un petit núbol de vapor estacionat damunt dels cráters, gracias á la tranquilitat de l' atmósfera, sortint de tant en tant un raig de vapor y d' aygua de tal ó qual punt en que la vista no s' havia fixat, y que acusava un geyser *imprevist*, no apuntat en la llista que contenía nostra Guia, ja sía per haver sigut descobert després, ó bé per ésser de poca importancia y no estar catalogats y estudiats sino los més importants.

Mentres estávam contemplant tant original perspectiva, aparagué en la meteixa direcció del *Castle* una columna de vapor, á menos d' un kilómetre de distancia del observatori de conjunt que tant bé havíam escullit, y per sa altura y rapidés ab que creixía nos acusá la presencia de un gran geyser: consultárem lo mapa y efectivament en aquella direcció vejérem marcat lo *Splendid*, senyalat en lo Catálech com geyser de unas 3 horas d' intérval entre cada erupció, de uns 4 á 10 minuts de durada en cada una d' aquestas y etjegant l' aygua fins á 200 peus d' alsaria.

Donada la distancia que 'ns separava del *Splendid*, no 'ns fou possible comprobar ni remotament aquest últim dato. La durada desde l' comensament fins al acabar de funcionar per complert, fou de uns 8 minuts.

Encara funcionava lo *Splendid* quan aparegué á nostra dreta y á molt curta distancia, en l' altra vora del *Firehole*, la senyal d' altre geyser en acció y consultat lo mapa, resulta ser *The Lioness* (La Lleona), qual columna d' aygua al funcionar no passa de 8 á 10 metres, mes que té la par-

ticularitat d' estar en combinació ab altres dos petits geysers separats sols uns pochs metres de sa boca, nomenats *The Cubs* (los Cadells). Aquesta vegada *la lleona* s' anticipá als *cadells* prop d' un minut, mes aquestos seguíren l' exemple de llur vehina y poguérem disfrutar per espay de dos minuts del espectacle de 3 surtidors naturals, que si per llurs dimensions, comparadas ab las d' altres geysers, no oferían gran cosa de particular, tenían en cambi la novetat de la combinació.

Cridáren nostra atenció moltíssims altres petits geysers envers diferents punts de la vall, allargant nostra permanencia en los turons inmediats al *Old Faithful* fins á sa erupció següent, que comensá á iniciarse uns 15 minuts abans de las 12, repetint los meteixos carácters manifestats en l' anterior ab poquíssimas ó cap variant en l' intensitat y temps empleat, justificant una vegada més la propietat del nom que porta.

Entre 'ls geysers que ab arreglo ab lo que 'ns digué l' home que estava al cuydado del campament, esperávam veure funcionar prompte, estava lo *Bee Hive* (Buch d' Abellas), del qual s' esperava que comensaría á donar senyals d' erupció entre 12 y 1, per lo qual un cop acabada la de las 12 del *Old Faithful*, nos dirigírem al altre costat de ríu á l' esplanada formada per sa vorera dreta, en la que, á pochs centenars de metres de distancia los uns dels altres, se troban *lo Lleó*, *la Lleona*, *los Cadells*, *lo Buch*, *la Gegantesa* y altra gran munió de petits geysers, deus, escapes de vapor ó de vent.

La Gegantesa, situada en la part més elevada de l' especie de plá inclinat que s'exten desde la basa de las montanyas vehinas fins al ríu, té per cráter una bassa formada per parets en forma de cono invertit, qual vértix se pert en las entranyas de la terra. La superficie de la bassa afecta una forma elíptica d' uns 10 metres de longitut per 8 d' ample. Lo período d' aquest geyser es d' uns 14 á 15 días y l' elevació de sas ayguas durant l' erupció d' uns 70 metres. Haventse manifestat la darrera vegada 6 ó 8 días abans, no cabía ni la més remota esperansa de veure á *la Gegantesa* en acció. L' aygua de sa bassa, á través de

la qual s' escapava l' vapor interior en acompassadas bombollas, tenía una temperatura quelcom més elevada que la de l' atmósfera.

Lo *Bee Hive* deu son nom á que son cráter presenta la forma d' un buch d' abellas de jonch, ó pera parlar en termes més precisos, d' un cilindre ó tubo de pedra de prop d' un metre d' alsada per altre tant de diámetre exterior en son punt més alt, essent en la basa un poch més gros, mes no tant que á la vista fassa perdre al conjunt la semblansa ab un cilindre, més aviat que ab un cos cónich. Lo diámetre interior de la canonada es d' uns 0'50 m., de manera que l' gruix de las parets es d' uns 0'25 m. per terme mitj. Aquesta rara formació tubular surt directament de la roca, sens que s' veja en aquest geyser l' apilonament cónich, producte de las materias llensadas durant las erupcions, que s' veu en la major part dels demés.

Á pochs metres de distancia del cráter se véhuen varis forats ó escletxas per hont súrten vapors y gasos calents en més ó menos quantitat. Una d' aquestas oberturas serveix com d' anunci al geyser, aumentant d' una manera notable y molt marcada la sortida de vapors desde una mitja hora abans de comensar á funcionar lo *Bee Hive*.

Á las 12h 20 minuts comensá á notarse que l' escape de vapor de que parlém aumentava, convertintse en un petit geyser de 4 á 5 metres d' altura. Tots los visitants escampats per diferents punts de la vall fent temps y mirant los cráters dels geysers principals, quan vejérem aquesta senyal, de la qual tots estávam enterats, en poch temps nos reunírem pera presenciar d' aprop la major de las erupcions que probablement tindríam ocasió de véurer, puig *lo Gegant*, que es l' únich de la vall més gros que lo *Bee Hive*, no podíam tenir ocasió de véurel' á no ser qu' estiguéssem alguns días en lo campament, lo que no estava en l' ánimo de cap dels presents per lo molt avansat de l' estació y ésser ja massa fredas las nits pera passarlas soplujats per una senzilla tenda de campanya.

Á la poca estona de funcionar com á geyser lo forat anunciador, se vegé ben clar cóm sortía vapor del cráter

principal, sentintse un soroll com d' aygua bullenta y acostantse á la boca podía véures' que l' aygua s' trobava á cosa d' una vara de lo que podríam dirne l' brocal, considerant lo geyser com un pou. L' aygua, agitada fortament per la sortida dels vapors, se trobava en com-

ESTATS UNITS. — Parch del Yellowstone.
Geyser *The Giantess* (La Gegantesa).

plert estat d' ebullició, llensant de tant en tant petits esquitxos que arribavan á saltar enfora.

Aquestas pulsacions anáren creixent fins alcansar alguns metres d' alsada sobre l' terreno, lo que 'ns feu apartar un xich pera evitarnos una dutxa d' aygua calenta.

Als 15 minuts d' haver aparescut lo petit geyser inme-

diat, aná minvant y lo *Bee Hive* convertí sas pulsacions cada vegada més grossas en raig d' aygua y vapor á las 12 y 40 arribant als pochs moments á son máxim d' elevació, que calculárem en uns 60 metres y mantenintse aixís durant uns 12 minuts pera desaparéixer després ab bastanta rapidesa.

Durant l' erupció, en la qual fou de notar la poca quantitat d' aygua que sortí, comparada ab la gran acumulació de vapor, alguns dels presents féren la proba de tirar petits objectes á la boca del geyser com pera probar sa forsa, essent tots ells arrastrats á una alsada com d' uns dos tersos de la total de la columna fluida; bossins de fusta y mocadors fóren los objectes preferits pera aquesta mena d' experiencias.

Al comensar lo geyser sas pulsacions y durant l' erupció se sentíren sorolls sorts produhits per lo moviment subterrani de la massa fluida que ab tal forsa eixía á barrejarse ab l' atmósfera.

Lo predominar lo vapor sobre l' aygua d' una manera tant notable, explica la forma rara del cráter, y la falta del cono que apareix en quasi tots los manantials d' aquesta classe, ja que la major part de las materias llensadas per lo geyser desaparéixen barrejantse ab l' atmósfera en forma de vapors y gasos, y per aixó l' aygua produheix al pujar sa formació pétrea, que es la canonada de sortida, pero res produheix al caure á terra per ser en quantitat insignificant.

Tot just desaparegut l' hermós surtidor, no esperant veure ja res de notable y essent l' hora del *lunch*, nos dirigírem tots los presents á la tenda-menjador ab una precisió que indicava l' unitat de miras de tots los estómachs; pero encara haguérem de deturarnos uns minuts abans d' entrar á la tenda, pera contemplar l' erupció de la una, del sempre puntual *Old Faithful*, que fou exacta repetició de las anteriors.

Durant lo *lunch* férem honor al cuyner que exercitava l' seu art en tant llunyana regió, y fins los meteixos joves inglesos, tant esclaus de las conveniencias socials, haguéren de pendre part en la conversa general, que

sigué una especie de lloa als geysers y al Yellowstone en general.

Abans d' abandonar lo campament férem una visita á uns *paint pots* propers, que no oferéixen particularitat digna de menció respecte als que havíam vist en altres llochs.

Á dos quarts de tres emprenguérem nostre viatje de retorn al Marshall's Hotel, aturantnos en distints punts ab objecte de veure d' aprop las diferentas cosas que cridavan nostra atenció. En lo *Middle Basin* nos detinguérem pera veure si podíam tenir la sort de presenciar una erupció del *Excelsior*, pero no havent sigut tant afortunats seguírem al poch temps nostre camí. Sens incident notable arribárem al Marshall's á las 5, y haventnos precedit alguns de nostres companys del *Upper Basin*, y seguit la major part dels altres en lo meteix camí, nos trobárem á l' hora del dinar ab la majoria de las caras conegudas del campament y del dia abans, y ab algunas novas de gent arribada del *Hot Springs Hotel*. Entre nostras coneixensas hi havia la senyora juheva inglesa y son marit, qui no tardá en entaular conversa ab nosaltres, per conducte de nostres companys de cotxe, sos paysans.

Després del dinar y d' haver parlat dels geysers y del Yellowstone, mirats baix tots los punts de vista possibles, com tots estávam viatjant entrárem naturalment en la conversa de viatjes, extenentnos desde la bondat de tal ó qual hotel fins á l' organisació política d' aquest ó aquell país. Mr. C..... lo major, nos exposá un plan de viatje que de moment consistía en arribar á Sant Francisco passant per *Salt Lake City*, pera lo qual era precís atravessar la cordillera de las Rocosas en diligencia. Desde Sant Francisco era 'l seu plan anar á las illas Sandwich ó á Melbourne (Australia), aturantse en aquets punts y en altres d' Australia y de las illas de Sumatra y Borneo lo suficient pera no arribar á Madras fins á entrada d' hivern del 84; passar aquest en l' India inglesa y seguir per Suez á cloure sa volta á Liverpool, de ahont havíam sortit feya uns quants mesos. Lo juheu inglés, que semblava home práctich en viatjes, y que havía viscut en l' India, los hi

doná alguns consells oportuns: Mr. C..... nos parlá de sas impressions del Canadá y dels Estats del Est de l' Unió, recomanantnos los hotels d' alguns llochs y aconsellantnos que no anéssem á altres; l' autor d' aquestos apuntes feu lo meteix ab respecte á Sant Francisco y *Salt Lake City*, contribuhint tant amena conversa á que s' passés agradablement la vetllada.

Abans de retirarnos á descansar en nostres llits ó matalassos á terra, que gracias á tenirlos emparaulats desde l' matí abans de sortir, nos havía reservat Mr. Marshall, l' amo del Hotel, esdevingué la qüestió sobre l' hora que sortiríam lo día vinent, lo qual, naturalment estava enllassat ab lo que pensávam fer. Segons nostre primitiu programa, que fins allavors havíam seguit al peu de la lletra, devíam anar á dormir al Campament de Norris Fork, parantnos en lo camí pera veure las diversas cosas dignas d' ésser vistas ab calma; pero com vullgas que no la nit anterior l' havíam passada tant malament, ab tot y resguardarnos una casa de fusta, que al fí sempre es alguna cosa més que una tenda de campanya, y veyent que lo probable era que las nits fóssen cada día més fredas, pensárem tots que lo més posat en rahó y prudent era retornar directament al Hotel de Hot Springs, cosa que s' feya més necessaria sabent, com sabíam per varias personas arribadas d' allí, que al día vinent sortía del Hotel en direcció als geysers una de las collas dels invitats de Mr. Villard, los quals, essent molts, pensavan partirse en dúas seccions, uns que pujarían á dormir á Marshall's, y altres que s'quedarían en Norris Fork, pera lo qual estavan ja emparaulats tots los llits disponibles en abdós llochs.

Tot semblava donchs fer més necessari lo retornar lo día següent á dormir á Hot Springs, pero quan ja anávam á fixar l' hora de sortida, se presenta Mr. M..., á qui nosaltres créyam al llit, dihent que lo que decidíam no podía ser perque 'ls cavalls no resistirían tant llarga jornada y que sobre tot, lo tracte era dormir á *Norris* y que no creya que l' cotxero volgués variarho sens que se l' indemnisés dels perjudicis que poguéssen resultarne per fadigar massa al bestiar.

Parlant jo á solas ab Mr. M... vaig convénce'm de que lo que estava passant no era més que un acte d' oposició á nostres companys los inglesos, y de que ell tenía tantas ganas, ó més, que nosaltres de dormir l'endemá en l'Hotel.

Com se vullga que 'ls dos germans C..., lo Rvnt. S... y jo formávam la majoría, nos creguérem ab dret á fixar l' hora de sortida pera l' día següent, encara que no fós del agrado de Mr. M... y manárem al cotxero que tingués los cavalls enganxats á las 6 del matí, ab ánimo de que en tot cas tinguéssem temps pera arribar al Hotel fins descansant llarch rato en Norris. Aquesta orde, que no agradá al cotxero, no s' *oposava al contracte,* com ab cert tó burlesch feu constar lo Reverent. Aquesta orde fou la declaració de guerra entre 'ls tres inglesos y jo, per una part, y l' cotxero y Mr. M... per altra: nosaltres teníam á nostre favor l' ésser la majoría y ells lo tenir en llur poder las riendas, que al cap de vall un cotxero es en son vehícul, si fa ó no fa, lo que un capitá es en son barco, y l' créure's amparats per un contracte, encara que aixó darrer fós petita ventatja per no reconéixer nosaltres sa validés.

La nit fou sumament freda y quan l' endemá á las 6^{h} nos alsárem, encara l' glas y la gebra encatifavan la terra com si estiguéssem al mitj del hivern. A tres quarts de set, després d' haver esmorzat, nos despedírem ab un saludo general y 'ns posárem en marxa, no sens rependre al cotxero per sa falta de puntualitat, fentli notar que aixó era *faltar al contracte.*

Lo vapor que llensavan alguns geysers y respiraders de poca importancia, que estavan á la vista, condensat per lo fret, se projectava en lo cel ó en alguna montanya llunyana com un *cumulus* en miniatura.

Després d' atravessar lo *Madison* y l' *Firehole,* son afluhent, comensárem la gran pujada pera conseguir l' alta colina que separa la conca d' aquell riu de la de son altre afluhent *Gibbon.* Mr. M... baixá del cavall al comensar la pujada, pero tots los demés, manifestant no voler faltar á lo estipulat en lo més mínim, y considerant que l' cotxero podría pendre á mal que féssem una cosa no *pactada,* seguírem en lo carruatje. Lo matí convidava á caminar

pera entrar en calor, y en los dos días anteriors los inglesos y jo havíam acreditat ésser mellors caminadors que Mr. M..., pero l' estat á que havían arribat las cosas exigía de nosaltres passar fret en lo carruatje encara que fós més incómodo que l' haver pujat á peu la costa.

En cambi, en las devalladas baixávam pera escalfarnos, ab gran disgust del cotxero y de Mr. M..., que s' permetían rondinar de nostra conducta aprofitant lo trobarnos fora.

En una forta pujada á la sortida del gran *cañon* del Gibbon, lo cotxero s' lamentava, dirigintse á Mr. M..., del gran esfors que tenían de fer los cavalls pera arrossegar lo cotxe ab nosaltres dintre, puig ells ja havían baixat; lo Rvnt. S... li preguntá si era d' alguna societat protectora d' animals, broma que caygué molt bé al interpelat *Yankee*, que després de tot era un infelís que s' estava coneixent que si s' sostenía en sos tretze, era per la presencia del seu paysá, que tant agradable y corrent havía estat fins á l' aparició del tres joves inglesos.

Havent observat que en una hora no havíam caminat més que unas duas millas, Mr. C... se permeté algunas brometas sobre la tant ponderada velocitat dels ferro-carrils dels Estats-Units y prenent per tipo lo *Northern Pacific*, que no camina més que de 18 á 20 millas per hora, digué que nostre vehícul estava en armonía ab lo ferro-carril, y com aquest es un dels punts més sensibles de tot *yankee*, que considera al seu país com un *non-plus-ultra* en materia de perfeccionaments mecánichs, Mr. M... protestá enérgicament trayent l'exemple del ferro-carril de Pensylvania, que recorre la distancia de 99 millas que hi ha entre New-York y Philadelphia, en dúas horas, y ab aquest motiu haguéren de dirse algunas paraulas, lo nort-americá y l' inglés, que féren més tivantas las relacions.

Al passar per lo *Norris Geyser Basin* nos aturárem uns moments com pera despedirnos d' aquest darrer grupo de surtidors naturals, que ara, després d' haver contemplat los magnífichs del *Upper Basin*, nos semblavan molt més petits y menos importants que abans y á dos quarts de dotze estávam en lo campament de *Norris Fork*.

Confirmantse las noticias que havíam sentit en Mar-

shall's, l' home encarregat del campament nos manifestá que tenía totas las tendas presas pe 'ls senyors invitats per Mr. Villard, que s' esperavan pera dintre unas horas, y que per lo tant no 'ns podía oferir lloch hont dormir. Mr. M..., que no estava encara refet del tot de sa passada indisposició, al veure que no hi havía lloch hont dormir y afalagantlo poch lo tenir de passar una nit que prometía ser tant freda com las anteriors, á l' intemperie en lo cor meteix de las elevadíssimas Montanyas Rocosas, sense dirnos res sembla que convencé al cotxero de la necessitat de seguir fins al Hotel, y efectivament, després de pres lo *lunch*, sens intervenirhi nosaltres pera res, lo cotxero enganxá 'ls cavalls y á dos quarts de dúas seguírem la marxa fentnos uns y altres lo desentés, pero quedant Mr. M... y l' cotxero ab un humor de mil dimonis á causa de llur derrota, tant completa, com tossuda havía sigut llur resistencia fins arribar á *Norris*.

Al arribar á la pujada fins á la partió d'ayguas que separa las concas del *Gibbon* y del *Green Creek*, baixárem del cotxe tots alegrement pera demostrar que no volíam ésser exigents després de nostre triomf, que havía sigut lo producte necessari de las circunstancias.

Deixárem á la dreta lo romántich *Llach dels Boscos*, devallárem per la *Vall del reguerot Vert*, contemplant en son fons la ratlla d'aygua d' aquest notable color, y al poch rato nos aturárem en los *Obsidian Cliffs*, pera veure altra vegada d' aprop aquesta singularíssima formació y recullir alguns exemplars de roca cristallina de diferents colors.

Sens altre incident notable arribárem al Hotel á las 6^{h} de la tarde, que fou com arribar á la civilisació després de tres dias d' estar en país desert, puig en l' Hotel hi havía quants avensos moderns se poguéssen desitjar, inclús llum eléctrica.

Durant la vetllada ocorregué un fet que per sí sol demostra l' escrupulositat inglesa en qüestió de tracte social. Nos trobávam en el saló del Hotel, lo Rvnt. S..., los germans C... y jo, quan un dels primers se posá á tocar al piano alguna pessa de ball; unas senyoretas que hi havía en la sala, aprofitáren la música posantse á ballar ab uns

joves que las acompayavan, prolongantse lo ball d' aquesta manera improvisat durant cosa d' una hora. Acabada la primera pessa uns dels joves s' acostá á M. C... pera donarli las gracias per la música, y aquest accedí galantment á seguir tocant; son germá 'ns estava dihent que de bona gana pendría part en lo ball, mes com no tenía qui 'l presentés á la reunió, forsós li sería contentarse ab estar sentat escoltant la música. Com los qui ballavan eran americans, y per lo tant menos escrupulosos en aquestas qüestions, no havían trobat inconvenient en aprofitarse de la música y en adelantarse á donar las gracias al complascent pianista, sens previa presentació; mes un inglés no podía, ni valentse de tant favorable ocasió, prescindir d' aquella formalitat pera pendre part en lo ball. Al parlarli d' aixo, 'ns deya Mr. C...: tocant lo piano y contentant á aquestos senyors no falto en res á las conveniencias socials, mes de cap manera tinch jo lo dret d' acostarme á n' ells, ni de fe'lshi preguntas, y molt menos de tenir la pretensió de participar del ball.

Abans de retirarse, las senyoretas que havían estat ballant s' aproximáren al piano, y ab un graciós: *much obliged to you*, *Gentleman*, y un *good night*, se despedíren de nosaltres, com protestant ab llurs salutacions de l' exagerada manera de veure las cosas, de nostres companys de viatje. Era lo bon sentit práctich americá protestant de l' inflexible rigidesa británica.

Lo día 25, á dos quarts de deu del matí, sortírem del Hotel cap á *Cinnebar*, arribant á dit punt després d' una hora y mitja de viatje per un camí que ara no 'ns semblá tant dolent com l' altra volta, potser perque n' acabávam de passar de molt pitjors.

A Cinnebar estava estacionat lo tren especial que havía conduhit la comitiva de Mr. Villard, compost tot ell de cotxes-salons, cotxes de dormir, y un cotxe cuyna-menjador.

A las 3^{h} en punt sortí de Cinnebar nostre tren, y notárem ab sentiment que 'ls tres inglesos no havían arribat encara, lo qual nos privaría de revéure'ls, ja que no haventhi més que un tren diari, arribarían á Livingston després de nostra sortida.

A las 6 h 45 arribárem á *Livingston*, hont era tal la afluencia de forasters que, trobantse plé lo *Merchant's Hotel*, hont havíam posat l'altra vegada, tinguérem d'anar á dormir á una casa particular que lo meteix amo del *Merchant's Hotel* nos proporcioná.

Arribar á Livingston era tornarse á trobar en contacte ab lo mon, del qual havíam estat en cert modo apartats durant los cinch días de nostra excursió.

Com á dato curiós, aquí va una nota dels gastos desde que sortírem de Livingston fins que regressárem, per lo qual podrá tenirse una idea de lo cara que es la vida en aquella remota regió, hont, desde 'ls passatges de ferrocarril fins als llimpiabotas, tothom triplica ó quadruplica los preus de las cosas.

	DUROS	
Día 21.—Bitllet de ferrocarril, de Livingston á Cinnebar, anar y tornar, uns 16 kilómetres.	7'50	
Carruatje de Cinnebar al Hotel, uns 10 kil..	2	
Lunch, dinar, y cambra en l'Hotel.	4	13'50
Día 22.—Esmorzar, *lunch*, dinar y llit . .		4
Día 23.— íd. íd. íd.. . .		4
Día 24.—Esmorzar, *lunch*, dinar y cambra.	4	
Assiento en lo carruatje durant la excursió als Geysers.	18	22
Día 25.—Esmorzar y *lunch*.	2	
Cotxe del Hotel á Cinnebar. . . .	2	4
Altres gastets y estrenas durant l'excursió..		8'50
Suma Total. . . .		56

En qual relació, cóm se veu, tots los gastos son necessaris y per lo tant pot considerarse dita suma com á promitj del cost per persona, de l'excursió als Geysers desde Livingston.

De Livingston á St. Paul

Lo día 26, á las 9h30 del matí, sortírem en direcció al Est, portant nostre tren més de quatre horas de retrás, sens dubte pera no perdre la costum que alashoras era en la línea del *Northern Pacific* quasi una lley, de que no sortís cap tren sens un notable retrás.

Acomodats, en lo darrer dels dos *sleeping-cars* que lo tren portava, y passant revista al voltant nostre, vejérem en un departament inmediat al que ocupávam, á un Doctor alemany en companyía de sa senyora, jove y hermosa americana, ab los qui havían fet lo viatje en lo meteix cotxe, lo día abans desde l' Hotel fins á Cinnebar, y que per lo tant havíam presenciat cert incident un xich cómich que 'ns ocorregué ab Mr. M... apropósit d' una discussió sobre los defectes y qualitats dels menjars europeus y americans; además hi havía en nostre vagó altres companys de viatje, ab alguns dels quals havíam ja cambiat saludos anteriorment. Emprenguérem donchs la travessía dels dos días de tren en companyía de molts coneguts de la vetlla, y ja se sab que quan se viatja no es difícil convertir á un conegut en amich, encara que aquesta amistat no sía més duradera que fins á l' estació de parada.

Lo Dr. D..., sa senyora y jo no trigárem en fernos amichs. Ell havía servít durant la guerra franco-alemanya en qualitat de metje militar prussiá, y per poch que se li 'n parlés desseguida treya á colació algún dels episodis d' aquell que semblava ésser un dels períodos de més recorts y emocions de tota sa vida. Parlava, además del alemany, l' inglés y l' francés perfectament y xapurrava l' espanyol ab un deix criollo americá, per haver residit alguns mesos en Cartagena de Colombia.

L'amena conversació del Dr. D... sobre diversos assumptos, y l' amabilitat de sa esposa, contribuhíren á fernos agradables los dos días que s' emplean desde Livingston á St. Paul.

Al poch temps d' haver sortit del primer de dits punts, atravessárem lo *Yellowtone*, passant á sa vora dreta que

seguírem per espay de uns 90 á 100 kil. sens trobar estacions ni rastre de població civilisada ni selvatje, fora dels contats paraders sens importancia, que abuy día no ténen altre objecte que procurar punts d' encreuhament als trens que van en sentit contrari, pero que demá servirán tal volta com á punts de partida pera petitas poblacions d' emigrants. En alguns d' aquestos paraders, no hi ha altre edifici que un vagó vell que fa lo servey d' estació y de casa d' empleats, qual nombre, com se suposa, es reduhidíssim, y encara en algun punt, ni sisquera n' hi ha cap, quedant á cárrech dels del tren lo desviar las agullas quan es necessari.

Poch després de passar lo tren altra volta per la vora esquerra, s' arriba á una petita estació nomenada *Stillwater*, hont resideix l' agencia del Govern que administra la tribu india dels *Crow*, los quals se reunéixen en aquest punt dúas vegadas l' any pera rebre farinas, robas y altres efectes en cambi de bestiar y productes naturals que ells entregan. Los *Crow* son una de las infinitas varietats dels *Pells-rojas*, que compónen abuy día una Agencia, no molt important, ja que s' calcula que no passan de 4,000 los indis de tots sexos y edats sotmesos á ella. La principal ocupació d' aquestos indis es lo bestiar, especialment lo caballar, comptantse que no baixan de 30 á 40 mil los *ponies* que possehéixen.

A *Stillwater* hi havía uns 6 ó 8 indis, alguns d' ells montats en *ponies*, ab llurs trajos de colors vius, anellas á las aurellas ab llurs mantos y llurs gorras de pell ab grossas plomas.

A algunas millas passada l' Agencia, vejérem un campament de 18 ó 20 tendas cónicas, situat entre la vía y lo Riu. Al passar lo tren una porció d' indis s' aproximáren los uns á peu, altres á cavall, fent gestos com si saludéssen.

Es fama que 'ls Crow preténen que llur encontrada está situada en lo mellor paratje del mon, havent estat col-locada aixís expressament pera ells per lo *Gran Esperit*. Cap al Sud las ayguas son dolentas y lo terreno de febres; cap al Nort los hiverns son llarguíssims, rigurosos, no hi

ha prats pera l' bestiar; es precís viatjar ab gossos, perque los cavalls no póden resistir aquells grans frets; cap al Est no hi ha altras ayguas que las fangosas del Missouri; y cap al Oest, encara que hi ha ayguas claras y bons prats, los hiverns son també massa frets, y lo bestiar no pot aguantarse allí més qu' en l' estiu.

Tal volta l' estar tant contents del país en que viuhen, ha estat una de las causas d' ésser aquesta una de las tribus més pacíficas y que menos feyna ha donat á las tropas dels Estats Units.

Com no portávam en nostre tren cap vagó-menjador, per estar encara tots ocupats per los hostes de Mr. Villard, fins á las dúas y minuts, hora en que arribárem á l' estació de *Billings* (á 184 kil. de Livingston) no poguérem menjar, y encara allí lo menjar fou de tal naturalesa que 'ns recordá aquells *Restaurants* (s' ha d' anomenarlos aixís encara que sian miserables barracas) d' abans d' arribar á Livingston.

Billings compta ab una poblacio d' uns 2,000 habitants, y son aspecte es molt semblant al de las demés poblacions vistas anteriorment.

Desd' aquest punt endavant lo trassat de la línea segueix la vora dreta del riu, que ja no abandona fins á deixar la conca del *Yellowstone*, per la del *Little Missouri*.

A la sortida de la població se veu á la dreta un puig nomenat *Skull Butte* (Puig dels Cranis), en qual punt, segons tradició india, se sacrificáren voluntariament 40 joves guerrers de la tribu *Crow* per' aplacar al *Gran Esperit*, que per cástich de llurs pecats los havía delmat ab una horrorosa epidemia de verola. Aquest fet ocorregué, segons la tradició, ja fa dúas ó tres generacions.

Un dels sitis més interessants es lo pas del riu *Big-Horn* (Gran Corn) molt aprop de sa desembocadura en lo Yellowstone, del qual es un dels principals afluents. Lo *Big-Horn* es navegable algunas millas ayguas amunt, pera embarcacions de poch calat. La conca d' aquest riu y las montanyas inmediatas han sigut teatre de sangrentas escenas en los darrers temps, abans de que l' Govern de l' Unió possehís de fet aquestas encontradas.

Un xich més endavant, en la conca del petit afluent *Rosebud*, que atravessa també l' ferrocarril, á algunas millas al Sud del punt en que l' atravessa, tingué lloch, lo día 25 de Juny de 1876 la matansa del general Custer ab tota sa columna, composta de 600 genets del Regiment número 7 de cavallería, qual fet tingué ressonancia per tot lo mon civilisat, y obligá al Govern á menar la guerra contra 'ls indis ab més activitat y precaució.

Dit fet ocorregué de la manera següent. Desde 1873 en que l' general Stanley ab 1,700 hómens prengué possessió de la vall del Yellowstone, construhint alguns forts y deixant alguns destacaments, no sens molta resistencia per part dels indis, especialment dels Sioux, que sostinguéren una acció en la desembocadura del riu Tongue, tots los estius hi hagué campanyas més ó menos enérgicas.

Las de 1874 y 1875 fóren poch importants; mes l' any 1876 s' inaugurá ja en lo mes de Febrer ab una expedició de 200 soldats, pera lliberar á una caravana de 46 emigrants que s'trobavan sitiats per los indis en lo fort *Pease*, prop de la desembocadura del Big-Horn. La verdadera campanya del 1876 s' inaugurá ab un triple moviment combinat contra lo centre de la vall del Yellowstone y sos afluents Big-Horn, Rosebud, Tongue y Pawder, en qual vasta regió dominavan quasi en absolut los *Sioux*, *Cheyennes*, *Mandaws* y *Arickavrees*, tribus que repugnavan l' autoritat de las Agencias, y que guiadas per capdills com *Crazy Horse* (Cavall Foll) y *Sitting-Bull* (Toro Assegut), estavan en lluyta oberta ab los Estats Units.

Lo triple atach combinat tingué efecte de la manera següent: lo general Crook, ab 1,000 soldats, eixí del fort Fetterman, que s' troba situat alguns centenars de millas al Sud, sobre l' riu North Platte, y avansá cap al Rosebud. Los generals Terry y Custer ab 400 hómens y 600 cavalls, sortíren de Fort Lincoln, situat sobre lo Missouri y avansáren cap al Oest. Lo coronel Gibbon desde Fort Ellis, prop de Bozeman, dominant l'alt Yellowstone, avansá cap al Oest, ab sis companyías d' infanteria y una petita escolta de cavalleria. Las dúas últimas columnas se topáren lo 21 de Juny en la conca esquerra del Yellowstone, frente

la desembocadura del Rosebud. Lo general Terry, que era lo cap de las forsas reunidas, ordená un avens paralel de las columnas de Gibbon y de Custer, per las valls del Big Horn y del Rosebud respectivament, quedantse ell en lo

ESTATS UNITS. — *Sitting Bull* (Toro Assegut), capdill dels Sioux, que exterminàren en 1876 la columna del general americá Custer.

Yellowstone ab los 400 hómens de sa primera columna, y emportántsen Custer los 600 cavalls.

Lo desastre de Custer fou lo final d' aquestas operacions, que semblavan ben combinadas y de las quals, en

lo que s' refereix á la derrota de Custer, no hi han detalls per no haver quedat ni un trist soldat pera contarlos; mes los trossejats cossos dels 600 soldats testimoniáren una resistencia desesperada ó bé una sorpresa inconcebible.

Substituhint al general Terry lo general Miles, s' aumentáren las tropas, y continuantse ab vigor las operacions, al termenar l' estiu del 77 se trobava pacificat lo Yellowstone, ab tot y haver aparegut en escena á última hora un nombrós grupo d' indis *Nez-Percés*, procedents del Oest, que com los demés fóren derrotats y obligats á acullirse á las Agencias, los que poguéren escaparne vius, donchs ja es sabut que 'ls *Yankees*, en llurs guerras ab los indis, may han pecat de generosos.

Per lo curiosa, veus'aqui la traducció d' una carta que *Sitting Bull* dirigí al capitá de la vanguardia poch després de la catástrofe de Custer:

«Yellowstone— Al coronel Otis—Desitjo saber ¿qué estéu fent viatjant per aquest camí? Estéu assustant tots los búfalos. Jo vull cassar en aquesta comarca. Jo vull que vos en anéu ab los vostres per allí ahont heu vingut. Si vos no ho feu, lluytarém altra vegada. Deixéu lo que havéu pres y tornéusen endarrera. Jo soch vostre amich.—Sitting Bull.»

Lo célebre autor d' aquesta carta, s' ha convertit després en ciutadá pacífich, y no fá molt que vejérem en un diari de Chicago que semblava inclinat á deixar lo cult del *Gran Esperit*, pera convertirse á la religió católica, detenintse únicament pe 'l carinyo á sas varias mullers, que tindrá d' abandonar al abjurar de sas antiguas creencias. ¡Podría ferse mormó y tendría una religió ab pretensions d' ésser la d' un poble cult y seguiría ab sas varias mullers!

Cap al tart lo tren nostre s' detingué en una estació sense importancia nomenada *Forsyth*, pera soparhi, y en sent fosch travessárem lo *Rosebud*, lo *Tongue*, hont hi ha l' acantonament militar nomenat *Fort-Reogh*, y un xich més amunt *Miles City*, petita ciutat de 2,500 habitants, fundada l' any 1877 y batejada ab lo nom del general que alashoras havía pacificat lo Yellowstone.

Durant la nit passárem per *Glendive*, població fundada en 1881, y que té actualment 1,500 habitans y es l' última estació que s' troba sobre lo Yellowstone, quin curs segueix lo ferrocarril desde Livingston (uns 550 kilómetres).

A trench d' auba del dia 27 nos trobávam á l'altra part, á la dreta, del *Little Missouri* (altre important afluent del Missouri), després d' haver travessat lo terreno escabrós y d' aspecte selvatje, que s' exten algunas millas de llarch á llarch de l' indicat afluent, conegut vulgarment per *The bad lands* (Las malas terras), y també per *Pyramid Park*, á causa de semblar pirámides molts de sos puigs erms y pelats.

Lo Dr. D..... que havía estat varias vegadas en *The bad lands*, va parlarnos d' aquella característica regió, condolentse que no l' haguéssem creuhada de día pera haver vist un espectacle interessant y nou.

En tot lo país que atravessávam y lo que ja havíam atravessat lo día abans, es á dir, al Oest de *Dakota*, y en tot *Montana* (desde poch ans de passar lo Little Missouri, estávam ja en lo territori de Dakota), nos deya lo Dr. D....., hi ha un tipo de població blanca especial, formada d' emigrants provinents del Est dels Estats y de totas las nacions d' Europa, empró per efecte de la vida que portan, dedicada principal y quasi exclusivament al cuydado del bestiar, adquiréixen prompte una manera de ser típica, distingintse d' entre tots los anomenats *cow boys* (vaquers), que van montats en llur *pony*, y armats de fusell, revolver y fuhet, conduhint remats compostos de milers de vacas ó toros (aquestos darrers no son tant agressius com los d' Espanya), lluytant ab las bestias y ab los elements, havent en cert modo substituhit als indis en lo domini de tant extens territori.

Lo *cow boy* es per naturalesa feréstech y agressiu, en sa independencia y á causa de sa manera de viure, que es una lluyta continuada. Se n' riu del *comfort* que l'Yankee té com una paraula que condensa gran part de las aspiracions d' aquesta vida, y professa horror á tot lo que puga mermarli sa independencia mitj-selvatje, compla-

guentse que algun *touriste* parteixi ab ell las privacions de sa vida y fins féntlashi sufrir exageradas, sense que en aixó hi haja res que se sembli á perversitat de cor, perque en general son generosos, valents y altaners.

Contan que un ciutadá del Est viatjant per aquestos paíssos hagué de fer nit en una població naixent, en la que la casa ó barraca que servía d' hotel, estava á cárrech d' un *cow boy*, que havía deixat de cuydar bestiar feya poch. A la casa no hi havía més que una tovallola y haventli semblat al foraster un xich bruta, al demanarne un'altra, va ferli de resposta lo novell hostaler: «Més de vint s'hi han aixugat avuy meteix ab aqueixa tovallola y ningú s'ha queixat més que vosté; además sápiga que en aquesta fonda no tenim per costúm lo permetre murmuracions».

En una petita estació nomenada *Dickinson* várem esmorzarhi.

Lo tren corría per un terreno esbarjós que contrastava notablement ab los valls del Yellowstone y del Little Missouri; éram á la conca del gran riu, del colós del Noroest, del principal afluent del *Pare de las ayguas*, del Missouri en una paraula. Las terras las véyam conreuhadas, las estacions, insignificants per ara, se troban á cada moment, es á dir, nos acostávam á la civilisació.

A la una del mitj día arribárem á *Mandan*, població d' uns 2,000 habitans, situada á la vorera dreta del Missouri; existeix com á població desde 1881, y lo seu nom prové del d' una tribu india que ocupava aquest lloch. Una munió d' edificis de mahó y de pedra dónan á n'aquesta població un aspecte de ciutat y deixan entendre la seva importancia; entre altres hi ha un magnífich Hotel prop de l' estació, hont menjárem, que costá 65,000 $.

Al bell costat del Hotel hi vejérem una botiga d' objectes curiosos indis, com son pells, fletxas, sabatas, caps de búfalo, cervo, etc., etc., dissecats.

Eixint de Mandan, á la dreta, s' ovira la silueta del establiment militar anomenat *Fort Lincoln*, verdadera basa d' operacions del exercit americá en sas diversas campanyas contra 'ls indis del Yellowstone. Lo fort domina la confluencia del riu Big Heart ab lo Missouri.

Pochs minuts després se presentan á la vista las térbolas y magestuosas ayguas del gran riu, y lo pont magnífich, imponent y airós á la vegada, ab sos cinch trams de ferro y cer posats damunt de pilans y estrebs de mampostería, formant en conjunt una de tantas obras que per sa grandiositat han escampat per tot lo mon la fama d' aquesta mena de construccions americanas.

Lo pont té una altura en son tauler de 50 peus sobre las ayguas més altas, está dividit en 5 trams, los tres centrals de 122 m. de llum y los dos extrems de 68 m. cada hú, formant una longitud total de 434 metres. Lo cost d' aquesta obra, termenada en 1881, fou ben á la vora de 1.000,000 de dollars.

Lo caudalós Missouri, que en aquest punt presenta un aspecte tant grandiós com qualsevol dels rius més grossos d' Espanya, té dessota del pont una elevació sobre l' nivell del mar de més de 500 metres, y sas ayguas recórren fins á confóndre's ab las del mar en lo golf de Méjich, una distancia de prop de 4,000 kilómetres, més de la meytat dels quals correspónen al Mississipí, riu avall de sa confluencia ab lo Missouri. Ab tot y trobarnos á tant inmensa distancia de la desembocadura, lo riu es ben navegable fins uns quants centenars de kilómetres ayguas amunt del pont, y gracias á las facilitats que això ha presentat al tráfech y al comers, las voreras del gran riu s' han colonisat y *americanisat* (si se 'ns permet usar aquesta paraula com á sinónim d' haverse fet *Yankees*), bastants anys abans de l' arribada del ferrocarril á n' aquestas regions.

A la sortida del pont s' entra en la floreixent població de *Bismarck*, situada á la meteixa vorera del riu, sobre 'l que hi té una porció de construccions de fusta, com molls, magatzéms, etc., etc., que mostran l' importancia que té pera la població aquesta vía d' aygua.

Bismarck compta ab uns 5,000 habitants, alemanys en gran part, com ho son la majoría dels emigrants establerts en lo territori de Dakota. L' haver pres lo nom del gran estadista pera aquesta població, que s' fundá tres anys després de la guerra franco-prussiana, deu considerarse

com un recort carinyós dels emigrants alemanys á una gloria vivent de llur país.

Lo Dr. D....., que com es natural participava del sentiments d' admiració de sos paysans respecte En Bismarck, nos deya al fernos notar lo molt que prometia la creixent ciutat, en quina estació estava detingut nostre tren: ¡de segur que en tota Alemanya En Bismarck no té lo que té en aqueixa llunyana comarca americana! ¡un poble com aquest que porte son nom!

Desde l' estació vejérem una porció de bons edificis d' obra, tals com hotels, banchs, iglesias y edificis particulars; y la meteixa estació es una de tantas construccions d' aquesta classe que fan que l' passajter forme bona idea d' aquesta població germánich-americana.

Dakota, un dels territoris dels Estats Units, dintre de quins límits nos trobávam desde poch abans d' atravessar lo Little Missouri, forma un extens quadrat, limitat al Nort y al Sud per los paralelos 49° y 41° respectius, al Oest per lo meridiá 31° O. de Washington, y al Est por lo *Red River* (ó riu Colorado), y altres accidents naturals, agafant una extensió no gayre més petita que la d' Espanya. En 1870 la total població blanca d' aquest territori no passava de 14,000, y estava en sa majoría establerta cap al Sud, hont va establirse la primitiva capital del territori á las voreras del Missouri (Jankton); cambiadas més endavant las condicions, y poblada la part Nort ab la construcció del carril y l' establiment del conreu del blat en gran escala, aprofitant tots los avensos introduhits de poch en la maquinaria agrícola; la part Nort ha vingut á ser més central que la Sud, perque ha tingut mellors medis de comunicació. Damunt del gran quadrat que forma lo territori, s' han establert dos nervis ó núcleos de població, un procedent del Sud y extenentse cap al Nort de llarch á llarch del Missouri, y altre procedent del Est, cap al Oest seguint lo carril. Bismarck, punt ahont coincidéixen la ferrada vía y lo riu, ha vingut á ser naturalment lo centre del territori, y en 1883 ha sigut designat com capital en substitució de Jankton, cosa que sens dubte ajudará á donarli encara més vida.

Lo cambi de capital era l' assumpto important que s' tractava en l' época de nostre viatje, per més que en principi ja estava resolta, pero encara los interessos del Sud se resistían contra los del Nort. Los periódichs que comprárem en Bismarck y en altras estacions, venían plens de detalls sobre l' particular.

Un cop passat Bismarck, la vía atravessa una immensa planura, que s' extén desde l' Missouri fins al riu Dakota, terreno en lo qual las máquinas pera la sembra del blat y pera la preparació de la terra s' hi adaptan admirablement, podentse ab molt poca gent conreuhar extensions immensas de terra, explicant això lo secret del orígen d' aquesta verdadera inundació de blat y farina que desde 'ls Estats Units s' espargeix per tot lo mon, causant la desesperació dels paíssos que, com lo nostre, no han adoptat encara los nous procediments de conreu, y que per lo tant no 's troban en lo cas de competir.

Involuntariament nos recordárem de nostras planuras de Castella, lo *graner d' Espanya*, y la comparansa va entristirnos, com alguns mesos abans nos havía entristit la visita que férem á n' alguns *ranchos* (hisendas) á California.—Totas las nostras terras productoras de blat, sumant las de tota Espanya, aprofitant fins los últims recons de nostras montanyas catalanas, no arriban á formar una extensió igual á la que té qualsevol d' eixos estats ó territoris del Oest, plans, sense obstacles, de terra verge, ben regats y ab totas las condicions y facilitats que s' pugan desitjar. A bon segur que California, Texas, Iowa ó Dakota póden cada un de per sí produhir tant de blat com Espanya, ab tot y comptar ab una població que no passa de la d'alguna de nostras provincias, per lo que es evident que si nosaltres empleém moltíssima més gent en produhir lo meteix, nostra producció agrícola ha de ser molt més cara, ó nostres culliters més pobres. Qualsevol de las dúas cosas es greu mal pera Espanya. Es ben clar que la nostra nació pot produhir lo máximum producte agrícola que sa superficie li permetia, empleant menos brassos dels que avuy emplea nostra atrassadíssima agricultura y també es evident que nostra conveniencia nacional aconsella

l' adopció de tots los avensos que contribuhescan á la baratura del producte, que quasi sempre es produhida per la susbtitució del travall manual per lo mecánich, lo qual á la curta ó á la llarga ha de produhir un sobrant de població que tindrá de dedicarse á un' altra cosa diferent de la agricultura, á la industria, á la minería, ó á qualsevol altra mena de producció ó de travall. No més que per una transformació consemblant creyém nosaltres que es possible poder sostenir la competencia ab aqueix Nort-América, quina producció creix de una manera tant rápida y gegantina.

Aquella tarde afegíren un cotxe-menjador al tren nostre, ab lo que guanyárem alguna mica del retrás que portávam. Lo Dr. D..., sa esposa y jo, sopárem plegats en una de las petitas taulas del cotxe-restaurant.

Ja entrada la nit y abans d' ajáure'ns per última vegada en nostre *sleeping-car*, passárem par *Jamestown*, un dels principals pobles de Dakota, gran centre de producció de blat y que conta ab una població d' unas 2,500 ánimas. La població s' troba situada en la vorera dreta del riu *James*, que unas quantas millas riu avall cambia aqueix nom per lo de Dakota, que dona nom al Territori. Lo Dakota es afluent esquerre del Missourí, al que s' ajunta prop de l' antigua capital del territori, Jankton, després d' un curs de més de 400 millas, en direcció Nort-Sud.

Durant la nit atravessárem lo riu Colorado (*Red River*) que corre en direcció Sud á Nort, formant part del gran sistema hidrológich de la badía d' Hudson, essent de notar la rara penetració d' aquesta corrent del sistema Hudson entre 'ls terrenos que pertányen al sistema d' ayguas del Mississipí-Missouri sens qu' existesca cap gran cadena de montanyas que forme la divisoria entre abdós sistemas hidrológichs.

Lo riu Colorado es lo límit entre lo territori de Dakota y l' estat de Minnesota. *Fargo* y *Moorhead* son dúas poblacións floreixents separadas sols per lo riu, análogament á Madan y Bismarck, pero de bastanta més importancia que aquestas.

A la sortida de sol del día 28, últim de nostra llarga

excursió per lo despoblat Noroest, corría nostre tren cap al Sud seguint la vorera oriental del Mississipí, que haviam atravessat, á la nit, per lo pont de *Brainerd*, punt de bifurcació de la línea del Mississipí y la que termina en *Duluth* y *Superior city*, situadas en lo límit Oest del llach Superior.

Lo Mississipí, ayguas amunt de St. Paul, no es navegable sino en trets molt curs á causa dels moltíssims salts que presenta; salts que, aprofitats convenientment, han sigut una de las majors fonts de prosperitat del Estat. A Sank Rapids, estació del ferrocarril situada á 75 millas ayguas amunt de St. Paul, se calcula que la forsa aprofitable no baixa de 28,000 cavalls de vapor, dels quals sols se n' aprofitan actualment una petita part.

A las 12^{h} arribém á la vista de *Minneapolis*, y á las 12^{h}45 estávam en la gran estació anomenada *Union Depot* de *St. Paul*.

Lo restant del día d' arribada lo dedicárem á veure St. Paul y lo següent á visitar Minneapolis, las dúas poblacions bessonas y rivals del alt Mississipí.

St. Paul, situada en la vora esquerra del gran riu, á més de dúas míl millas de sa desembocadura, es la capital del estat de Minnesota y compta en la actualitat ab una població de 80,000 ánimas próximament, essent lo límit superior de la part navegable del riu, donchs á poca distancia, ayguas amunt de la població, hi ha las célebres cascadas de St. Anthony.

Minneapolis, situada á unas 7 ó 8 millas al NO. de St. Paul, y á l' altra part del riu, es una població del meteix nombre d' habitants que la capital, trobantse abdúas poblacions en tant íntima comunicació, que s' póden considerar com una sola ciutat, qu' es lo principal centre al nort de Chicago y St. Louis. D'allí súrten ferrocarrils en totas direccions, essent unas deu las líneas principals; además lo riu es una gran vía de transport no sols pera la sortida de la fusta, que es en quantitats considerables, y dels demés productes naturals, sino també pera l' introducció de mercancías extrangeras que arriban per la vía de New-Orleans y St. Louis, ab un sol trasbordo en lo primer punt, y per tant en mellors condicions que las

demés localitats del interior, que las ténen que rebre de segona má. Dúas companyías de grans vapors de tres pisos, fora de la línea de flotació, fan un servey regular desde St. Louis á New-Orleans, además de moltas embarcacions de carga remolcadas per petits vapors que remontan y descendéixen pe'l riu sens subjectarse á dias fixos de sortida.

Lo meteix St. Paul que Minneapolis comptan ab magnífichs edificis, aixís públichs com particulars, de pedra, mahó y ferro en llur major part. En la primera d' aquestas ciutats, lo Capitoli del Estat, la casa de Correus y l' *Union Depot* son tal volta los tres edificis més notables, y en la segona, además de las grans fábricas de farina que constituhéixen sa principal riquesa, cridan l' atenció lo Palau de Justicia, la Casa de la Ciutat (City Hall) y la Cambra de Comers. Abdúas poblacions están perfectament assortidas d' ayguas y comptan ab tota mena d' avensos: tramvías, teléfono, servey de bombers ab estacions permanents, etc., etc., en una paraula, ab tot quant se pot demanar en una gran ciutat moderna.

Entre 'ls varis ponts que atravessan lo Mississipí en la zona compresa entre aquestas dúas ciutats, n' hi ha un de penjant, notable per sa molta llum, enfront de Minneapolis.

Com abans havém indicat, la principal font de riquesa en aquesta ciutat es l' existencia de las grans fábricas de farina que aprofitan lo salt de las cascadas de St. Anthony com forsa motriu. La cascada es de uns 5'50 metres de altura y además lo riu té un desnivell, dins los límits de la ciutat, de uns 25 metres, lo qual, tenint en consideració lo grandíssim caudal d' ayguas del Mississipí suposa una forsa motriu de molts centenars de mils cavalls, de la qual se n' aprofita una bona part.

Las grans fábricas de farina son unas 30 que póden produhir fins á 26,000 barrils de farina en un sol día, funcionant totas. La major de las fábricas existents, denominada *Pittsburg A* (lo meteix duenyo ne té d' altras ab altras lletras), pot produhir 3,000 barrils diaris; lo cos principal del edifici té 55 metres de llarch per 35 d' ample y 7 pisos d' elevació.

La potencia de las diferentas turbinas d' aquesta fábrica se calcula en 2,400, y la quantitat de blat que necessita diariament pera tenir en moviment tota sa maquinaria, se calcula en 25,000 *bushels* [1].

En l' interior de la fábrica, nos fixárem en la manera de moldre lo blat, substituhint á las molas uns cilindres de ferro ó cer estriats, que segons sembla, donan moltíssim mellor resultat que las antiguas pedras. En lo demés, aquestas gran fábricas no diferéixen gayre de las que havém vist en Espanya en quant als procediments, per més qu' en dimensións sian molt superiors.

Al arribar á Minneapolis recordárem l' oferiment que 'ns havía fet lo Governador pera que anéssem á visitar sa fábrica farinera, pero tenint poch temps disponible, y no havent trobat dificultats en visitar la *Pittsbury A*, que la nostra *Guía* senyalava com la més gran, no tinguérem necessitat de molestar á la primera autoritat del Estat ab nostra visita.

Ja en St. Paul, seguírem lo nostre viatje cap á Chicago y lo Canadá, per país ja completament civilisat y en perfecte estat de desarrollo, termenant la nostra excursió per l' encara nebulós Noroest d' América, y acabant per consegüent aquestas apuntacions.

[1] Un *bushel* equival á 0'3635 d' hectólitre ó sian 6 quartans, 1 picotí y $^{1}/_{10}$ de Barcelona.

PERE VIVES Y VICH.

Habana, Maig de 1884.

MOSÁICH ROMÁ

DESCOBERT EN LO TERME DE SANT JUST DESVERN

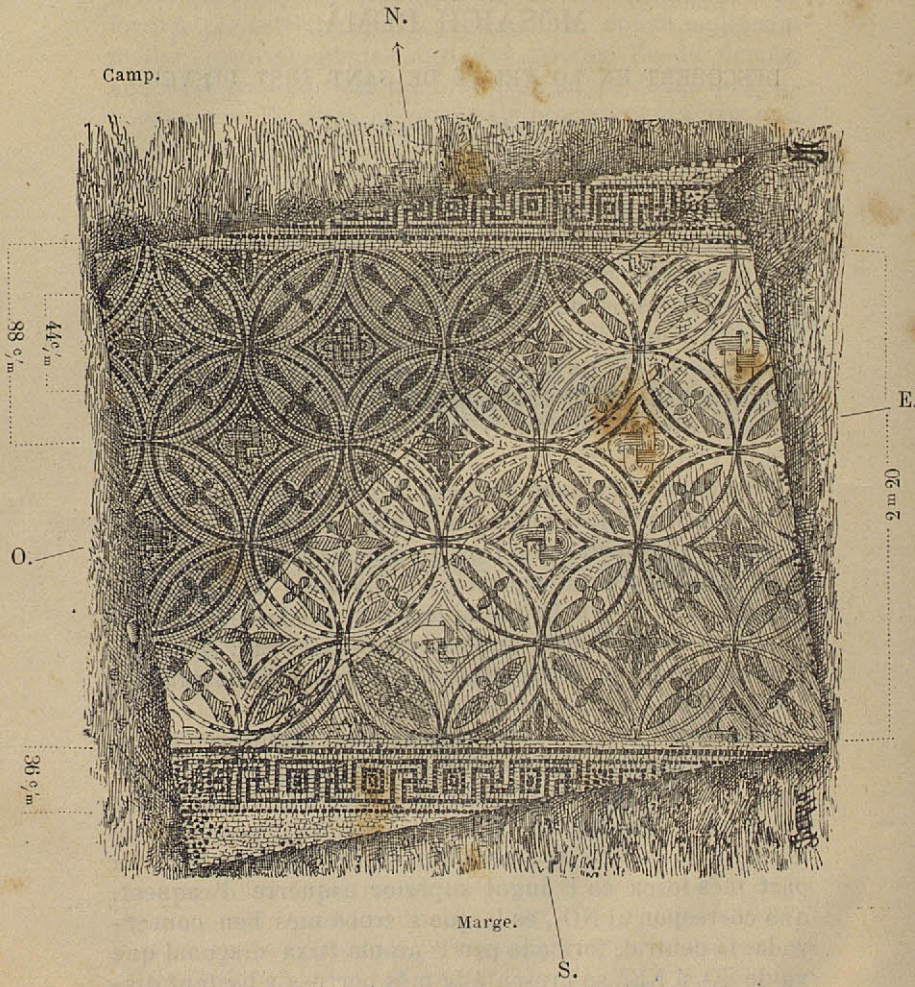
(PROVINCIA DE BARCELONA)

Lo mosáich que representan los adjunts dibuixos se troba en lo terme de Sant Just Desvern, no gayre lluny d' aquest poble, en un tros de terra situat cosa d' unas cent passas al N. de la carretera real de Madrid, que entre Sans y Sant Feliu de Llobregat corre dreta com un fil en perfecta direcció de E. á O. Baixant per la carretera cap á Sant Feliu, lo tros cau á la dreta, en terreno més elevat que va baixant en suau pendent fins al mar: á l' esquerra de la meteixa (S.), y també á molt poca distancia, s' aixeca la casa del propietari del tros, D. Gaspar Modolell.

A la galantería d' aquest y á l' invitació de D. Meliton Reniu s' deu la visita que hi férem la diada dels Reys, 6 de Janer de 1885, los amichs y consocis Srs. Maspons, Verdaguer (A.) †, Arnet é infrascrit, amablement guiats y acompanyats per los sobredits senyors.

Conresant la terra pochs días abans, comensáren á descobrirse fragments del mosáich y, avisat lo propietari, ordená aquest que s' descolgués ab cuydado un espay d' uns 3 metres en quadro, apareguent á uns 30 centímetres de fondaria lo bonich paviment que representa lo grabat. La part més fosca en l' ángul superior esquerre d' aquest, que correspon al NO., es la que s' trobá més ben conservada: la central, formada per l' ampla faixa diagonal que va de SO. á NE., se presentá ja més borrosa y bastant disgregada, essent encara menos compacte y acusant ab me-

nos claretat lo dibuix tot lo tros més inmediat á la cenefa inferior, cap ahont lo desnivell aumenta las humitats. Per aquest costat un alt marge venía malhauradament á escapsar lo mosáich y per lo del O. un camí fondo á curta distancia també l' interrompía.

Sant Just Desvern.—Mosáich romá descobert en son terme.

Es llástima que abdúas circunstancias y las necessitats del cultiu impossibilitéssen de continuar las excavacions, ja que lo elegant de la mostra y la varietat de colors y combinació de rectas y curvas denuncian una obra essencialment artística, no essent gens improbable que en la continuació del ample fondo enquadrat per la grega haguéssen aparegut (com succehí en lo mosáich descobert en 1876 en la Torre de Bell-lloch, prop de Girona, y altres) figuras humanas ó d' animals y tal volta algun nom, lo que 'ns haguera permés fixar ab més certesa l' emplassament, destí y época del mosáich. Ara com ara, donada la situació dominant del lloch, que ofereix desembrassada vista al mar y á tota la riallera plana que fins á sas voras s' exten; prenent en compte además lo desnivell general del paviment envers lo SE., que sembla respondre al intent de facilitar que s' escórren las ayguas de pluja, no crech aventurat suposar que s'tracta d'un pati interior *(impluvium)* ó d' un terrat, adossat á una sumptuosa *villa* romana, situada prop de la gran *Vía Augusta* que per allí á la vora havía de creuhar lo plá. Recórdes' qu' en Hostafranchs, fá dos ó tres anys, tingué nostre consoci lo Reverent D. Vicens María Triadó la bona sort de trobar un miliari, que en opinió del il-lustrat P. Fita determina la direcció de dita via [1]. Per lo demés es ben sabut qu' en los jardins de las *villae urbanae,* á quina classe creyém havía de pertányer aquésta, era costúm ostentar (entremitj dels arbres y dels macissos de flors) pórtichs, terrats y mirandas, hont los mosáichs en paviments y parets, las columnatas, los bustos y las estatuas dels marbres y alabastres més exquisits, combinantse ab los surtidors y jochs d' aygua, formavan los principals elements d' una espléndida decoració.

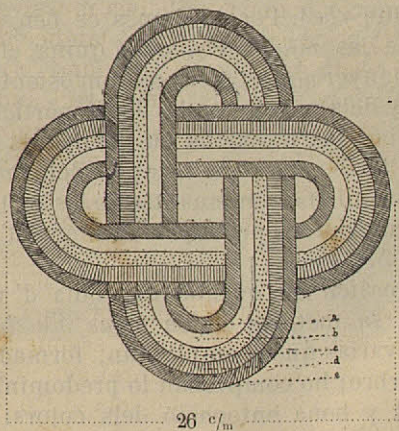
Que lo mosáich en qüestió dependía d' una vivenda rica, ho diu sa meteixa classe *(opus mussivum)*, la més fina de las varias que s' empleavan, formada per petits cubos de marbre; ho comproban lo predomini de la curva y la varietat y bona entonació dels colors: blau fosch,

[1] V. Bulletí de la A. d' E. C., any 1888, núms. 112-117, pág. 158-160.

blanch, rosat y de taronja, que verament, quan no estavan desllustrats com ara pe 'l temps y las humitats, havían de produhir un efecte magnífich.

L' amplada del fondo entre las dúas gregas laterals es de 2'20 metres, composta de dos diámetres y mitj de 88 centímetres de las circunferencias secants que, de quatre en quatre en sentit diagonal, forman lo motiu culminant de l' ornamentació; l' amplada de la grega, sense los filets que á cada costat l' encalsan, es de 29 centímetres, y ab los filets, de 36; resultant aixís una amplada total de 2'92 metres. L' orientació queda indicada en lo dibuix, que copiárem l' amich Verdaguer y l' qui suscriu. La creu entrellassada que va enclosa en l' espay tancat pe'ls quatre arquets concéntrichs ab las preditas circunferencias secants, té 26 centímetres en sa major amplada; y dits archs, de punta á punta extrema, 44 centímetres, es á dir, la meytat justa del diámetre de las grans circunferencias.

Analisats per nostre consoci, lo reputat químich don Ramon Codina Laenglin, los cubos que per mostra recullírem d' entre 'ls despresos d' un de dits entrellassats, quin detall en escala major també s' acompanya, donáren lo resultat següent (v. lo grabat):

SANT JUST DESVERN.
Detall del mosáich romá descobert en son terme.

a y *e* : calissa compacta blavenca bituminosa, quelcom silicatada y ferruginosa; quasi negra.

b : calissa blanca lamelar (marbre).

c : id. crestallina sedimentosa, rosada, ab quelcom d' argila y óxid de ferro.

d : calissa blanca sacaroídea rojenca (marbre).

Tots aquestos materials los dona en abundancia nostra comarca, y en Gracia, Vallcarca, Santa Creu d' Olorde y Sant Esteve de Castellar s' explotan encara avuy calissas paleozóicas molt compactas y de colors foscos, que admèten puliment y s' emplean en la decoració d' edificis en substitució dels més costosos marbres. En la *Montanya pelada*, prop de Gracia, n' hi ha una, carregada d' argila y d' óxid de ferro; y en las costas de Garraf se n' troban de cretáceas, que s' pulimentan fácilment y ténen coloracions claras molt variadas. Algunas d' aquestas calissas son molt flonjas y s' póden tallar y serrar ab gran facilitat, lo que las fá essencialment aptas pera la fabricació dels cubos de mosáich, que en totas sas varietats es un *opus sectile* per excel-lencia.

Aquesta abundancia de bons materials y 'ls altres mosáichs que s' han descobert y s' guardan en Tarragona, Barcelona, Girona, Mataró, Badalona, etc., autorisan tal volta la presunció de que l' industria mussiva, de que tant apassionats eran los romans, arrelá també entre nosaltres y comptaria sens dubte aquí ab nombrosos adeptes y operaris indígenas, com los comptava l' industria cerámica, segons ho testifica, p. e., lo gran nombre de marcas que figuran en lo Museo de Tarragona, aumentadas cada dia ab nous descobriments.

Una observació abans de termenar. L' entrellassat quina copia dono, es igual al que de relleu ostenta un dels capitells del claustre románich de Santa Maria del Estany, de que vaig ocuparme en lo primer *Anuari* de l' Associació (pág. 121-155): es lo segon de la segona ralla dels que figuran, copiats per nostre malhaurat amich y consoci don Roman Arnet, en la plana 143 del sobredit *Anuari*. Com no es aquest l' únich motiu decoratiu que s' troba reproduhit en l' arquitectura románica, jo m' inclino á creure que

aquésta en gran part aprofitá pera l' ornamentació en frisos, capitells, dovellas y fins fustes de columna (v. p. e. la portada de Ripoll, lo claustre d' Elna, etc.), las meteixas combinacions geométricas y elements ornamentals que lo mosáich, si bé abultantlos, es á dir, fent de relleu lo que en lo mosáich apareixía en un sol plá. Efectivament: las gregas, los entrellassats, los daus y mustatxonis, los enfilays, las estrelletas, los fullatjes y fins los animals y monstres, es á dir, tots ó quasi tots los dibuixos y figuras que s' presentan en los mosáichs, tant en los de l' antiguitat grega y romana com en los dels temps primitius del cristianisme (catacumbas) y en los de l' época més moderna de las basílicas (Ravena, etc.), reaparéixen iguals ó ab lleugerissimas variants, pero de bulto, en las portadas, claustres é interiors dels temples románichs. Sense sortir de nostra terra (Ripoll, Sant Cugat, Estany, etc., etc.) se pot comprobar ampliament aquesta veritat.

Avuy lo bonich mosáich que ha motivat aquesta nota está novament colgat y sols Deu sab si, tornat á *descobrir* un altre día, será estudiat per persona més entesa, ó si, víctima de las inclemencias atmosféricas y de las furgadoras arrels, l' única noticia que d' ell reste serán aquestas mal girbadas ratllas. Creyém que valdría la pena de que s' desenterrés definitivament tant enllá com fós possible, trasladant tots los restos posats al descobert á nostre Museo provincial d' antiguitats, hont donarían mostra del luxo que regnava en las *villae* properas á l'antigua Barcino y farían bon joch ab lo célebre fragment del vell Palau y ab los altres que de nostra *urbs romana* en lo meteix Museo s' conservan. Es probable además que unas excavacions ben conduhidas féssen trobar també altres restos, singularment arquitectónichs, y si entre 'ls meteixos aparegués alguna estatua, íntegra ó mutilada, y tal volta alguna inscripció ó alguna moneda, lo descobriment aumentaría en importancia y recompensaría ab usura lo temps y diners esmersats en obtenirlo.

RAMON ARABÍA Y SOLANAS.

ASSOCIACIÓ D' EXCURSIONS CATALANA

ESTACIÓ DE SANTA FÉ DE MONTSENY (1,154 m.).—Observador: Francisco Pintu

Thermómetre centígrau de máxima y mínima

(V. *Anuari*, any I (1881), pl. 571 y any II (1882), pl. 606).

Mesos	Días	Temperaturas observadas á las 9h del mati							Mitja dels 7 anys á las 9 m.
		1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	
Janer.....	10	+ 2°	—	— 6°	— 8°	— 6°	+10°	+ 1°	— 1°16
	20	— 2	—	— 5	— 5	— 5	9	— 2	— 1°66
	30	+ 4	—	+ 3	— 7	— 3	— 5	+ 3	— 0°83
Febrer.....	10	4	—	4	— 4	— 2	— 5	2	— 0°17
	20	2	—	6	— 1	— 5	— 8	8	+ 0°33
	28	11	—	3	— 5	+ 5	— 6	1	1°50
Mars.....	10	— 8	—	8	— 5	7	+10	4	2°67
	20	+ 2	—	— 4	+ 6°5	4	3	3	2°41
	30	5	—	— 1	8	8	8	2	5°
Abril.....	10	— 2	—	+ 4	4	6	6	4	3°66
	20	+ 2	—	— 5	4	10	9	6	4°33
	30	4	—	+ 5	5	12	15	7	8°
Maig.....	10	5	—	8	8	12	15	10	9°67
	20	16	+ 6°	?	11	10	12	9	10°67
	30	13	—	9	8°5	6	15	14	10°91
Juny.....	10	12	—	9	8	15	10	8	10°33
	20	8	—	8	10	16	10	12	10°66
	30	14	—	9	15	19	12	12	13°50
Juliol.....	10	13	19	9	10	18	—	20	14°83
	20	15	—	16	16	11	—	22	16°
	30	8	17	18	13	18	—	18	15°13
Agost.....	10	14	19	18	22	19	14	17	17°57
	20	—	—	15	12	14	16	17	14°80
	30	—	10	11°5	12	15	12	15	12°58
Setembre..	10	—	10	12	17	12	8	14	12°16
	20	—	—	9	13	10	12	9	10°60
	30	—	10	9	14	7	13	18	11°83
Octubre.....	10	6	7	8	8	5	8	9	7°28
	20	7	4	7	5	4	9	12	6°86
	30	—	5	5	7	5	4	4	5°
Novembre..	10	—	1	6	6	1	6	7	4°50
	20	—	0	6	5°5	5	3	9	4°75
	30	—	— 5	10	1°5	1	1	— 1	1°25
Desembre..	10	—	— 1°5	8°5	— 2	3°5	3	+ 8	3°25
	20	—	— 3	2	+ 4	— 4	3	1	0°50
	30	—	— 4	— 2	— 5	—11	1	— 3	— 4°
Mitja anual á 9h m.		?	?	+ 6°20	+ 5°89	+ 6°46	+ 7°06	+ 8°42	+6°805

ASSOCIACIÓ D' EX-

ESTACIÓ DE SANTA FÉ DE MONTSENY

Thermómetre centígrau

(V. *Anuari*, any I (1881),

Temperaturas máximas decádicas			1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	Máximas mitjas decádicas
Janer...	—Déc.ª	1.ª	+10°	—	+ 4°	+10°	+ 6°	+12°	+10°	+ 8°67
»	»	2.ª	10	—	3	10	10	15	9	9°50
»	»	3.ª	13	—	9	13	8	8	12	10°50
Febrer.....	»	1.ª	12	—	10	11	8	9	14	10°66
»	»	2.ª	10	—	12	12	13	8	15	11°67
»	»	3.ª	15	—	11	14	11	9	16	12°67
Mars.....	»	1.ª	12	—	15	16	14	12	12	13°50
»	»	2.ª	10	—	12	20	16	13	10	13°50
»	»	3.ª	13	—	8	15	14	12	13	12°50
Abril.....	»	1.ª	12	—	13	16	10	10	12	12°16
»	»	2.ª	12	—	10	14	19	16	17	14°67
»	»	3.ª	16	—	11	15	22	18	17	16°50
Maig.....	»	1.ª	15	—	15	16	21	20	17	17°33
»	»	2.ª	25	+13°	?	22	18	22	17	19°50
»	»	3.ª	25	—	16	18	21	20	22	20°33
Juny.....	»	1.ª	24	—	16	16	20	18	20	19°
»	»	2.ª	16	—	15	20	25	20	22	19°66
»	»	3.ª	25	—	16°5	24	25	18	18	21°08
Juliol.....	»	1.ª	24	24	16	22	26	—	27	23°17
»	»	2.ª	23	—	25	23	22	—	29	24°40
»	»	3.ª	23	24	27	26	26	—	26	25°33
Agost.....	»	1.ª	26	25°5	28	27	27	—	23	26°08
»	»	2.ª	—	—	26	26	23	24	25	24°80
»	»	3.ª	—	23	21	18	25	22	23	22°
Setembre..	»	1.ª	—	20	22	21	22	18	21	20°66
»	»	2.ª	—	—	27	22	21	22	20	22°40
»	»	3.ª	—	17	20	18	17	21	28	20°16
Octubre....	»	1.ª	12	16	16	16	15	16	15	15°14
»	»	2.ª	16	14	10	15	15	17	26	16°14
»	»	3.ª	—	13	11	14	14	15	15	13°66
Novembre.	»	1.ª	—	13	10	12	13	14	13	12°50
»	»	2.ª	—	11	13	11	12	12	10	11°50
»	»	3.ª	—	6	16	10	11	13	11	11°16
Desembre.	»	1.ª	—	11	19	10	13	12	5	11°66
»	»	2.ª	—	11	11	12	10	9	6	9°83
»	»	3.ª	—	5	14	10	5	10	5	8°16
Máx.ª mitja anual.			?	?	+15°10	+16°53	+16°61	+15°15	+16°69	+16°28

CURSIONS CATALANA

(1,134 m.)—Observador: Francisco Pintu

de máxima y mínima

pl. 571 y any II (1882), pl. 606).

Temperaturas mínimas decádicas

		1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	Mínimas mitjas decádicas
Janer...	—Déc.ª 1.ª	0°	—	—13°	—12°	—15°5	—10°	— 7°	— 9°58
»	» 2.ª	— 4	—	—14	—10	—10	— 5	— 7	— 8°33
»	» 3.ª	— 2	—	—10	— 8	— 6	—14	— 8	— 8
Febrer... ..	» 1.ª	— 2	—	— 5	—11	— 6	—14	—11	— 8°17
»	» 2.ª	— 4	—	— 3	— 9	—14	—16	—11	— 9°50
»	» 3.ª	— 6	—	— 6	— 5	— 6	—18	—10	— 8°50
Mars..... .	» 1.ª	—11	—	— 5	8	— 8	— 6	— 7	— 7°50
»	» 2.ª	— 6	—	— 8	— 7	— 7	— 5	— 8	— 6°83
»	» 3.ª	— 2	—	— 9	0	— 2	— 1	— 7	— 3°
Abril..... ..	» 1.ª	—10	—	— 5	— 2	— 5	— 3	— 7	— 5°33
»	» 2.ª	— 3	—	— 8	— 5	— 9	+ 1	— 3	— 4°50
»	» 3.ª	—15	—	— 5	— 2	— 7	8	— 3	— 4°
Maig.....	» 1.ª	0	—	+ 1	— 1	8	10	+ 1	+ 3°17
»	» 2.ª	+ 6	— 3°	?	+ 1	9	8	3	4°
»	» 3.ª	6	—	4	2	4	5	4	4°17
Juny.....	» 1.ª	0	—	3	4	5	6	3	3°50
»	» 2.ª	1	—	4	— 1	7	5	8	4°
»	» 3.ª	6	—	5	+ 4	9	8	10	7°
Juliol... . .	» 1.ª	9	+11	6°5	8	8	—	15	9°58
»	» 2.ª	8	—	8	7	5	—	14	8°40
»	» 3.ª	1	5	10	6	8	—	12	7°
Agost.....	» 1.ª	10	9	9	6	7	—	9	8°33
»	» 2.ª	—	—	8	4°5	5	4	7	5°70
»	» 3.ª	—	8	7	6	7	7	2	6°16
Setembre..	» 1.ª	—	4	3°5	8	6	4	9	5°75
»	» 2.ª	—	—	5	6°5	4	7	5	5°50
»	» 3.ª	—	4°5	0	0°5	2	6	12	4°16
Octubre.. .	» 1.ª	1	— 2	4	3	— 1	— 3	1	0°43
»	» 2.ª	4	— 5	— 5	0	— 4°5	+ 7	2	— 0°21
»	» 3.ª	—	— 3	— 3	— 1	— 9	— 1	1	— 2°66
Novembre.	» 1.ª	—	— 2	— 4°5	— 3	— 4	— 3	— 1	— 2°91
»	» 2.ª	—	— 5	— 4°5	— 4	— 3	— 2	— 3	— 3°59
»	» 3.ª	—	—11	— 2°5	— 7°5	— 5	— 5	—10	— 6°83
Desembre.	» 1.ª	—	— 8	+ 2	—12°5	— 5	— 2	—10	— 5°91
»	» 2.ª	—	— 9	—15	—10	— 5	— 3	— 9	— 8°50
»	» 3.ª	—	—10	— 8	—10	—15°5	— 4	—12	— 9°91
Mín.ª mitja anual..		?	?	— 1°53	— 1°73	— 1°48	— 0°90	— 0°44	— 1°02

SECCIO OFICIAL

ANUNCIS OFICIALS

TRABALLS DEL MES D' OCTUBRE DE 1890. — Día 22.—*Lectura* dels següents traballs: «Excursió particular á Juneda, Cerviá, Ulldemolins, Borjas d' Urgell, Castelldásens, Tárrega y Verdú», per don Joan Segura, Pbre.; «Excursió á Siljes, Olesa de Bonesvalls y Sant Sadurní de Noya», per D. Joseph Castellanos; y «De Gabá á Begas, excursió entomológica», per D. Miquel Cuní y Martorell.—*Junta general ordinaria.*—*Sessió preparatoria* pera l' excursió del

Día 26.—*Excursió* á Vilanova y Geltrú, ab ocasió de l' inauguració del monument á Cabanyes.

ID. DEL MES DE JANER DE 1891.—Día 20.—*Lectura* dels següents traballs: «Nota sobre lo mosáich romá descobert en lo terme de Sant Just Desvern (provincia de Barcelona)», per D. Ramon Arabia y Solanas; «Excursió á Subirats, Ordal y Vallirana», per D. Joseph Castellanos.—*Aprobació de comptes.*—*Elecció de cárrechs* (Conservador del Museo, Bibliotecari-Arxiver y Secretari).—Se donará compte del estat de las gestions pera la fusió ab l' «Associació Catalanista d' excursions Cientificas».—*Sessió preparatoria* pera l' excursió del

Día 25.—*Excursió col-lectiva* á las serras del Vallés.

INVITACIONS REBUDAS.—Llista de las que s'han rebut desde nostre darrer número y que agrahim vivament á las respectivas corporacions: del «Fomento del Trabajo Nacional», pera la vetllada musical del 27 de Setembre prop. passat; del Sr. Rector de la Universitat de Barcelona, pera la inauguració del curs académich lo día 1.er d' Octubre darrer; de la «Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona», pera la sessió inaugural de 18 de Novembre de 1889; de la «Société de Géographie de Berne», pera lo Congrés internacio-

nal de ciencias geográficas de 1891, en Berna; del «Club Alpino Italiano, sezione di Vicenza», pera las excursions á la Marmolada, los días 30-31 d' Agost y 1.er de Setembre prop passat; de la «Junta erectora de una estatua á Manuel de Cabanyes», pera la inauguració de dita estatua, lo 26 d' Octubre darrer, en Vilanova y Geltrú; de la «Lliga de Catalunya», pera la sessió inaugural del 22 de Novembre prop passat; de la «Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona», pera la id. id. del 28 id.; del «Ateneo Barcelonés», pera la id. id. del 12 del corrent; y de la «Comissió pera honrar la memoria del senyor Rius y Taulet», pera la reunió convocada pera l' 15 del actual en lo Palau de Ciencias.

Documents rebuts.—Del «Círculo de la Juventud Mercantil», participant la constitució de sa Junta Directiva; y varias circulars de la Direcció central del Club Alpí Suís, en Glaris, de Janer, 25 d' Agost, Octubre, 5 id. y 19 Novembre del any corrent.

Barcelona 20 de Desembre de 1890.

Lo Secretari,

Simon Alsina y Clos.

BIBLIOTECA

Donatius.—Segueix la llista dels fets á la meteixa, per los quals donem vivas gracias als respectius donadors:

De la «Associació Catalanista d' excursions científicas», de Barcelona: **1852** *Acta de la sessió pública inaugural del any 1890* — Barcelona, la Renaixensa, 1890.

De D. Ramón Audet, de Madrid: **1853** *Discurso*, per lo donador —Madrid, E. Jaramillo y C.ª, 1890.

De D. Carles Bosch de la Trinxería, delegat á la Junquera: **1854** *De ma cullita*, per lo donador—Barcelona, la Renaixensa, 1890.

Del «Centre Catalá», de Barcelona: **1855** *Solemne sessió que pera presentar lo programa politich del Centre Catalá tingué lloch lo dia 28 d' Abril de 1890*—Barcelona, V. Berdós Feliu, 1890.

Del «Club Alpino Italiano, sezione di Vicenza»: **1856** *Leggenda e storia del Monte Summano*, per Guardino Colleoni—Vicenza, G. Raschi, 1890.

De Mr. Maurice Gourdon, delegat á Bagnères-de-Luchon: **1857** *Contributions à la faune malacologique de l'Aragon* (Extr. *Soc. Malac. France.* VI. Juny 1889); **1858** *Catalogue raisonné des Mollus-*

ques de la Vallée de la Pique et de ses affluents (Id. id. 22 Setembre 1889); abdós per lo donador.

De Mr. E. A. Martel, delegat á París: **1859** *Les Cévennes et la Région des Causses*, per lo donador—Paris, Ch. Delagrave, 1890.

De la «Revista Popular»: **1860** *No más mostrador*, per Francisco de P. Capella—Barcelona, Tipografía Católica, 1890; **1861** *Almanaque para 1891*.—Id. id. id.

De D. Joaquím Rubió y Ors: **1862** *Lo Gayter del Llobregat*, per lo donador (edició políglota) vol. II—Barcelona, J. Jepús, 1889; **1863** *Id. id.*, per Id., vol. III—Id. id.

Del Sr. Comte de Saint-Saud, delegat á Burdeos: **1864** *De Saint-Lizier d'Ustou à Gavarnie*, per lo donador—París, G. Chamerot, 1889.

De la «Sociedad Barcelonesa de Amigos de la Instrucción»: **1865** *Anuario del Curso de 1889 á 1890*—Barcelona, G. Susany, 1890.

De la «Societatea Geografică Română», de Bucuresci: **1866** *Dictionar Geografic al Iudetului Dâmbovita*, per D. P. Condurateanu —Bucarest, J. V. Socecu, 1890.

De la «Société Ramond», de Bagnères de Bigorre: **1867** *Observations météorologiques faites au Pic-du-Midi (2,877 m.) en 1883* — Tarbes, J.-A. Lescamela.

De D. Francisco de P. Valladar: **1868** *El Incendio de la Alhambra*, per lo donador—Granada, Vda. é hijos de P. V. Sabatel, 1890.

De la Excma. Diputació Provincial de Barcelona: **1869** *El Congreso Penitenciario Internacional de Roma*, per l'Ilm. Sr. D. Pere Armengol y Cornet.—Barcelona, Casa de Caritat, 1890.

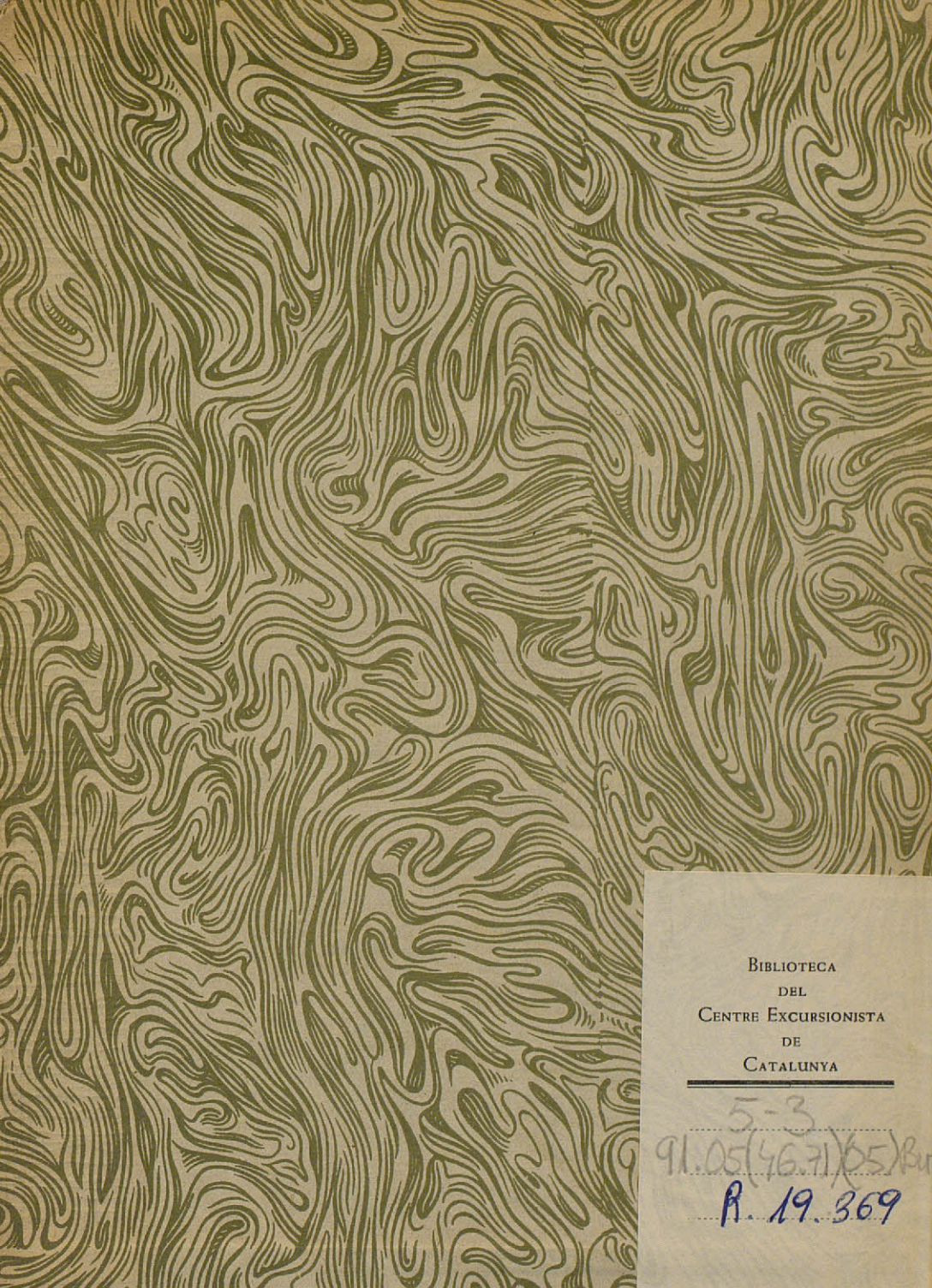
De D. Arthur Osona: **1870** *Guia del Alt Plá de Barcelona y de Baix Vallés*, per lo donador (2.ª edic.) — Barcelona, la Renaixensa, 1891 (2 ex.),

---

L' Associació d' excursions Catalana sols se declara responsable de lo contingut en la *Secció Oficial* de son Butlletí, deixant íntegra la responsabilitat dels traballs firmats als respectius autors.

Barcelona 20 de Desembre de 1890.—Per tot lo no firmat,
Lo Director—R. Arabia y Solanas.

Tipolitografía d' Henrich y C.ª, en comandita
Successors de N. Ramírez y C.ª—Barcelona.

Biblioteca
del
Centre Excursionista
de
Catalunya

5-3
91.05(46.71)(05)Ba
R. 19.369

